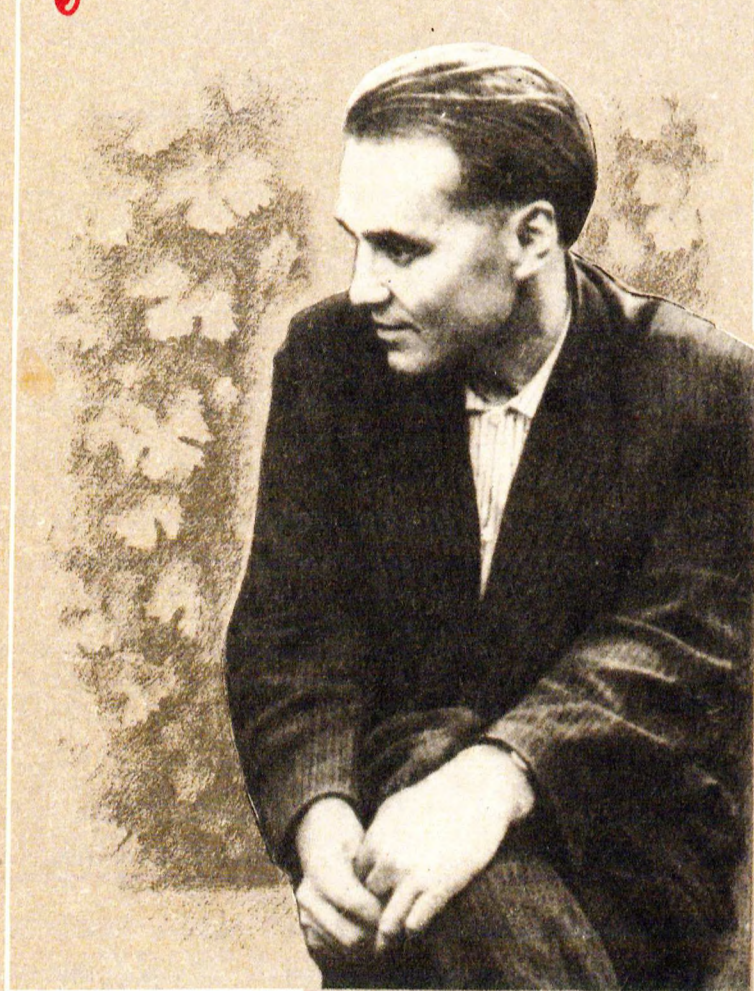

Іван Ілюна **Василь
СУХОМЛИНСЬКИЙ**

Іван Цюпа

**Василь
СУХОМЛИНСЬКИЙ**
(Добротворець)

КИЇВ
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
1985

Друкується із змінами за виданням:

Цюпа І. Василь Сухомлинський: Добротворець.— К.: Молодь, 1973.

ЦЮПА И. Василий Сухомлинский: Добротворец.— 2-е изд., с изм.— К.: Рад. шк., 1985—216 с.— (Пед. б-ка. Мир в образах).—Яз. укр.— 1 р. 20 к. 50 000 экз.

Повесть Ивана Цюпы посвящена выдающемуся ученому-педагогу, коммунисту, заслуженному учителю Украинской ССР, члену-корреспонденту АПН СССР, Герою Социалистического Труда, бывшему директору Павлышской средней школы на Кировоградщине Василию Александровичу Сухомлинскому.

4702590200—251
Ц М210(04)—85 339—85

© Видавництво «Молодь», 1973;
зміни, післямова, художнє оформлен-
ня «Радянська школа», 1985.

Частина перша

ПОКЛИКАННЯ

Я піколи в житті
не належав собі.

В. Сухомлинський

1

Гармати ревли осатаніло і люто.

Від грізного гулу «бога війни» розкололось небо, ніби рушилися скелі, і тисячі уламків потрошеного каміння засипали окопи й траншеї.

Короткий зимовий день знемагав у муках, розстріляний і розп'ятий на вогненних мечах.

Коли артилерійські громи почали стихати, над траншеями, повитими сивим чадом згарищ, пролунав клич: «В атаку!» І рота, немов стиснута пружина, вирвалася з окопів, ревнувши в сто горлянок войовниче, надсадне «ура!».

Солдати не пробігли й півсотні кроків, як їх сікнули нщівним огнем з німецьких бліндажів. Тисячі куль прошивали зламаний стрій. Люди падали на чорний, опалений сніг, одні рятуючись від ворожого металу, щоб за мить встати і бігти знову, інші припадали до землі, навіки віддаючи їй своє останнє тепло.

Атака от-от мала захлпнутись.

«Невже командира роти вбито?» — подумав політрук з тривогою. І тоді він звівся з чорної засипаної снігом вирви і, піднявши над головою автомат, крикнув щосили:

— За мною! В атаку!!!

І перший кинувся вперед. Він не оглядався. Він чув, як за ним гупотіла кирзовими чобітьми поріділа рота, як важко дихали бійці, долаючи ще сто метрів рідної землі, захопленої ворогом.

Солдати вирвались під гору, перестрибуючи через траншеї і окопи. Вони вже зійшлися з фашистом урукопашну. Ще мить — і ворога буде зламано, і висота буде наша. Та параз з глибини німецьких позицій вдарили важкі міномети, сердито й глухо довбонули залізними кувалдами землю, рвучи все на шмаття, не добираючи, де свої, а де чужі.

І захлпнула людською кров'ю земля, задиміли гарячим міснвом сніги.

Політрук роти все ще біг вперед, хоч осколки кілька разів обпікали його, немов розлючені шершні. Він продовжував бігти навіть тоді, коли розпечений метал шарпонував йому ліву руку, вдарив рванним осколком у плече.

Ще один кидок, ще одне зусилля — і висота буде наша!

Але саме отих двадцяти кроків і не судилося йому зробити. Важкий снаряд, ніби страшна куляста блискавка, розірвався поруч, відкинувши політрука назад, і він упав навзнак на тверду, замерзлу землю.

І вже нічого не чув і не бачив. Ні кривавого неба, що ревло громами розлючених «богів війни» — нашого і німецького, — ні затягнутої димом висоти, ані чорного снігу.

Політрук упав на край вслихезної вирви, схожої на казан, яку залишило тут саме пекло, і поволі осунувся на її дно.

І вже нічого не існувало для нього, окрім цієї вирви-могили, яку вготував йому снаряд.

А розгнівані небо і земля ще довго клекотіли шаленим боєм, аж доки не зайшла ніч і не сповила живих і мертвих темрявою.

І довго ще не розсівалася задушлива мла чаду над безіменною висотою. Доки вітер, одвічний санітар війни, не пройшовся бойовищем, і розвіяв дим і чад, і розігнав темно-багряні хмари над згорьованою землею, і в небі, нарешті, виступили злякані, тремтливі зорі. Тоді ті, що були живі, побачили, яке ж воно красиве і звабне, оте небо, високе і недосяжне у своїй загадковості і вічності.

Небо наших надій.

* * *

Червона зоря, неначе лампада, засвічена матір'ю на свято, горить перед ним, опустившись низько до самої землі.

«А може, то й не зоря, а вогник у шибіці рідної хати у Василівці?» — марить політрук.

Зараз я постукаю, і мати, почувши, що прийшов середульший син, встане з полу, відчинить двері, відігріє його, задубілого від холоду. Він намагається дотягтися рукою до шибки, за якою блимає вогник лампади, але рука не слухається.

Невже я й справді замерзаю в снігах, так і не діставшись зі станції Павлиш до свого рідного села? Так ні ж, він добре пам'ятає, що мати знайшла його тоді під скиртою соломи і привезла додому. А може, то тільки примарилось йому, а він і досі лежить під ожередом в безлюдному полі серед снігів!

— Мамо! — мовить він беззвучно задубілими губами і сам не чує свого голосу. — Мамо, я ось тут. Чуєте?

Але мати не чує, і рятівний вогник віддаляється, меркне. І не добереш, чи то каганчик пригасає у вікні рідної хати; а чи далека зоря увіходить у хмару над припишклим Ржевом.

Політрук умирав від ран і холоду, який сковував його скривавлене тіло. Тільки серце ще теплилося в грудях, посилаючи кров до затуманеного мозку, і від того в голові снувався не то сон, не то давня химерна казка, а чи спогади з далекого дитинства.

...Під припічком у старій батьківській хаті висюркує цвіркун. Тихо, заколихуюче і якоесь журно. Та ще шумить біля комина материна прядка. Тьмяне світло бликунця жевріє на припічку. На стіні хитається згорблена тінь матері, а трохи нижче мелькає колесо, піби борсається на однім місці велетенський павук, залутавшись у власні павутинні. На вікнах мороз різьбить срібну папороть. Під стріхою знядвору квилить вітер...

А він, малий Василько, забрався на піч, вигрівається у теплом у просі, яке шамотить і тече, немов жива золотиста комашня.

Мати пряде й стиха розповідає малому казку про хлопчика, який робив добро яблунці, і оспротілії хатині, і білому лебедєві, що потрапили в біду... Хлопчик затримувався на якийсь час, хоч за ним гналася розлючена Баба Яга Костяна Нога.

Вже ось-ось наздожене хлопчика сердита Баба, вже дихає на малого вітакача холодом. Та раптом заступили їй дорогу яблуня, відплачуючи хлопчикові добром за добро... Хатка на курячій ніжці, куди, захекавшись, влетіла Баба Яга, затримує стару злюку, заперши на залізні гакі двері... Лебідь замітає дорогу крилом, щоб не видно було слідів хлопчика...

— Добром, сину, платять за добро, заступаючи дорогу злу і кривді...

Раптом мати обриває мову, стишується прядка, і вже завмер на стіні велетенський павук. Тепер чітко видно, що то колесо від матерньої прядки.

— От біда,— тихо каже мати,— обірвалася нитка.

Вона плює в пучки, слинить мичку, сточує обірвані кінці...

Але до нього вже не повертається далеке видіння: як він не напружує свою пам'ять, не може сточити свою нитку.

Він потрапляє в інший світ, в якому дійсність і казка, буття і марення переплелися в єдиний клубок.

Баба Яга Костяна Нога стоїть над ним з косою, хижо поводить вогненними очима і хрипло каже: «Ага! Я таки тебе наздогнала... Тепер тобі не допоможе ніхто,— регоче вона і показує під пахвою два білих лебединих крила.— Немає твоїх заступників, згадуй як звали...»

Тепер у нього єдина надія на матір. І він кричить злякано: «Мамо!» І раптом скочується кудись, падає на щось м'яке і запашисте.

— Ой! — скрикує він вражений, бо опиняється під копницею свіжо-скошеного степового сіна. Неповдалі журавлиним ключем ідуть косарі. І шугають в травях коси, піби блискавиці. Та ще чується срібний передзвін. То батько мантичить косу, кивнув йому здала, усміхнувся і знову широко розмахнувся косою. А здалеку, з дитинства рожевого, схожого на квітування конюшини, доноситься пісня, знана змалечку, яка народилася в Павлиші:

Виступає нас немало,
Аж дванадцять косарів...

Василько схоплюється на ноги, дух йому перехоплює від радості. Дома він, дома! В рідному селі на сінокосі. Упросив-таки батька взяти з собою на комунівське поле.

Як же гарно серед степу!

Небо на східному пружі жахтить полум'ям на півсвіту. Велетенський різнобарвний килим конюшини миготить і переливається в ранкових росах, щохвилини міняючи своє забарвлення.

А косарі бредуть рожевим морем конюшини й співають:

Мені сонце косу клепле
І мантичку золотить...

І раптом пісня обривається. Тільки чути, як крешуть коси, аж моторноно якось. Чорні силуети косарів у нічній пільмі косять сніги...

В очах політрука червоно і жовто, синьо і чорно. Пливуть і танцюють химерні кола. І знову холод сковує його тіло.

Він розплющує очі. Мертве поле навколо, над головою чорне небо.

На якусь хвилину свідомість повертається до політрука роти, щоб виїхати холодним жахом у душу.

Він намагається вирватися з глибокої вирви, напружує останні сили, долає якийсь метр, весь тремтячи, тримається вцілілою рукою за тверду землю, але знесилене важке тіло тягне його назад у чорну глибину.

Краще б він не повертався до жахливого буття. Нехай би вмер серед розквітлого поля конюшини, під роїстий гул бджіл...

Тепер він розумів, що все то було хворобливе марення мозку: і косарі в полі, і батько на покосі, і жайворонок в блакитному небі.

«Ніхто мене тут не знайде,— обпекла думка мозок.— Напевне, вже всіх поранених підібрали. Один я залишився в цій проклятій вирві... Якщо мене й помітили, то прийняли за вбитого. Адже стільки минуло часу...»

Гірке почуття власного безсилля роздирало груди. А тут іще занесли рани. В голові гуде, і спина ніби чавує. Одна душа жила, не здавалась. Але мине ще якась хвилинка, він втратить свідомість, так і не вилізе з цієї чорної пастки.

Може, погукати б кого-небудь на поміч! Так сили немає подати голосу. Та й невідомо ще, хто прийде — свої, щоб дати порятунок, чи, може, чужі, щоб добити його в оцій ямі?

Коліньми, ліктями і підборіддям він чіпляється за землю, за життя. Ще одне зусилля, ще... О, вже чути подих вітру! Холодні сніжинки летять, і падають йому на обличчя, і тануть на спітнілому лобі, на гарячих щоках. Може, то останній дотик життя, останній поцілунок холодного неба.

Він таки видерся з чорної ями... Лежав, знесилений, поруч страшної вирви, вдивлявся в зоряне небо. Холодні далекі світи миготіли в суворій мовчазності, ніби хотіли сказати перозумним синам землі, заради чого вони вчинили страшну війну і безжалюбно вбивають один одного.

Хіба зорям і небові зрозуміти земні діла, лихоманну людську суєту, страждання синів землі?

Ні, йому таки не вибратися звідси. З ями саяк-так виповз, а далі вже немає снаги. Останнє тепло знесиленого тіла віддавав снігам. Так от де обривається його життєва дорога!..

Завтра оголосять по радіо про бої під Ржевом. Диктор прочитає коротке повідомлення Інформбюро: «Вчора наші війська вели вперті, жорстокі бої з німецькими загарбниками в районі Ржева. Один з наших підрозділів, контратакуючи противника, захопив безіменну висоту, завдавши ворогові відчутних втрат у живій силі і техніці...» І тільки пізніше напишуть матері коротко в похоронній: «Ваш син загинув смертю хоробрих у боях під Ржевом».

І все. Мати довго зберігатиме останній печальний лист з фронту в хаті, за сволюком, де синіють засохлі волошки... І, мабуть, не раз, не дорогий синку. Та звідки ж мені тебе ждати-виглядати. Прорости ж, ти залишив хоч якийсь слід на цій землі...»

«Не побивайся, моя матінко, не тужи. Не одному мені випала така доля: Скільки нас загинуло на полі бою. Скільки не дорахується людство великих учених, художників, поетів, сталеварів і хліборобів. От і я не залишив по собі нічого, окрім кривавого сліду на цих чорних стоптаних снігах. А думалось: буду вчителем... Збирався сіяти розумне, добре і вічне...»

Вчила ти мене, матінко, носила харчі з Василівки та Омельника до Кременчука, покладаючи на мене свої найкращі надії. Пробач, що так вийшло, що не залишаю тобі навіть онуків. А сподівався...»

Перед його зором з'явилась Віра...

Висока й струнка, з темно-русими косами, викладеними короною на голові. Очі великі і добрі, повні ніжності й тепла, на щоках грають ямочки, і шепочуть щось по-дитячому припухлі уста.

Вони стоять на шкільному подвір'ї в Опуфріївці, висока двоповерхова школа опромінена сонцем, аж грає червоними стінами. А навколо школи лапасті шовковиці... Густі кронисті шовковиці гублять на землю червоні, аж чорні, ягоди, ніби гранатові намистини.

Він дивиться на свою ученицю, тамуючи в грудях ніжне почуття до цієї дівчинки-дніпрянки, яка народилася в козацькому селі Куцеволівці і тепер ось кінчала десятий клас.

Він старший від неї всього лише на три роки. Вірі йде вісімнадцять літ... Але не має права він говорити цій русококій, чорноокої дівчині про свою любов. Він учитель, вона учениця.

От коли б вона стала швидше студенткою... Тоді... І тишив себе надією, як вони колись разом учителюватимуть в якійсь сільській школі, як пройдуть все життя поруч... Але все перекреслила війна...

...Його призвали до армії в перші дні. Три місяці провчився в Москві при Військово-політичній академії, і відразу ж у діючу армію на захід. Перше бойове хрещення — перші рани — одержав під Смоленськом. Два тижні лікувався в госпіталі, і знову на передову. Воював під Москвою, спізнав щастя наступу...

І ось тепер, мабуть, уже все. Який жаль: незабаром настане час, коли німці позадкують! Та він, політрук Сухомлинський, вже не поведе за собою бійців у ту переможну атаку...

Він склепив набряклі повіки. Над землею висла насторожена тиша. Тільки в тій стороні, де Ржев, час від часу сліпучо спалахували вогні прожекторів і протинали голубим примарним світлом зимове небо.

То ж наші, наші подають йому вість! О, ще раз спалахнули небеса, шматонули мечами ніч і згасли...

Він чекав, що вони спалахнуть знову. Ждав довго, немов власного порятунку, але не озвалися до нього голубим промінням небеса.

А далі знову все заволокла чорна пелена.

* * *

На свято Нового року влаштували школярі розвагу на замерзлому плесі річки. Забили кілок в неглибоке дно. Настромили на нього колесо з старого воза. До колеса прив'язали дрючка, а до дрючка причепили санчата. Розкрутили хлопці колесо, і помчали в шаленій швидкості

санчата. Від того руху аж дух забиває і голова йде обертом. Але Василь міцно тримається за санчата. Та раптом вони зриваються з дрючка і летять убік...

Ось вони з усього розгону шубовснули в ополонку, і крижана вода обдала його гострим холодом. Він щосили борсався в ополонці, намагаючись вилізти на кригу, але течія тягла його на дно.

Нарешті хтось підбіг до нього, схопив за комір. Та це ж Віра! Тільки дивно, він не учитель, а просто школяр, невгамовний витівник, який оце тепер потрапив у халепу, мало не втопився.

Вона тягне його по кризі. Вже й ніч зайшла, на річці нікого, тільки він та вона і неокрає крижане поле.

— Віро! Куди ти мене тягнеш?! Не треба, я сам піду...

— Заговорив, заговорив,— схиляється над ним сестра,— розуміючи, що поранений марить, і, трохи віддихавшись, тягне його на собі далі.

Так вони повзуть серед кривавого бойовища ще сто, а може й двісті метрів. Від нестерпного болю до політрука знову повертається свідомість. І вже іншу ополонку бачить він — страшну чорну вирву від снаряду, біля якої знайшла його Віра. А може, йому лише здається, що це Віра Повша, його давня учениця і перша бештега юнацького серця.

— Відпочинь трохи! — каже він тихо своїй рятівниці.

— Зараз, голубе, проповземо ще трохи, а там уже й наші,— говорить вона. Так сказати може тільки Віра. Та й хто б ще міг врятувати його серед цього мертвого холодного поля.

— Ти й справді Віра? — запитує він і намагається розгледіти її лице. Але ніч темна, до того ж його очі залиті кров'ю, і важкі повіки зовсім не слухаються.

— Віра, Віра,— заспокоює вона, добре знаючи, що саме в таку мить не треба пораненого розчаровувати. Адже він хоч і заговорив, а перебуває зараз в такому стані, де ілюзії і дійсність переплелися.

Вона дотягла його до медсанбату, коли вже кіпчалась довга зимова ніч.

Ранкова зоря розливала пурпурові багрянці на передньому краї засипаних свіжим снігом траншей і окопів, взята нами вночі висота загорялася червоним вогнем східсонця.

Політрук Сухомлинський здолав в бою під Ржевом смерть, щоб жити.

2

— Васильку! — скрикнула вона уві сні і прокинулась. «Господи, і приверзється ж отаке!» — хрестилася в п'яті. Серце стугоніло в грудях старої, холодний піт виступив на чолі.

Тремтіла з ляку, метаючись на твердій дощаній підлозі, прислухалася, як бешкетував над містом вітер-афганець. Десь на сусідньому будинку гриміла на даху зірвана вітром бляха, а в них на першому поверсі раз по раз гупали двері.

Гарячий вітер шаленів над Наманганом.

Сон, що тільки-но привидівся їй, ще не полишав старої, і вона бачила свою хату, залишену на далекій Україні. Сивий мороз так і валить знадвору у відчинені двері, і з того холодного подиху зими вриваються в хату якісь незнайомі люди, несучи на руках сина Василя.

— Васильку! Сину мій, що з тобою? — кинулася палякана мати.

Але син мовчав. Мокра одежина задубіла, крижані бурульки неначе скляні. Чорне волосся на голові взялося приморозком сивини.

Замість сина відповіли незнайомі люди:

— Провалився на кризі. Ледь витягли. Роздягайте його швидше та на піч, зігріти треба...

Вона зірвала з сина мокру одержу, припала вухом до грудей: ледве-ледве біглося синове серце. Испрнтотмний клівнув віями, і щось схоже на усмішку торкнуло його вуста...

— Васильку! — скрикнула вона, і рвонулася з обіймів страшного сну...

Лежала, сама не своя, в страшному тривожному передчутті. «Це недобре, коли утопленика заносять до хати. Мабуть, якийсь нещастя з Василем!»

Гарячий вітер шаленів над Наманганом, хоч десь там, далеко на Україні, стояла зима. Занесла її доля, немов перекотиполе, на край світу. А синів розкидала хтось-а-куди. В один день всіх трьох викликали до військкомату: Івана, Василя і Сергія. І де вони тепер, де воюють? Сам бог, якщо він є, не знає, не відає.

Ще поки не залишили з старим Омельника, надійшло кілька листів від синів, а потім усе обірвалось. Гірко і важко було їй розлучатися з рідним краєм, але ж і залишатись ніяк. Сини — комуністи, і старий у більшовниках ще з громадянської війни. Таким не дасть фашист життя. А війна вже докотилася до Дніпра. На півсвіту палахкотить пожежами.

Сумне було розставання з рідним селом. Півроку вони гинули по до-рогах біженцями, аж поки сюди не доїхали. І тепер ось живуть у школі, в маленькій кімнаті: старий, дочка Меланія та онуки — діти найстаршого сина Івана.

А сини десь на війні. Під Москвою, чи Ленінградом, чи на Дону, така вже їхня доля солдатська. Хоч би ж звісточку якусь отримати. Так не знають же сини, куди писати.

«І чого це мені Василь так приснився? Може, поранений, а мо', не доведи господи... Що б там не говорили, а сні правду кажуть. Материнське серце чує біду... Василечку! Кровинко моя! Та ти ж ще й не нажився на світі! Ще ж недавно, здається, я тебе колихала в колисці на мотуз-них вервечках у нашої старій хаті».

...І бачила себе молодою. Чоловік Олександр повернувся з німецького полону, радів революції. Землю селянам наділяв, кожного дня ходив по степу з сажнем, з дядьками та удовами.

Спасибі новій владі, і їх наділили землею. Аж чотири десятини одержали. Не встигли парадітися, як навалилися чорною хмарою німці.

Гарячого серця, у живна, стало їй погано. Чоловік застріг конячину та швидше додому. Ледве в двір заїхали, як народила вона сина.

Важкий то був час. Кругом бої, в селі така колотнеча. Бідні проти багатих, багаті проти бідних, за землю справжня війна. А тут ще й німці серед білого дня грабують, обкладають контрибуцією, шмагають непокірних шомполами й нагаями. Дісталось й Олександрові за те, що зем-лю наділяв людям.

. Добре, що незабаром повернулися наші. Та ненадовго. Влітку дев'ятого року навалився Денікіп. І знову засвітили канчуки.

Зазнала і вона біди та горя. Все допитувались біляки, де чоловік-більшовик переховується. Зціплювала зуби, мовчала. Дома виливала горе над малим Васильком. А він уже спинався на поження, белькотів щось.

Скільки разів уночі кралася вона через підмети, через густі зарослі конопель до копанок, де ховався чоловік.

П'яним чадом несло з конопель. Місяць заливав левади й підмети холодним сльвом, а вони сиділи з Сашком серед матірки і плосконі й тихо шепотіли, щоб, не дай боже, хтось не підслухав, хтось не помітив.

— Ти б принесла мені, Оксано, сипа,— просив Олександр.— Так я скучив за ним.

— Бог з тобою, Олександр. Чи ж можна! Потерпи ще трохи. Не вічно ж цим денікіпцям бути в нашому селі.

— А таки правда. Скоро наші їх поженуть, як шолудивих псів,— глухо говорив чоловік і пихкав у темряві цигаркою.

І таки сталося! Погнали білогвардійщину. Вийшов Олександр Сухомлинський і знову став працювати в ревкомі. А вона співала тоді малому Василькові колискових пісень, накликаючи синові щастя:

Люлі, люлі, котино,
Засни, мала дитино...

А потім ще двоє народилося: Сергійко й Маланка. Чоловік радів. «Нехай росте й множиться рід Сухомлинських. Тепер наша влада, тільки й жити». І привчав дітей змалку до діла, щоб уміли й лопату в руках тримати, і граблі, і майструвати, щоб любили землю.

Минали літа, росли сини, а з ними і найменшенька, донька Маланка. Всі дружні такі, і до роботи беручкі, і до книги охочі. До діда Овдія залюбки в гості ходили в село Байдаківку, звідки й вона родом. Була в діда невеличка пасіка, кілька вуликів, а головне, було чимало книг різних. Старий ще в революцію з панської економії набрав. Люди реманент тягнуть, а дід Овдій цілу хуру книг привіз, хоч сам не дуже-то й грамотний був. Сусіди часом сміються. А він їм у відповідь: «З посміху люди бувають. Стривайте, ось підуть онуки, грамоти навчаться. Для них добром запасаясь».

І ось тепер онуки читали вголос і для старого оті книги.

Найбільше вона любила слухати вірші Тараса Шевченка. Як почне, бувало, Василько читати «Катерину» або «Тополю», серце піміє і сльози набігають на очі.

Всі ті книги й перейшли дітям у спадок. Така була остання воля діда Овдія. Окрім книг і трьох вуликів, у нього більше нічого не було. Вечорами, коли діти підросли, повкладаються, бувало, на полу, а вона розповідає їм всілякі казки, почуті ще від своїх матері та бабусі.

Повитикають діти свої голівки з-під ковдри, зітканої з валу, піби пташата з ремезового гнізда, і слухають, немов заворожені.

А особливо Василько. Жодного слова не пропустить. Увесь він у казці, обличчя раз по раз міняється, оцєнята горять, а наступного дня вже, дивись, розповідає слово в слово почуту від матері казку дітям на вулиці.

ці. От уже дав бог пам'ять! А то й сам вигадує якусь казку, піби з книжки читає. Дивна дитина. Сам ще малий, а любить менших забавляти. І своїх, і чужих. Для Сергійка і Маланки він найкраща нянька. Ранком, бувало, поведе менших братика й сестричку в дитячий садок та й залишиться там на цілий день. Вихователька не пахвалиться: «А він у нас за вожатого. Навколо нього діти, мов той рій, купчаються. То казки їм розповідає, то малює щось, то з глини щось ліпить. А то ще всякі листочки та квіточки збирають, якийсь гербарій надумав виготовити». І приймає ж отак...

І коли воно виросло, сама незчулася. Вже скоро й семирічку закінчить. До науки такий охочий, збирається податися вчїтиса до Кременчука. І вчителі його хвалять. «У вашого Василька неабиякі здібності, вчителем йому бути. Вроджений талан у хлопця».

Дорого далася йому ота наука в Кременчуці. Мало не замерз у снігах, коли одного разу добрався взимку додому...

...В суботу чекала вона сина з Кременчука. Щотижня він приходив за харчами. Добрався залізницею до Павлиша, а вже звідти пішечки вісім кілометрів до Омельника.

Та раптом надвечір здійнялася страшна хуртовина. Увесь світ затягло білою пеленою. Вітер скаженів і піс над землею снігові вихори. І стиснула материнське серце тривога: Як же це її Василько зі станції додому добиратиметься? Молоде, гаряче, ще вирушить проти ночі. Треба поспішати, доки поїзд не прийшов з Кременчука до Павлиша.

Кинулась мати до голови колгоспу. «Голубчику, ріднессенький, виручай, дай якусь конячину, до Павлиша мені треба».— «В таку неgodу? Ти що, Оксано Овдіївно!» — «Та син мій має добиратися додому зі станції, ще заблудить десь у степу. Бога ради, допоможі».— «А що, коли сама ти загинеш у снігах. Надворі он яке — реве та крутить, світу не видно».— «Я двожильна і все знесу»,— не відступала мати.

І голова таки дав коня. Але не було однопарних саней-глабців, запрягли в рожнаті. Старий конох, проводжаючи її в небезпечну путь, застерезливо хитав головою. «І куди ти, Оксано, проти ночі? Від хуртовини вже зараз надворі темно. Візьми хоч ліхтаря!»

Ось так і поїхала вона в скажену заметіль. Уже зовсім стемніло, коли дісталася до Павлиша. Запізнилась до прибуття поїзда. Кинулась сюди-туди — нема сина. Стала людсеї станційних розпитувати, чи не бачили ось такого-то хлопця-студента. Один залізничник повідав, що бачив хлопчину в блазенькому пальтечку і в сірій заячій шапці, який відігрівався в станційному будинку, а далі пішов кудись, а куди — невідомо.

В матері тьохнуло серце. «Боже мій, та це ж Василько!» І вона подалася до саней, схопила віжки, рушила назад. «Де ж я з ним розминулася? Може, вже в селі, коли їхала до станції не тою вулицею».

Хуртовина біснувалася над Павлишем, над засніженим степом, над всією землею. Де ти шукатимеш оту бідолашну, невгомону дитину?

Запалила вогонь ліхтаря на дишлі. Та хіба той вогник побачиш здаля в цій каламуті? І все ж надіялась. Ліхтар кілька разів згасав від вітру, тоді вона брала ліхтар у руки. В одній тримала віжки, а в іншій рятівний вогонь і так світила в безмовний степ, що корчився в ревищі страшної хуртовини.

Проїде з півкілометра і давай гукати: «Васильку, Васильку!» Вітер підхоплює розпачливі слова і несе бозна-куди, кидає в замети, присипає снігами. А тут ще гасне вогонь. Тоді вона схилилась над ліхтарем, напилася ридинною і задубілими руками чиркала сірниками, щоб засвітити його знову і знову.

Прив'язала до рожню віжки. Пустила коня навмання. Він сам швидко знайде додому дорогу. І він таки вивів її до Омельника, де вже перед світом.

«А може, син дома? — думала мати. — Може, таки добрався сам, адже не первина йому ходити пішки в негоду...»

Але сина дома не було. І вона знову кинулась в сніги. Батька дома не було. Менші діти теж не в поміч, ще, гляди, самі заблудяться в снігах. А Лиска взяла з собою. До чого ж мудрий собака. Він ото й знайшов Василя неподалік від села, під скритою соломи. Вибився хлопець із сил, уже засинав був у затишку ожереда. Коли б натрапили пізніше, то й живого б не застали. Ледь повернула його до життя. Привезла додому, відігрівала на печі, відтирала руки, і ноги, і щоки, і вуха. І таки спасла від смерті, хоч не відвернула хвороби. Запечував тоді Василько, підхопив запалення легенів. І не до науки вже було. Довелось кинути технікум. Боже, скільки вона душею перетліла! Де тільки й не лікувався син. І в Одесі був, і в Криму. І сама поїла його медом та столітником, доки таки не виходила.

«А тепер що з тобою, дитино моя? — зітхає серед ночі мати і тихо схлипує в темряві. — Де ти, Васильку мій, обертаєшся?»

— Ти не спиш, Оксано? — чує вона стривожений голос чоловіка.

— Ой, не спишся, Олександр. Діти з голови не йдуть. Василь щось погано мені приснився.

— Мало тобі горя, так ти ще в сні віриш.

— Що не кажи, а сні правду говорять. Мати й за тисячу верст відчуває, що з її дітьми біда. Ось так і я.

— Печаль на себе наганяєш. Живі наші сини, Оксано.

— То чого ж мовчать?

— А куди їм писати? Не знають вони, куди нас війна занесла!

— І то правда, — погоджувалась дружина. — Нині увесь світ пішов обертом. Скількох синів і дочок розлучила війна з батьками й матерями. Хоч би ж хоч якусь вісточку одержати. Важкий камінь зсунувся б з моего серця. — І вона знову починає схлипувати.

— Заспокойся, — тихо мовить Олександр, хоч в самого тремтить голос. — Засни. До світанку ще далеко.

— Де вже тут заснути. Чуєш, яке надворі зчинилося? Вітер гримотить.

— Мабуть, негоду несе. Краще б уже сніги впали, як у нас на Україні, а то несе з Афганістану пісок.

— Де він, той вітер з України? Немає вітру... І синів немає.

Санітарний поїзд мчить крізь сиві сніги все далі й далі на схід. Політрук Сухомлинський лежить на нижній полиці, вслухаючись в одноманітну пісню коліс. За вікном пропливають станції і полустанки, миготять чорні телеграфні стовпи і засніжені дерева.

День змінювався ніччю, а поїзд все гуркотить, кидаючи тривожний гудок у степи: «І-іду-у-у!»

Часом на політрука палягала дрімота, і зранене тіло ніби провалювалося у м'яку, волохату темряву. А може, то його палив лиховісний жар. Бо ж ятрілися рани на пошматованому тілі.

Іноді ота непритомність — як порятунок для хворого. Бо відходить від тебе страшне буття, і ти переносишся в інший світ. Війне на тебе подихом далекого дитинства, і те, що було давно-давно, знову воскресне в твоїй хворобливій уяві.

І бачив він сонячний ранок із замріяними вербами над ставом, поблизу плеса на зеленій траві дівчата вистилають сувої полотна, щоб сохли, білилися на сонці. Ось і мати їде по росистих травах з полотном, яке недавно сама виткала на власному верстаті. Зараз вона намочить шматки, вибиватиме їх пранником на кладці.

Чого ж він стоїть? Треба допомогти матері. І він кидається назустріч, бере з рук матері важкі сувої. А потім вони перісцять намочене полотно на кладці пранниками і вистеляють на осонні зелених берегів.

Трохи далі над річкою темною стіною стоїть вільшина. Навколо неї плететься зелений хміль з біластими китицями. Остероць — кущ калини з кетягами, що вже взялися вогнем.

Десь в тій стороні, де Дніпро, стугонить грім, насувається чорна хмара. Тривожно зашуміли верби над ставом. Тополя гордовито стоїть під вітром, готова зустріти грозу. Налетів раптом вітер, підхопив мамине полотно уверх, неначе білого змія...

«Лови, синку! Лови!» — гукає здаля мати. І він кидається за полотном. Ухопився обома руками, а вітер несе його і полотно бозна-куди. І лячно йому і весело летіти отак над землею...

Та раптом вітер стихає, і він падає на землю, вдарившись тілом об старі вербові корчі...

І зникає приємна дрімота. І біль знову нагадує про себе... І вже немає ні зеленого берега, ні калини, ані матері. Санітарний вагон похитується на рейках, хтось з хлопців стоїє від болю. Електричні вогні за вікном — мов спалахи блискавиці.

Скільки разів за довгу дорогу він побував отак у рідному селі? Бачився з матір'ю, батьком, з братами й Вірою.

Там, на бойовому полі під Ржевом, була не вона.

Тільки потім він довідався, що його рятівницю звали Тонсю і була вона родом з Смоленщини. І як вона, така 'маленька, винесла його на собі з грізного бойовища? Коли б не Тоня, загинув би він під Ржевом від тяжких ран.

А де ж Віра? Де вона зараз? Та дівчина, яка запала йому в душу? Яку він вперше побачив в Онуфріївській школі за партою, край вікна.

Не раз потім зустрічалися вони не тільки на уроках, а й на заняттях літературного гуртка, куди збиралися юнаки і дівчата, гарячі прихильники художнього слова. І він радо розповідав їм про поезію, заохочував писати вірші.

Навколо школи росли густі зелені шовковиці. А одна, кучерява і гнучка, стояла під самим вікном маленької кімнатки, в якій він жив. Та молода шовковиця, пишно завітчана намистом, чомусь завжди асоціювалась в його уяві з Вірою. І про себе він навіть називав дівчину шовковицею. І часто нашіптував слова вірша, який не знає, сам написав а чи вичитав у якогось поета і взяв навіки в свою душу.

І стоїть зелен-спом
Під високим вікном,—
Ніби юнка до мене горнеться.
У ранковій росі,
У дозрілій красі,—
Чорнобрива моя шовковиця.

Віро, Віро! Де ти зараз! В останній раз я бачив тебе в червні, коли ти закінчувала учительський інститут. Ми домовились, що ти повернешся до свого села і станеш вчителькою.

Але не судилося нам зустрітись ні в твоєму селі Куцеволівці над Дніпром, ні навіть під Ржевом...

Не судилося...

Стугонить поїзд на рейках, пролітає мости, мчить через всю Росію. І куди він завезе його? Де зупинить свій шалений біг? Хоч би вже швидше кіпчалась ця дорога, ця невідомість!

* * *

Завезли їх аж в Удмуртію, в країну лісів і снігів. Ешелон зупинився на станції з дивною назвою Ува. Санітари виносили попівчених солдатів з вагонів.

Політрук Сухомлинський горів у пекельному вогні. І старенький лікар, начальник госпіталю, звелів його нести просто на операційний стіл. Лікар уважно оглянув рани, похитав скрушно головою.

— А ліву руку вам доведеться відпиляти, молодий чоловіче,— сказав він, немов про щось звичайне і буденне.

— Як же я буду без руки?!

— У вас уже зараз гангрена. А це, брат, смертельно.

— Не треба різати, лікарю. Прошу вас...

— Думаєш, мені хочеться різати, сину?

— То й не різте. Благаю вас.

— Ви що, піаніст чи скрипаль? — звів очі лікар.

— Ні, я вчитель.

— Вчителювати можна й з одною рукою.

— Воно-то так, але вчителеві руки потрібні не менше, ніж музикантові... Як і лікарєві, наприклад,— додав він по хвилі.

Хірург глянув на пораненого і посміхнувся.

Він сам оперував політрука Сухомлинського. Спочатку ровчистив рану на лівій руці, довго стуляв потрошені кістки, зшивав м'язи і сухо-

Нарешті сестра забинтувала рану.

— Один шанс із ста,— зітхнув лікар, а голосно додав: — Коли й обідеться, рука ваша буде коротшою за праву, ледве сточив...

— Нехай коротша, аби була,— сказав політрук, втрачаючи свідомість.

Після короткого відпочинку друга операція. Велика, рвана рана зяяла над самим серцем. В глибині рани скальпель натрапив на гострий зуб заліза. Не дай боже, той осколок на кілька сантиметрів попав би нижче — і давно б не було на світі цього на диво терплячого політрука.

Через три дні, коли хворому стало краще, лікар вручив Сухомлинському той осколок.

— Нате сховайте свою смерть. А ви молодець, учителю. Кров у вас чудесна! Перемогла гангрену. Можна сказати, випросили у мене руку. Спасибі вам за терпіння.

— І вам спасибі, лікарю. За все...

Поволі, довго заживали рани. Коли б же тільки ятрилися ті, що кулями та осколками пошматовували тіло. А то ще й важка контузія давала себе знати. Він довго ще не міг стати на ноги.

Та світ, як кажуть, не без добрих людей. Товариші по палаті, які вже ходили, допомагали йому у всьому, вселяли надії. Той, бува, гостинця принесе, похвалиться, що дружина або мати посплку надіслали, той свого листа прочитає вголос. Йому і приємно від того й гірко. Бо не принесе йому пошта листа з України ні сьогодні, ні завтра...

Дні, коли чергувала медсестра Валя Маслівець, були для нього пайбільшою відрадою. Адже Валя, можна сказати, землячка, з Полтавщини вона, з Нових Санжар, а вчилася в Полтавському педінституті, і він зустрічав її там не раз, коли приїздив улітку на сесії як студент-заочник.

Від Валі довідався, що після закінчення інституту дівчата працювали на живих у Чутівському районі, а потім роз'їхались хто куди. Віра подалася до батьків у Куцесолівку і, напевне, там і залишилась. Бо тижнів через два німці вже були в Крюкові.

В перші дні після операції, коли йому було особливо зле, Валя не відходила від нього, була за рідну сестру, за матір. Вона годувала його з ложечки, напувала чаєм і водою, клала холодний компрес на розпашіле чоло. І, всівшись біля ліжка, говорила йому добрі й ласкаві слова.

Він часто просив землячку:

— Розкажи мені, Валю, щось гарне-гарне.

— Що ж тобі розповісти? — кусала губи Валя, щоб не розплакатись.

— Може, казку яку... Або знаєш що, розкажи мені про Полтаву. Вона для мене — як казка, як пісня...

І вона розповідала йому про зелене місто над Ворсклою. Часом стиха наспівувала:

Віють вітри, віють буйні,
аж дерева гнуться...
ой, як болить моє серце,
а сльози не ллються,—

і припишкі солдати, які лежали поруч мовчки, слухали пісню, піднявши голови з подушок.

Він слухав її захоплено. Іноді брав за руку.

— Валю, яка з тебе була б чудова вчителька! Обіцяй мені, що після війни працюватимеш у школі! Обіцяєш?

— Обіцяю! Я в твоїй школі працювати буду. А ти станеш директором...

— Спасибі тобі. Тільки навряд чи я виживу. А так хотілося б... Ти розумієш! Я заходжу в клас. Десятки дитячих очей дивляться на мене з цікавістю і ждуть від мене чогось нового. І я розповідаю їм про незначне, відкриваю очі на дивний світ. Ти знаєш, Валю, при вході в нашу школу ми вивісимо велике полотнище, а на ньому напишемо слова, звершені до учнів: «Найголовніше, що ти повинен знайти в нашій школі, — це мету свого життя». І потім ще слова великого російського вченого Пирогова. Їх теж би написати на видноті: «Школа славна не числом, а славою своїх учнів». Правда, мудро сказано?

— Чудово. Але ти заспокойся, Васильку. Тобі не треба багато говорити. Ти лежи тихенько, а я говоритиму... Хочеш, я розкажу тобі про наш інститут, про нашу альма-матер.

— Дуже хочу. Там мене навчили любити слово. Довіку не забуду, як ми писали в інституті твір про вечірню зорю і січневу замість.

— На зеленій тополиній вулиці він стоїть, може, непоказний із себе, наш двоповерховий інститут, який носить ім'я великого письменника Володимира Галактіоновича Короленка, — починала Валя, ніби казку. — Там добрі й мудрі вчителі навчали нас добра і розуму, відкривали перед нами таємниці всесвіту й красу рідного слова...

Пригадуєш, Васильку, навколо нашого інституту росли акації, липи і берізки, красиві і стрункі, немов дівчата, які зійшлися сюди з Посулля і Запсілья, з берегів мрійної Ворскли. В тіняві тих дерев в місячні ночі юні студенти зізнавались одне одному в коханні. І молоді, дужі хлопці носили на руках своїх наречених...

Мене теж носив колись на руках один чорночубий хлопець з-під Опішні. Ой, як це гарно! Коли ти пливеш, ніби на крилах, на його дужих руках! Чи зустріну я колись отого чорнобривого студента, який пішов на війну добровольцем в перший день, 22 червня?

— Зустрінеш, Валю, обов'язково зустрінеш.

— Хтозна, вже з місяць як немає від нього листів. Під Ростовом він, а там зараз, ой як важко...

Сухомлинський поклав руку на русі коси дівчини. Сказав тихо:

— Заспокойся, Валюшо. Ми ще повернемося на Україну і в нашій Полтаві побудемо.

— Якби-то! — зітхнула дівчина. А про себе подумала: «Скільки віри у нього, віри в життя! На одній полбосинці тримається, а не здається, хоч і важко йому, дуже важко».

Він, мабуть, серцем відчув, що подумала Валя, глянув на неї темними очима і сказав:

— Ти не думай про мене нічого такого. Я вистою... Чуєш, Валюшо! Я не здамся до останнього подиху, бо прояв легкодухості — це смерть. А я жити хочу!

Він напружився, як тятива, і раптом обм'як, відкинув на ковдру руку. Валя аж налякалася. Ой, дурна ж вона, дурна. Замість того щоб

заспокоїти, втішити нездужого, тільки розбенітежила, розпустила нюні. Вона схопила кухлик з водою, подала хворому.

Він пожадливо пив, вода текла з підборіддя на тонку худу шию, і краплі зникали під білими бинтами.

Напившись, знову відкинув голову на подушку, якусь хвилину лежав мовчки. А потім усміхнувся, сказав, звіряючи їй піби якусь таємницю.

— А ти знаєш, Валю. Минулої ночі мені снилася школа. Висока, красива, як дзвін. Навколо неї тополі, піби согли, і сад у білому цвіту. Моя мама сказала б, що то хороший сон. Вона вміє відгадувати сні. Я вірю, що мені приснилася наша школа, Валю...

4

Нарешті прийшла весна й в Удмуртію.

Сухомлинський невимовно зрадив, коли йому вперше дозволили вийти на подвір'я госпіталю. І вже не такою суворою здалася йому удмуртська весна. Як на те, день стояв теплий, сонячний, дерева, що тісним колом оточили триповерховий будинок госпіталю, шуміли по-весняному, безтежно.

«Ходячі» солдати згуртувалися поблизу високих беріз. Якійсь дідок-удмуртець вирішив почастувати їх березовим соком. Забачивши політрука, хлопці замахали руками: «Давай, мовляв, сюди».

Налили повен кухоль чистої кришталевої рідини, яка пахла землею й корінням березовим, пробудженнями бруньками, і, пригощаючи, мовили:

— З першим виходом на природу вітаємо вас, товаришу політрук.

— Спасибі.

Він жадібно пив березовий сік, солодкий і смачний, такий, яким він знав його в дитинстві, в своїй рідній Василівці.

Політрук примостився на лаві під високою березою на осонні, вслухався в тихий шелест віт, бачив далекі гаї і діброви, куди не раз вони ходили з батьком.

Ось такого весняного дня вони вирушили якось до лісу. Пильним оком батько вдивлявся на стовбури дерев, обережно зрізав якісь парости. А ще нарізали вони покрученого гілля з беріз і осичини. Принесли того добра додому повні носилки.

Батько любив майструвати. З дитинства малий Васплъ звик бачити його серед пахучих соснових, вербових і березових стружок. Він майстрував скрині, шафи, мисники, немудрі селянські меблі, прикрашував їх різьбою. Він і синові зробив маленький різець, привчав до різьбярства.

І ось тепер він подав синові два дивних вузлуватих парости: «Ану спробуй вирізувати». Нелегко давалась йому ота робота, хоч і працював він охоче. Пальці не слухались. А батько вже вимаїстрував косаря, та такого, що аж дух перехоплювало. Він був немов живий, з ясним, відкритим обличчям, з пишними вусами, у брилі. Здається, от-от він змахне косою, шугоне гострим лезом по золотій пшениці, і задзвенить, заспіває степ, ляже рівною смужкою пахучий покіс.

— Та це ж дядько Панас! — вигукнув він з подиву. Так був схожий косар на їхнього сусіду — дядька Панаса.

Батько лише усміхнувся.

— А тепер ти, сину, спробуй вирізати свого косаря. Тільки задумай кого. Щоб у тебе перед очима стояв той образ, — навчав старий сина.

Малий Василь кілька днів працював невсипучо і таки домігся свого. Незабаром поруч з дядьком Панасом стояв інший косар — дід Онисько, в широких штанах, в сорочці, босий, з сивою бородою.

Малий радів, почувавши себе на сьомому небі. Перед ним ніби розступилися стіни тісної хатини, заспівали трави, зашуміли вітри. Хіба ж можна уявити косаря без жайворонка? Йому вже вчувалася ота дивна пісня над полями, пісня степу. І наступного дня хлопець вирізав жайворонка, прилаштував до косарів. Батько похвалив малого:

— От бачиш, синку, при бажанні всього досягти можна. Правду ото в народі кажуть: «Не святі горшки ліплять».

І Василько почав ліпити, вирізувати, малювати. Чого тільки в нього не було з глини й дерева! В школі, бувало, всім роздаровує свої вироби, а особливо малечі. І ті липнуть до нього, просять не тільки подарувати, а й навчити майстрування, щоб і вони змогли отак...

І він навчав їх, як тільки став учителем.

А вчителем він став рано...

Після того як він, заблукавши взимку, підхопив запалення легенів, а потім плеврит, — вже не до науки було. Довелося залишити Кременчук і перевестися на заочне навчання в Полтаву.

— Може б, ти, сину, зовсім облишив оту науку? Адже люди якось живуть і без неї. Хіба коло землі погано ходити? Садівником би став. Така гарна робота! Серед дерев та птахів, — умовляла його мати.

— Гарна, мамо. А я й садівником буду. Вчитель і садівник — то одне й те ж, мамо. Ні, науки я ніколи не облишу. Хочу стати вчителем. Так люблю розповідати дітям про щось пове. Ви ж самі мене того навчили.

— Таке скаже! — дивувалася мати. — Коли ж то?..

— Тоді, як розповідали мені, малому, казки. А я переповідав їх малечі. Вони оченята зведуть на мене і зацікавляються. Від того все й пішло. Люблю я, мамо, дітей.

— «Хто дітей любить, той добрий чоловік», — казала колись моя бабуся. Що ж, сину, може, й твоя правда. Серце в тебе добре. Тільки ж недужий ти.

— Нічого. Я видужаю, здолаю недугу.

Поволі, хоч і не відразу, а таки здолав оту кляту хворобу. Довго ще лікувала його мати по-своєму. Варила мед з маслом та столітником і отим варивом напувала сина. Покращало йому. Зарожевіли шокли, зникли хрипи в грудях. А потім пішов Василь на свої хліба. Став учителем у Василівці, в тій школі, в якій донедавна сам учився. А тому вчителеві тільки сімнадцять літ. Та й слабкий ще. Тільки де охолоне, так і дає себе знати плеврит.

Одного разу лежав він у вишняку за хатою, зовсім слабкий був, хоч лікарі говорили, ніби криза минула, найстрашніше позаду. Тепер треба лише поїхати в санаторій до моря, і позбудеться він хвороби.

Було це якраз у жнива. Всі люди в полі, збирали хліб. В селі старі діди та малеча. Тиша пливе над садками, і хмари в небі, немов білі лебеді, повільно линуть у безвість.

З річки доноситься дитячий лемент, і сміх, і плескіт хвиль. Спека. Діти цілий день у воді хлопошуться, немов каченята. І раптом тишу різонув відчайдушний крик. Від річки... Він схопився з ліжка і шодуху побіг до берега. Важко було, груди скувала задуха. Але він летів з усіх сил. Ось уже й берег. На ньому перелякані діти. А під очеретом на плесі розходяться кола. Ще недавно там виднілася дитяча голівка...

— Ой, рятуйте! Тоне Володька! — голосила дівчинка років семи...

Не роздумуючи, він кинувся у воду. Поспішав на допомогу. Пірнув раз, удруге...

Віддихався і заглибився знову. Нарешті знайшов хлопчика на дні. Схопив за чуприну, став тягти...

І сам не знає, як він доплив до берега. Упав, знецілений, на траву. Добре, що нагодилися старші школярі. Вони і відкачали малого Володьку.

— Василю Олександровичу, як же це ви?.. — вражено дивились на нього школярі. — Самі слабі, хворі.

— Нічого, мої голуб'ята... Все обійшлося, — важко дихав.

Шестикласники, в яких він був за вихователя, провели свого вчителя додому, вклали його на дачку під вишнями, вкрили ковдрою, бо Василя Олександровича почала тіпати пропасниця.

А надвечір прибігла до нього у садок Володьчина мати, кинулась обнімати, цілувати. Плакала та причитувала:

— Ви ж наш спаситель дорогий. Коли б же не ви, Василю Олександровичу, тужила б я за моєю мертвою дитиною.

— То чого ж ви зараз плачете? Заспокойтеся...

— Від щастя, Василечку. Від щастя...

Після тої купелі стало йому ще гірше, почалося знову запалення легенів. Усе село переживало за свого молодого вчителя. Допомогало як могло. І виходили-таки гуртом. А найбільше мати. Поплакала вона пад сном. От уже негмонний, сам у холодний вир поліз. Ліха набрався, але врятував-таки дитину.

З того часу діти ще більше потяглися до свого Василя Олександровича. А матері не нахваляться ним. Добре серце має Оксанин сип. За дітей ладен кинутися в огонь і воду.

Добрі люди, спасибі їм, допомогли, поклопоталися де треба і дістали хворому путівку до Одеси, в санаторій. З Одеси батько повіз його в Ялту. Упросив головного лікаря прийняти хлопця. А щоб чогось не трапилось з дитиною (воно ж зовсім ще хлоп'я), залишився сам у Криму. Добре, що лікар виявився людиною сердечною, дав старому притулок.

Незабаром він повернувся до рідного села зміцнілий і навіть рожевощокій. Всі зраділи йому, а особливо мати. А що вже діти були раді, то їй не сказати! З квітами прийшли малюки до їхньої хати. А Володька, так той цілий сніп жоржин приніс. Мабуть, немає кращого подарунка, як квіти від дітей...

Замислився Василь Олександрович.

Далеке українське літо прилетіло й зашуміло у нього над головою в бентежних кронах беріз, навійяло незабутні картини.

...Тихе, заховане у вербах і калинових кущах село Василівка на Полтавщині. Його рідне село. Простора школа з великими вікнами. Сонячний клас — знаний і любий йому, як рідна хата. Двадцять пар дитячих очей дивляться на нього допитливо й ждуть, що їм скаже оцей учитель, син тітки Оксани? Він розповідав їм про школу, в якій сам учився, і про село своє, і про землю, на якій вони живуть, і про славу давню й новітню. І діти, може, вперше відчували гордість за те, що вони народились і живуть саме на цій землі.

Після закінчення уроків того першого дня свого учителювання він пішов з малюками на річку. Діти з радістю скидали з себе одяг і один за одним шубовстали у воду. Вчителєві теж хотілося купатись, але нітвився: чи зручно вчителєві в гурті з учнями бовтатись у воді. І все ж, побоюючись, щоб чогось не трапилося з малюками, він роздягся й кинувся в річку. Хотілося просто хлюпостатися з малюками, бо й сам ще недавно був таким, як і вони.

Потім вони пішли в луг, посідали під кущем калини, вирізували сопілки, вчилися грати на них, і він розповів малюкам про сопілку, яка говорила людським голосом, повідав дітям легенду про калину, що це не просто дерево, а дівчина-красуня, яку замордували ординці за те, що не скорилася вона нещасливим людоловам.

Одна учителька побачила Сухомлинського з дітьми на річці і, обурившись таким його вчинком, вкрила мокрим рядном молодого колегу за непедагогічну поведінку, за пустощі, а він ніяковів і мало не плакав від образи.

Незважаючи на осуд надміру суворої вчительки, він і далі водився з дітьми. За селом у зеленій балці, серед заростей ліщини, вони спорудили курінь, справжнісінький вігвам. Той курінь був улюбленим місцем дівтори. Бо саме там він переповів своїм вихованцям і «Хатину дядька Тома», і «П'ятнадцятирічного капітана», і «Дітей капітана Гранта», і «Морського вовка», і ще багато книжок, яких тоді не було в селі і які молодий учитель мав щастя прочитати в Кременчуці, коли був студентом.

Там, у затишному курсні з ліщини, він розповідав дітям про Миклухо-Маклая і про Устима Кармалюка, і в дитячій уяві оживали далекі заморські краї, де побував відважний мандрівник, і бачили вони зелені ліси Поділля, в яких гуляв відважний український бунтар, мужній втікач з далекого Сибіру.

Діти всім серцем потяглися до свого вчителя. А ще коли побачили, як він майстерно вирізує з дерева коників, зайчиків, як малює з натурн дерева і квіти, захід сонця і вітряки край шляху, то й зовсім закохалися в свого Василя Олександровича. Самі тяглися до різця, до глини і до олівців та фарб.

Літо стояло в розпалі. Дозрівали в садах яблука й груші, наливались соком кавуни і дині, сизим димком туманилися сливи. І вчитель помітив, як дехто приходив інколи до школи з набитою пазухою, напавтравши яблук чи груш в чужому садку. Треба було якось відвернути дітей від пегарних вчинків.

І пішов тоді вчитель до голови колгоспу, розповів про свої тривоги за дітей. Як би вберегти їх від того, щоб по садках та баштанах не гасали?

Голова уважно вислухав, усміхнувся хитрувато, а далі й каже:

— От що, Василю Олександровичу, переходьте жити зі своїми шибениками на колгоспний баштан.

Учитель, не ймучи віри, запитав:

— Та хіба нас туди пустять?

— Пустять. Я звелю, щоб там для вас побудували кілька куренів. Нехай малеча поживе на роздоллі, хай кавунами наласуються, та й дідові Хомі допоможуть впорати баштан.

Яка ж то була радість дітям, коли наступного дня учитель розповів їм про те, що вони вирушають на баштан і будуть там жити! За якусь годину зібрався чималий гурт, захопили з собою сяке-такє причандалля, кілька казанків, пішоно, шмат сала і гайда в степ.

Баштан вплив ніби з туману на чудовому схилі, оперезаний зселинми лісосмугами. А на тому осонні кавунів та динь, як зірок у небі, лежать поміж зірчастого огудиння, виблискують сизим нальотом, золотяться жовтизною.

— Ну, хлопчики-молодчики, розташовуйтеся,— і показав рукою дід Хома на два величезних курені, що стояли поруч з дідовим.— Будемо вважати, що ви ніби на Січ прибули, тож будьте козаками. Кавунів їжте досхочу. Тільки не псуйте задарма та не розкидайте. То все праця людська. Попереджаю: хто кавуна чи навіть скибки не доїсть, того будемо негайно списувати з куренів додому.

І зажили діти на баштані. Допомагали дідові збирати кавуни, зносити в кучі. Яких тільки тут не було кавунів: білі, рябі, смугасті, темні, з світлими прожилками. Розріжеш його, а він всередині неначе жар — червоний та солодкий.

Коли наступала ніч, діти варили кашу коло куренів і слухали оповіді вчителя. А дід Хома розказував давні бувальщини. А знав він багато, бо й сам воював у громадянську і в Будьонного, і в Примакова, де тільки й не носили його гарячі коні.

Дехто з учителів скептично ставився до витівок молодого вчителя, мовляв, сказано — молоде та зелене, сам хоче з діворою побавитись. Але матері й батьки були іншої думки. «Цей Василь Олександрович хоч і молодий, а метикований учитель. Он, бач, зумів дітей до себе привернути, ділом зайняв, а не пустощами. Затяті зірвиголови, й ті присмирніли, за вчителем по п'ятах ходять».

«...Де-то ви зараз, мої білоголові, мої смагляві хлоп'ята?» — подумав з жалем Василь Олександрович.

Давно він розлучився з своїми юними вихованцями. По закінченні заочного відділу Полтавського педагогічного інституту перевели його з Василівської семирічки в Онуфріївську десятирічку. На серці і радість, що він віднині справжній учитель, хоч було йому тоді лише за двадцять, і якийсь смуток водночас проймав душу. Жаль було залишати рідне село і школу, в якій сам набирався мудрості і навчав інших. Жаль було прощатися з дітьми, з якими зжився, немов з рідними меншими братами й сестрами.

Чи ж думалося тоді, що він не скоро повернеться до рідного села? Сплигло лише два літа, і вдарила війна. І розкидала доля по всіх усюдах його школярів і батьків їхніх.

«Що з тобою, село моє? Як тобі живеться в неволі? Осиротіла, мабуть, наша школа, засохли попівчені яблуньки, і калина плаче в лузі червоними слізьми на лютім морозі!

І я не той, що був раніше. Потрошені кістки мої, зранене тіло. Вже, мабуть, не воювати мені. Ліва рука зовсім не слухається, висохла, немов огудиння, і коротша за праву. У грудях ожила стара хвороба, бо вмирав на снігу. Не виходить тепер мене рідна мати від недуги».

Сухомлинський важко зітхнув від невеселих дум, звівся з лави і неквапно рушив доріжкою попід білокорими березами, що шуміли трепетно й безтежно, по-весняному. За березами в гордовитій зеленавості височіли сосни. Поміж них він забачив сині зірчасті квіти і аж зрадів від того дива. То сон-трава цвіла.

Він привітався до квітів, немов до добрих знайомих. Адже такі самі-сінькі цвітуть у них на Україні. Голубий сон війнув у душу покликком дитинства... Він нахилився і вцілюю рукою зірвав кілька квіточок.

Зустрівши в довгому коридорі Валю, що, як завжди, поспішала кудись, Сухомлинський вручив їй квіти.

— З весною тебе, Валю, з сон-травкою...

Валя аж зойкнула від приємної несподіванки, взяла той живий ясно-синій пучечок, притулила до щік, і в глибоких блакитних очах дівчини заискрилися сльози.

— Спасибі тобі, Васильку... Такі ж точнісінько у нас під Санжарами цвітуть... Сон, сон,— сказала вона в задумі.— Ой, як гарно називали люди ці квіти...

5

Давно зайшла ніч над лісами Удмуртії. Заснув тривожним сном госпіталь. Сосни шумлять за вікном, навівають журу... А він не спить. Ходить його сон десь біля чужих вікон. Не спиться політруку. Повновидий червоний місяць заглядає крізь шибку, пливе в небі, як сургучева печатка. Знову, мабуть, на негоду.

Не спиться. Снується нитка спогадів.

...Школа серед шовковиць, висока, ніби церква на тлі присадкуватих білих хаток, вкритих солом'ю. Він заходить до директора в кабінет з призначенням. Кладє на стіл новенький, темно-синій диплом, який засвідчує, що Сухомлинський Василь Олександрович закінчив 1939 року Полтавський педагогічний інститут, факультет української мови й літератури.

Директор, немолодий уже чоловік, люб'язно тисне йому руку. Вигляд у нього стомлений, обличчя неголене, костюм заношений, потертий, увесь у плямах.

За вікнами директорського кабінету жовтіють хирляві стебла кукурудзи, знемагають від спеки посаджені навесні яблуньки. З бур'янів визирає зламана табличка, яка засвідчує, що це шкільна дослідна ділянка. А далі знову лапасті шовковиці. Коли б не вони, було б зовсім пусто.

В душі молодого вчителя змовкають слів'ї.

Директор говорить, що вони з радістю приймають молодого колегу в свої ряди, що буде він викладати мову і літературу в дев'ятих і десятих класах, а в одному з класів буде й вихователем.

— Хочете, беріть дев'ятий або десятий клас, на вибір,— звів кошлаті брови.

— А не можна мені взяти п'ятий або шостий?

— Та ви що! У шостому класі у нас одні бешкетники! Важко буде з ними молодому вчителю. Тут досвідчені мало не плачуть.

— Бешкетники мені найбільше подобаються. З ними веселіше.

— Дивно! — стенив плечима директор. — Що ж, беріть шостий клас. Але запам'ятайте, що виховання — це серйозна справа. І не шукайте в цьому веселощів, колего.

— Я її не шукаю. Просто люблю працювати весело...

— Ну-ну, бажаю успіху.

Того ж дня він ознайомився із списком своїх майбутніх вихованців. Вирішив назавтра обійти всіх по домівках і особисто познайомитись. До початку навчання ще два тижні. Не сидіти ж йому склавши руки.

Але не всіх учнів він застав дома. Багатьох ще зранку мов вітром здуло. Матері безнадійно розводили руками. «А хтозна, де вони? Може, на річці, а може, десь у війну грають».

І все ж на руїнах колишнього панського маєтку він знайшов багатьох своїх майбутніх вихованців. Хлопчики зустріли його насуплено. Але дивно: вчитель не дорікає їм, а говорить з якимось викликом:

— Що це за війна на одному місці? У будь-якій війні солдати наступають, рухаються, а ви — ніби діди на посиденьках. — І тут же запропонував похід кілометрів за сім від села до лісу. — Хочете, і я піду з вами? Тільки треба добре підготуватися. Взяти з собою харчів, та й казанка не завадить, щоб у поході каші наварити. Ну, а зброя у вас є? — запитав він таємниче.

— Яка у нас зброя? — дивувались хлоп'ята.

— Гайдамаки колись пожами воювали, а називали їх свяченими.

Наступного дня вирушили в похід. Знадобилися і пожі. Бо на піч довелося ставити курінь. А ще вчитель навчав їх вирізувати сопілки, фігурки різні з наростів та сучків. Запропонував збирати всіляке коріння для природничого кабінету та листя для гербарію. Увечері розіклали багаття, зайшла розмова круг вогню. Хтось з дітей сказав, що чув від свого діда, ніби десь тут поблизу є печери, в яких козаки Богдана Хмельницького переховували свій порох та зброю. А пізніше там ховалися гайдамаки. Адже неподалік звідси — Чорний ліс, де вирувало бунтарське море.

Учитель розповів про Максима Залізняка, про Івана Гонту, Семена Неживого і Гната Голого. Діти слухали його, затаївши подих.

Через два дні поверталися назад, збуджені й радісні. Вирішили в найближчі дні відшукати стародавні печери.

І такі відшукали.

Глибоким яром, зарослим кущами глоду, акації і ліщини, пройшли до урвища. І хоч важко було продиратися крізь хащі, не відступили. Відшукали ледь помітний вхід до печери. Розкопали, розширили його,

і з цікавістю та страхом вступили в підземний хід. Ішли сторожко, прислухаючись до кожного кроку. Маленький каганець ледве освітлював таємничу чорноту. Раптом щось затріпотіло, забилось у мандрівників над головами. І враз світло погасло. Хтось зойкнув з ляку, та вчитель заспокоїв:

— Не бійтеся, це кажани.— Знову запалили світло. І побачили: в печері металось безліч крилатих мишей...

І хоч вони не знайшли в печері ні козацької зброї, ні таємничих скарбів, все одно було цікаво.

А ще за два дні вчитель запропонував прийти до школи і знищити на дослідній ділянці бур'яни, зібрати кукурудзу, перекопати землю. Декому це й не сподобалось, але таких присоромили ентузіасти, що вже встигли полюбити вчителя.

Директор школи дивився з вікна, як дружно працює шостий клас, і дивувався: «От тобі й шибеники! І чим їх захопив Сухомлинський? Яким робом змусив працювати?»

Василь Олександрович і сам не міг пояснити. Хоч у душі радів. З шибениками було справді-таки весело. А головне, діти повірили вчителеві.

У десятий клас він потрапив трохи несподівано. Старий учитель української літератури занедужав, не виходив на роботу. І, мабуть, не скоро вийде. Директор викликав до себе енергійного новачка і звелів приступити до праці у десятому класі.

Довелося погодитися.

— І коли ж починати?

— Як коли? Зараз, після дзвінка і йдіть. У вас же, мабуть, все свіже в пам'яті.

І він пішов.

Пам'ятає, як переступив поріг десятого класу. За партами сиділи хлопці й дівчата, майже його ровесники. З цікавістю оглядали молодого вчителя, який, кажуть, любить бавитися з малечю, дивувалися, що у нього в руках не було ані класного журналу, ані конспектів, навіть підручника.

«Мабуть, цей зелений учитель не готовий до уроку»,— подумали найбільш метиковані десятикласники.

А вчитель пройшовся перед партами, запитав так, ніби був у них кілька днів тому:

— На чому ми зупинилися?

— На Коцюбинському, на «Фата моргана»,— підказав хтось не без лукавства.

В очах Василя Олександровича, якого просто хотілося називати Василем, загорівся вогник. Він пройшовся по класу і задумливо, не поспішаючи почав читати напам'ять монолог Маланки:

— «Яка ж ти розкішна, земле. Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишашся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочekaють наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять...»

Він зупинився, ніби переводячи подих, і, звертаючись до учнів, сказав:

— У цих словах вся Маланка, її одвічна мрія про землю, велика мрія селянська.

Непомітно вчитель перейшов на Гафійку. Він говорив про неї не книжно, не давав надокучливих характеристик. Навіщо, коли це пайкраше зробив сам автор.

— Ви тільки послушайте:

«Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на питці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки».

Увесь клас — немов зачарований. А вчитель уже розповідав про бунтівника Марка Гушу, якого недавно привели з міста до села, як арештанта, говорив про червоний прапор, який за порадою Марка вишила Гафійка крилатим кличем «Земля і воля»...

Учитель говорив про хазяйновитого і статечного Прокопа Кандзюбу, який навіть перед смертю думав про громадське.

— «Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.— Потому згадав:— Ще дві копійки.— І вийняв з кишені разом з ключами...»

Він говорив про скаліченого тілом і душею Андрія Волика, про запального Хому Гудзя, і говорив так, що учні зримо уявляли героїв повісті. Здається, вони зайшли в притишений клас, натруджені, заклопотані хлібороби, правдолюбці і бунтарі...

І знову учитель читав Коцюбинського. І оживали неповторні картини:

— «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, випивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темній почі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель — мов умерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додола і плывуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...»

В класі тиша — аж дзвенить. Учнів вражала і дивовижна пам'ять учителя, і незвична манера читати.

Дивувало й те, як він отак відразу, без підготовки, без всіляких конспектів та записів, веде урок. Останній уривок про дощі він прочитав після того, коли розповів про розправу над неспокірними селянами-бунтівниками. Після того, коли впав Прокіп Кандзюба від пострілу рушпці Підпарі в холодну калюжу. «Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари... З чорного поля він пісся далі у чорну безвість і хитав зорі...»

Незчулися школярі, як минув урок. Опам'яталися лише тоді, як у коридорі задзвенчав дзвінок. І чого це він так раптом?.. Учитель не поспішав. Він усміхнувся до учнів і тепло, по-дружньому сказав:

— Хочете, я вам свій вірш прочитаю?

І відразу ж почав декламувати власного вірша про червоноармійця-прикордонника, який стоїть на сивій сопці, на берегах Амуру, охороняючи кордон рідної землі. І бачить він усю змлю від Амуру до Дніпра, бачить своє село в степу широкому, сиву матір на покосі і кохану дівчину Галину, яка повертається з поля в синій задумливий вечір.

І школярі зрозуміли; їхній новий учитель — поет. Навіть коли б він не писав віршів, він поет-душею.

— А з вас хтось пише вірші? — запитав учитель.

Хлопці й дівчата ніяковіли. Незручно якось було зізнаватись.

— А що тут незручного? Поезія — то мова серця, в ній жива краса слова. А без краси немає життя, — говорив учитель. — Хочете, спробуємо написати вірша, ну, хоча б про нашу школу, про шовковиці, які заглядають у вікна?

— Хочемо, — озвалось кілька хлоп'ячих голосів.

— Ну, то наступного разу і спробуємо.

Вже виходячи з класу, він ще раз оглянувся: учні сиділи не порушено. При вікні, на четвертій парті, йому запам'яталось вродливе дівоче лице. Очі великі, темно-карі, русі коси викладені короною.

«Гарна дівчина», — подумав про себе. І відразу ж притамував у собі оту цікавість. Незручно — вона учениця, а він учитель.

І все ж наступного дня він довідався, що ту дівчину звали Віра. Вона не писала віршів, хоч дуже любила поезію. Зате він згодом присвячував їй свої вірші, але нікому їх не показував...

А як хотілося йому зустрітись з нею не на уроці, а десь за селом у полі, щоб, окрім сонця, їх ніхто не бачив.

6

Віра щосуботи вирушала з Онуфріївки в Куцеволівку до батьків, щоб навідати рідних та й сяких-таких харчів прихопити, тож можна зустріти її, як повертатиметься з дому.

Одного разу раною весною він зранку погнав свого велосипеда в степ за Онуфріївку аж до ліса. Тішив себе тим, що назбирає пролісків і подарує їй. Та ба, так і не зустрів її. І зблякла блакитна краса квіту у нього в кухликові на вікні...

І хоч сам собі докоряв за цю хлоп'ячу несерйозність, за марні сподівання, все ж такі наступної неділі взяв свого велосипеда й знову поїхав за Онуфріївку. Весняний степ мавив його зеленавістю нив і голу-бим простором. А коли вихопитись на гору, на тебе війне тихими чарами лісу, в якому росте стільки квітів і водиться багато птаства.

Добравшись до ліса, він зупинився. Яка ж дивовижна зваба відкривалась йому звіден! Зелені і чорні ниви, немов оксамити. Балки і ярки прорізають степ м'якими лініями покатих нагорбів. Вдаліні мріють села, розкидані трохи хаотично. А десь там ген-ген несе свої води Дніпро.

«Здрастуй, зелен гаю, весняний розмаю!» — хотілося крикнути йому на весь голос до лісу, що шумить поруч, але він стримував себе, просто поклав велосипед на траву і впав сам на землю, широко розкинувши руки. Лежить горілиць і дивиться в небо, чисте, блакитне і бездонне.

Наблукавшись серед лісу, він повертався до свого велосипеда. Глянув здаля і аж здивувався. Двоє сонць лежало на траві. Блискучі спиці горіли від небесного світла, і здавалось, от-от злетять у висоту. «Ну от бачиш, велосипед, звичайна неодухотворена річ, а й та здатна на таке чудо, грає з самим сонцем».

Він поклав фіалки й конвалії в кашкет, припасувавши обережно до рами. Може таки йому пощастить вручити оці квіти тій, яка цілий день не сходить з думки.

Почесав ще годину, лежачи на галявині, прогрівшись сонцем, прислухаючись до тихих перемов зеленого гаю...

Ну все, мабуть, пора мені їхати,— вирішив твердо. Навіщо обманювати самого себе. Не дочекаюся я на те; на що сподівається навіжене серце. Та й дороги на Онуфріївку різні... Але не будемо впадати в розпач. Ось сяду і промчу велосипедом кілометрів десять по дорозі на Куцеволівку, а тоді назад, якраз надвечір і дома буду...

Натискуючи на педалі, поїхав від ліска, спочатку тихо, а потім все швидше і швидше,— пустив з гори велосипед, як чортове колесо, летів, немов шалений, аж поки не скотився з гори в балку. Він проскочив старенький місток, і лише тоді запрямітив, що на обочині, на зеленім моріжку сиділа якась дівчинка.

«Та це ж Віра! — вдарило в груди. — Ну от і зустрілись. І треба ж отак розігнатись, щоб проскочити мимо. Вона напевне впізнала його і дивується з шаленства свого вчителя. Що ж робити? Завертати назад? Чи їхати далі? А для чого? Адже він шукав цієї зустрічі. Сам собі-то він може признатися...»

Він зіскочив з велосипеда і, взявшись за кермо, завернув назад. Віра сиділа, як і раніше, біля своїх кошиків, і в її очах він прочитав ніяковість і подив.

Добрий день, Віро!

— Здрастуйте, Василю Олександровичу! — сплеснула довгими чорними війми.— Ви кудись так поспішаєте?

Що їй сказати? Признатись, що він мало не з самого ранку виглядає її, що навмисне гнав назустріч велосипеда. Так незручно ж якось.

Та от прогулювався. Був у лісі, а це степом проїхатись захотілось. У полі так зараз гарно. А ти з дому?

— Еге ж... Памідала своїх і заодно харчів набрала на цілий тиждень,— і вона перевела очі на кошики.

Стомилась, мабуть. Дорога з Куцеволівки не близька.

Та трохи... Але я звикла.

Давай допоможу...

— Дякую,— усміхнулась Віра, і ямочки заграли на її рум'яних щоках.— Незручно...

І що значило оте слово — незручно. Чи просто їй ніяково від того, що він, учитель, клопотатиметься в її кошиках, чи незручно їм удвох їхати на одному велосипеді.

— А ми кошики припасуємо до велосипеда, а самі пішечки... А мо-
же, де й під'їдемо на рівному.

Він швидко приладнав кошики на рамі, й велосипед покотився по
дорозі, везучи на собі поклажу. Віра йшла поруч... Вітер тріпотів її квіт-
частою хустиною, що була схожа на голубий метелик, який всівся на ді-
вочі плечі, склавши крильця на грудях. Біла з голубим горошком блуза
теж напинчалась від легкого вітру.

— Може, проїдемо трохи? — запропонував обережно, коли вибра-
лись на гору.

— Ще попадаємо, — сказала Віра нерішуче і усміхнулась.

— Ні, я триматиму рівновагу... Давай спробуємо.

Віра глянула на нього глибокими темно-карими очима, і в них сплес-
нуло і заперечення, і згода.

І ось вони вже мчать степовою дорогою. Його руки міцно тримають
кермо, злегка торкаються Віри. Голуба дівоча косинка тріпотить на вітрі.
Як яскраве вітрило... Як же гарно летіти отак удвох серед трепетного
потoku степового повітря. Вже ось скоро і лісок...

— Ну, мабуть, досить, Василю Олександровичу. Ви, напевне, стоми-
лись.

Про себе вона нічого не говорить. Але він розуміє: Вірі незручно
сидіти на рамі...

— Що ж, давай трохи спочинемо, — погодився він.

І обоє вони сідають на траву, на тій самій галявині, на якій ще
недавно він мріяв самотній.

— А я сьогодні тут квіти збирав, — признається він. — Ось поглянь, —
і подав Вірі невеличкий букетик. — Це тобі дарує ці квіти весна...

— Дякую, — взяла Віра квіти і спалахнула внутрішнім вогнем.

— О, які ж гарненькі і різні, пахнуть кожна по-своєму. Яка бага-
та й щедра природа, і загадкова.

— Ти любиш природу? І, може, хочеш стати біологом чи ботані-
ком?

— Люблю. Я все люблю. А що найбільше, сама не знаю. Їй ким бути,
теж не знаю, — призналась вона, як мала дівчинка. — Всі науки цікаві.
Історія, і географія, і література, звичайно, — додала вона, щоб не обра-
зити свого вчителя.

Він осміхнувся, і в сірих очах загорівся знайомий Вірі блиск. Так
було завжди, коли на уроці учні своїми запитаннями зачіпали найглибші
поруки його душі. І справді, чому він обрав саме словесність? Адже є
багато інших цікавих, захоплюючих наук!

— Взяти хоч би історію. Скільки в ній славного і трагічного, скіль-
ки величі і героїзму. Історія — це захоплююча книга життя, яку не мож-
на читати без хвилювань.

Або взяти географію. Наука про безмежність нашої планети. Це на-
ука відкриття і пізнання світу. Менше завжди манили далекі країни, каз-
кові острови, життя різних племен і народів. І я часом заздрих Миклухо-
Маклаю, Стівенсону, Колумбові, які звідали так багато.

Я географію дуже люблю, бо вона навколо нас. Це не просто нау-
ка, а зрима казка. Для мене назви багатьох рік і озер звучать, як від-
криття, як пісня.

А взяти, наприклад, математику — загадкова наука чисел. Таїнство квадратів і кубів. Стрункість теорем, звабість гіпотез. За допомогою математики можна пізнати світ, навіть таємничість далеких галактик. Адже астрономи, спираючись на математику, відкрили не лише Плутон в нашій сонячній системі, а сягнули далі, в туманність Андромеди чи голубої Веги...

А фізика або хімія. Порівняно молоді науки, яким по праву належить велике майбутнє. В наші дні вони розвиваються особливо бурхливо, відкриваючи перед людством таїнство атомів, протонів і електронів. Щодо біології, то я певен, що з часом вона стане наукою номер один. Людство пізнає само себе, тайну білка, дійде до небувалих відкриттів. Це безсумнівно...

— Ви так захоплено говорите про всі науки, що я дивуюсь, чому ви не обрали жодну з них, а стали філологом! — заговорила вона після того, коли Василь Олександрович змовк.

— Всі науки приходять до нас пізніше, тоді, коли ми навчаємось у школі, здебільшого в п'ятому, шостому класі. А слово приходить до нас найпершим, ще тоді, коли ми гойдаємось в колисці. І вчителями нашими завжди бувають матері.

— А й правда, — звела на нього свої темно-карі очі.

— Діти, хоч, може, не зовсім свідомо, починають розуміти все дуже рано. Ще немовлятами вони пожадливо вбирають все, ніби та губка. І першим до нас приходить слово. З колисковою материнською пісню, тихою казкою, доброю ласкою. І ми белькочемо: мама, тато, баба, льоля, киця, жижа. Які дивні перші двоскладові слова! А потім наші знання з словесності поширюються. Дитина, яка зіп'ялася на ноги, пізнає за день десятки нових слів. І яких! Співзвучних і красивих. Сонечко, квітка, казка, пісня, хліб, сіль, вода, трава. І з кожним словом світ ширшає, розкриває свої принадні обрії... Світ, мов казка. І пізнаємо ми його за допомогою слова...

Збагачені словом, ми приходимо до школи. І за допомогою його пізнаємо таємничість і складність всіх інших наук, у тому числі історії, географії, біології, ботаніки, фізики, хімії, математики. Від того, наскільки ми озброєні словом, залежить і набуття нами знань з інших наук. Отже, словесність — початок всіх наук. Вона — як джерело, звідки починається струмок, який ширшає, набирає сили і розливається могутньою рікою.

...Слово увійшло в моє серце, в усе моє єство, воно стало моєю душею. Я читав у дитинстві і юності книжки запоем, я радів, коли знаходив якесь нове слово. При вимовлянні багатьох слів моя душа мліла, ніби від піжних звуків музики. Слово полонило мене, і я став його поборником, носієм, коли хочете — слугою...

І я буду нести це слово через усе своє життя, як прапор, як зброю. Слово, як заклик до наступу, як гімн, що звелічує людину-борця. Так, я словесник. І вважаю: найголовніше завдання учителя мови і літератури в тому, щоб за допомогою слова не тільки відкривати дітям світ краси і радості, а й закликати до боротьби, нести наші комуністичні ідеї. Слово стало для мене формою власного виявлення душі, як людини і вчителя. Цьому я хочу присвятити все своє життя.

...Він, мабуть, уже давно не говорив, а просто думав про себе. І думки, які роїлись у його голові, бентежили відкриту душу. Справді-таки, обоє вони давно сидять замислені. Віру, напевне, схвилювала його своєрідна сповідь, чому він став саме словесником, і дівчина пригадувала щось своє з далекого дитинства, як наспівувала їй колискових пісень. Мати...

А він увесь в думках, у майбутньому. Вони бродять у ньому, як хміль, як дивна опара, хоч ще й не вилились із душі.

Нарешті Віра порушила мовчанку, мовила стиха:

— А знаєте, Василю Олександровичу, я теж, мабуть, стану словесником, як і ви... Ваша розповідь мене так захопила.

— Що ж, я радий, що до великої армії словесників прийде ще одна вчителька. Значить, вирішила на філологічний? — глянув він на Віру.

— Так, якщо ви допоможете мені... Боюсь, що не здам вступних екзаменів.

— Я з радістю. Через місяць у школі випуск... І тоді ми можемо вільно зустрічатись...

Віра все зрозуміла серцем. І знову палаючим вогнем зайнялися її щоки, хоч в грудях, незважаючи на той племін, щось похололо.

— Ну, нам, мабуть, пора, Василю Олександровичу, — сказала Віра. — Бо вже й вечоріє.

Справді-таки, пора.

І знову вони рушили степовою дорогою. Навколо лежали засіяні поля, ніби зелені оксамитові полотна. Далеч голуба і манлива. Десять там, за долами і косогорами, вгадувався Дніпро, і вітер доносив свіжу вологість його течії аж сюди, у звеснілий степ під Онуфріївку.

Солов'їні щебетні поволи віддалялись, затихли. Зате жайворонячі переспіви снувались в них над головою. Здається, степові співуни плели у високості вінки із ніжних звуків, осипали пелюстками з тих вінків дві душі, які ще не зізналися одна одній в коханні, що прийшло до них, як пісня блакитного неба.

...Десять далеко за вікном кричать маневрові паровози. Серед ночі, їхні голоси особливо якісь бентежні.

«Чого вони так кричать тривожно?» — думає безсонний учитель, повертаючись з далекого світу споминів до дійсності.

І вже немає ні освітленого вечірнім сонцем гаю, ні зеленого роздолля степу, ані Віри... Є лише темна ніч з тривожними гудками паровозів, є власні рани і безсоння...

А може, того, що пригадалося йому, ніколи й не було. Може, просто наснилося йому зараз все те, що могло бути, до чого прагнула його душа? І прийшли ті далекі чарівні сні до нього зараз і стали в узголів'ї, щоб тихим лебединим крилом приголубити його в безсонну ніч.

Може, то голубі квіти, знайдені сьогодні на сонячній галявині під соснами, нав'яли йому оці дивні спогади-сні? Неспроста ж ті квіти називають — сон.

Голубий сон...

Червень нарешті приніс жадане тепло в лісовий Удмуртський край. Все зазеленіло, зацвіло в буйній повені. Скучивши за теплом, поранені вигрівалися на сонці, пили п'який дух сосон.

Багато хто з них мріяв чим скорше залишити госпіталь, податися на фронт, і тільки безрукі та безногі зі смутком дивилися на світ: вони, на жаль, уже відвоювали своє назавжди.

Політрук Сухомлинський тішив себе надією, що він повернеться в свою частину. Поволі зарубцювалися рани, щоправда, ліва рука коротша, але права ціла, і він ще зможе тримати автомат.

З хвилюванням і тривогою він ішов на перекомісію, яка мала визначити його долю. Хоч і начальник госпіталю, і хірург, який робив йому операцію, майже не залишали політруків шансів на повернення до армії, все ж Сухомлинський сподівався.

Лікарі уважно оглядали його, обмацуючи руки і ноги, перешіптувалися, занотовуючи щось в його особовій справі. Так він дійшов до голови комісії.

— Політрук Сухомлинський, — сказав той приглушеним голосом, — мушу вас розчарувати. Ось тут, в цій папці, лежить ваша заява, в якій ви просите послати вас на фронт. На жаль, ми не можемо її задовольнити. Стан вашого здоров'я не дає на це права...

— Але ж я здоровий, товариші! — обвів він членів комісії благальними очима. — Руки і ноги в мене цілі.

— Не зовсім, — сказав хірург і забарабанив пальцями по столу.

— Тут справа складніша, — заговорив голова комісії. — Крім важких поранень і контузій, у вас ще відкрилася давня хвороба легенів. Та й серце щось підкачало...

— Серце! Мое серце велить мені бути там, де мої брати і друзі, товариші. Я наполягаю послати мене на фронт!

— Зараз фронт скрізь, молодий чоловіче, — не здавався голова комісії. — І всі тепер солдати, навіть жінки, які працюють у тилу. Ви за професією учитель. От і виховуйте пам солдатів. Все, політрук Сухомлинський! Не будемо вас більше затримувати. Ви людина мужня і, я певен, знайдете своє місце в строю.

Куди ж тепер? Ну, потримають його в госпіталі ще тиждень-два. А далі? Від того безділля збожеволіти можна. Що не кажи, а госпіталь — та ж сама лікарня, де діє ще й фактор перебування серед хворих, до котрих часто навідується костомаха з шерботою косою. Ні, треба скоріше вирватися звідси. Тепер, коли він, можна сказати, списаний з корабля на берег, не можна гаяти й дня...

Одного разу він підійшов до великого двоповерхового будинку, на якусь мить зупинився, пробіг очима вивіску: «Увинський РК ВКП(б)» — і рішуче переступив поріг.

Секретар райпарткому, немолодий уже чоловік, років шістдесят, зустрів його привітно.

— Ну, що, солдат, відвоював своє? Сідай розкажуй: хто ти, звідки і що вмієш робити.

Мабуть, йому не вперше приймати отаких інвалідів.

— Я вчитель, родом з України. Кандидат партії, зараз по чистій демобілізований з армії. Але я думаю, що належу до армії, з якої ніколи й нікого не списують. От я й прийшов до вас, як командира.

— І добре зробив,— просяяв секретар.— Нам зараз учителі ось так потрібні,— він красномовно провів правою долонею по шії.— Хочеш, ми тебе пошлемо директором нашої Увинської середньої школи?

— Не знаю. Я ніколи не був директором.

— А тепер будеш. Треба ж колись починати.

— Умов тутешніх я не знаю, та й слабкий, мабуть, для такого діла.

— Ну, от тобі й маєш! А кажеш — солдат! — нахмутив брови секретар райкому.— Ти, браток, перед ділом не пасуй. Хай робота тебе боїться. А школа в нас знаєш яка?! Тут діти мало не з усієї країни. Є з Москви, з Ленінграда, і з твоєї України. Діти біженців. Багато круглих сиріт. Живуть в дитячому будинку, поруч зі школою. Невеселе в них дитинство. Їм би таких учителів, щоб замінили і батька, і матір...

Він помовчав якусь хвилину, запалив цигарку, запропонував і Сухомлинському, але той відмовився.

— Це добре. Справжній учитель не повинен курити. Чи як, по-твоєму? — І, не дочекавшись відповіді, підвівся.— Отже, політрук, посилаємо тебе директором школи. Заходь до мене завтра. А зараз можеш піти оглянути школу. Це недалеко звідси. Школа у нас хороша, двоповерхова, хоч і дерсв'яна. Лісу у нас багато. Збудували саме перед війною. Директором був там хороший хлопець, та забрали на війну, а після нього став один старенький вчитель, але захворів недавно і, мабуть, не витримає, бідолаха. Так що берися, політрук, за діло обома руками.

«На жаль, у мене одна, а друга так собі, тільки й того, що не порожній рукав»,— подумав про себе Сухомлинський.

Наступного дня, одержавши в райвідділі народної освіти призначення, він з хвилюванням переступив поріг школи. Знайомство з учителями було коротке. Здебільшого це були жінки і лише два чоловіки, вже зовсім старенькі. Вони з цікавістю дивились на молодого військового в шинелі і ніяк не могли втямити, що цей солдат буде у них директором.

Зате діти зустріли його захоплено. Як же, перед ними був справжній політрук, який воював з фашистами, у боях одержав важкі рани і тепер ось буде у них директором.

В очах дітей — цікавість і захоплення, а особливо в тих, що з дитячого будинку. Були там здебільшого москвичі та ленінградці, кілька дівчат та хлопчиків і з України. Худі, виснажені, зодягнені в благенькі пальтечка й піджаки, діти товпилися у довгому просторому коридорі.

Він підійшов до них, привітався.

— Добрий день! — відповіли вони хором.— Це правда, що ви будете у нас директором? — запитав найбільш хоробрий рудуватий хлопчина.

— Правда, хлопчику. А як тебе звуть і звідки ти родом?

— Альоша, москвич я...

— А мене звуть Василь Олександрович, а родом я з України. Ну, от і познайомились,— мовив він, звертаючись до всіх дітей.

— А де вам доводилось воювати? — запитав хтось в гурту.

— На Західному фронті, під Смоленськом і Москвою. Останній бій під Ржевом...

— А ви пам розкажете про війну? — запитало якесь хлоп'я.

— Розкажу, діти.

— А що ви будете викладати?

На якусь мить він задумався. Справді, а що він викладатиме цим дітям? Про це якось і не говорили ні в райкомі партії, ні в райвідділі народної освіти. За фахом він філолог, міг би читати й російську мову та літературу. Але, мабуть, зараз цим дітям найперше потрібно знати історію. Отож після хвилиної паузи сказав:

— Я буду у вас учителем історії... Я розкажу вам про славне минуле нашого народу, про його героїчну історію. Я розкажу вам про подвиги дідів, прадідів і батьків ваших...

Він і сам не підозрював, що з цієї миті вже розпочав перший урок. Діти слухали його, збившись у довжелезному просторому коридорі, і були тут і десятикласники, яким скоро на фронт, і семикласники, і зовсім малеча... І були це діти тих воїнів, які на далеских фронтах захищали від лютого ворога свою Вітчизну і дітей своїх.

* * *

Він поселився у школі, на другому поверсі, в маленькій кімнаті. Вона йому чимось нагадувала Онуфріївську. Тільки з її вікна не було видно шовковиці. Темно-зелені сосни шуміли над дахом школи сумовито і таємничо.

Після уроків стомлений заходив до кімнатки. Страшенно пила права нога: за цілий день і не присядеш. Лівниця пімила. Впивав склянку чаю, прилягав на канапу, заплющував очі. Але вже за півгодини зводився, сідав до столу. Треба було готуватися до педради, адже він директор і його слова ждуть учителі. Добре, що на поміч йому приходив Антон Семенович Макаренко.

...Пам'ятає, ще коли був студентом у Кременчуці, познайомився вперше з творчістю видатного педагога і письменника. Запоем читав «Педагогічну поему», «Прапори на баштах», «Книгу для батьків». Може, саме Макаренко і посіяв перше зерно любові до дітей у душі майбутнього вчителя.

Він пішов на зелену вулицю в Крюкові, щоб подивитись на будинок, де провів свої дитячі і юнацькі роки Макаренко. Батько Антона Семеновича, залізничник, переїхав сюди з Білопілья ще на початку віку, коли Антонові було 12 років.

Тут, в Кременчуці, Макаренко закінчив міське училище, а потім педагогічні курси. В сімнадцять років став учителем Крюківського залізничного училища, пізніше учителював у Долинську. Це майже в їхніх краях. По закінченні Полтавського учительського інституту знову вчителював у Крюкові й Полтаві. В двадцятих роках створив знамениту трудову комуни імені Горького.

Пам'ятає Сухомлинський, як він, зелений студент, стояв біля будиночка Макаренків у Крюкові, як зайшов до хати, як люди, котрі там мешкали, показували йому фотографії батька й матері Макаренка і його самого. Ті відвідини залишилися назавжди в серці юнака з Василівки.

Навчаючись в Полтавському педінституті, він часто думав, що коліс тут вчився й Макаренко. Ходив ось цими коридорами, сидів у цих світлих аудиторіях. І якось ніби ріднився з Антоном Семеновичем.

В інститутській бібліотеці зачитувався творами Коменського, Песталотці, Ушинського. Записував до пам'ятної книжечки найбільш цікаві висловлювання. А слова Ушинського вималював на титулці червоним олівцем: «Якщо ви вдало виберете працю і вкложите в неї всю свою душу, то щастя само вас знайде». От у чому сенс життя! Треба знати, який шлях обрати і вкласти в працю всю свою душу. Замолоду треба набиратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця. Може, зараз у нього ще не вистачає життєвого досвіду, вміння. Зрештою це набудеться згодом. Бо що таке вміння? З приводу цього добре сказав Бальзак: «Все людське вміння — не що інше, як поєднання терпіння й часу». А терпіння у нього вистачить.

От хоча б взяти Макаренка. Адже й він — звичайний собі хлопець. Син залізничника, виріс у наших краях. Земляком йому доводиться. От кого треба взяти за зразок. На кого в житті треба рівнятися. Праця й тільки праця зробила з Антона Семеновича відомого на увесь світ педагога і письменника.

Він, як ніхто, знав душу дитини і вмів знайти підхід до складних, часом зіпсованих життям натур. А це в роботі вчителя основне.

На все життя запам'ятались молодому студентові крилаті слова великого педагога:

«Якомога більше вимоги до людини, але разом з тим якомога більше до неї поваги». «Наші діти, — вчив Макаренко, — це майбутні творці історії, це майбутні батьки й вихователі своїх дітей. Наші діти повинні вирости прекрасними громадянами».

Хіба це не пророчі слова! Адже ті діти, яких виховував Макаренко, і їхні ровесники нині тримають на своїх плечах долю нашого народу. Вони творять історію. А їхні діти ростуть без батьків. І згадалися слова секретаря райкому: «Ім би таких учителів, щоб замінили і батька, й матір».

От про це треба говорити завтра на педраді. І про дисципліну. Як там сказав Антон Семенович: «Дисципліна прикрашує колектив».

Сухомлинський працював допізна, накидаючи план виховної роботи в школі. Уже зовсім смеркло, коли до нього хтось постукав. Який же він був здивований, коли на порозі з'явилася Валя. Була вона якась незвичайно збуджена.

— Пробачте, що так несподівано. Обставини змусили прийти. Ви розумієте, я кілька днів тому одержала листа...

Вона не показала. Важке ридання струснуло її, дівчина затремтіла у невимовному горі. І Василь Олександрович все зрозумів. Співчутливо обняв Валю за плечі.

— Немає вже мого Петра... Немає чорночубого хлопця з-під Опішні, і ніколи не буде... І я вирішила... Іду на фронт. Стану снайпером, кулеметницею, ким завгодно, аби мстити ворогам за Петра, за всіх убитих і скалічених...

Він не став заперечувати. Тільки дивився на неї глибоко запалими очима, немовби прощався з нею навіки.

— Я вже подала рапорт. Мое прохання задовольнили. Сьогодні їду. І ось зайшла попрощатись. Ти у мене тут найрідніший. Я писатиму тобі, Васильку, як братові, писатиму. І ждатиму від тебе листів.

— Добре, Валю. Добре.

Посиділи ще з півгодини, випили по склянці чаю, згадали свою Полтаву, педінститут, і товаришів своїх.

— Боже, це було так недавно і так давно. Хоч відтоді не минуло й року. Власне, через два дні буде рік,— сказала Валя.

— Так, рік минув, і який кривавий рік. 366 днів. Скільки ще буде днів і ночей попереду, п'ятсот, вісімсот, тисячу... Але що б там не було, ми переможемо, Валю, бо за нами правда...

Він провів її за школу, поцілував у чоло, як сестру, і пішла Валя в невідомість а чи, може, в своє безсмертя.

Повертався до школи осиротілий. Уже зовсім стемніло. І сосни на шкільному подвір'ї здавалися темні й волохаті. І шуміли щось журне...

8

Сонце пекло немилосердно. Від розпеченої глини, саману й каміння над містом стояла важка задуха. Намаганцям не звикати до такої спекоги, а евакуйованим було важко. Особливо діставалося старим і хворим, які задихались від жару й нестачі повітря.

Старий Сухомлинський зисмагав. Давня хвороба серця роздирала груди. Руки й ноги важкі, неспаче палиті оловом. Туманіла голова, перехплювало подих.

Оксана Овдійвна не знала вже, що й робити з чоловіком, вибивалася із сил, а тут ще й з опуками клопіт. Глянеш на них, аж світяться. Душа болить. Істи просять, а що їм даси? Все, що було, спродали, поміняли на хліб. Невістка Параска Марківна з ніг валиться. Сімнадцятирічна дочка Маланка працює при школі прибиральницею, ще й на бавовняну фабрику бігає, а вночі при бликунці в'яже шкарпетки, рукавички, кофтинки. Продаєть на базарі, розживеться на молоко чи на шмат хліба.

Коли б старий здужав, заробив би якогось карбованця і майструванням, а так ледве дише. Що від хвороби, а що від досади та думок пекучих. Немає ніяких звісток від синів. А фашисти сунуть і сунуть в гліб країни. Уже на Дону, до Волги рвуться. І що воно буде?

Щоб батькові було хоч трохи легше, Маланка поклала його в просторому класі, вікна якого виходили на північ. Послала прямо на підлогу ряденце, розкинула своє зимове пальто, під голову поклала подушечку. Вікно відчинила навстіж. Але прохолоди не було. Гаряче повітря, ніби з печі, приносив вітер з далекої піщаної пустелі, хоч надворі вже й вечір.

Побігла дочка на вечірню зміну, стара з онуками в кімнаті порастється, вкладає спати, а він один лежить у спорожнілому класі під розчиненим вікном зі своїми невеселими думами.

Чи ж думалось-гадалось колись йому, що занесе його доля так далеко на старості літ? Народився він і виріс на Подніпров'ї. Змалку пастухував, ходив за чужою чередою. Потім наймитував у ба-

гатіїв. Мотався по заробітках. Біда навчила все робити. Вже й парубком став, а в нього ж ні кола ні двора. Одні злидні.

Зустрів дівчину з сусіднього села Байдаківки, таку ж бідну, як і сам, і побралися, склали два горя до купи. І хоч дивувалися самі, а з того щастя вийшло. Правду кажуть: з милим жити — і в землянці рай. А в них все ж таки була хоч і убога, похила, а все ж таки хата. Тільки не дали жити молодому подружжю злії люди. Затіяли бозна заради чого війну. І забрали в серпні 1914 року Олександра Сухомлинського в рекрути, прямо з чужого покосу. Залишив жінку молоду з малим сином Івасем та й пішов воювати «За веру, царя й отечество». І чи було в нього оте «отечество»? Кий там біс! І віри давно не було, сам не пам'ятає, коли в церкву ходив. Щодо царя, то він у печінках сидів не в одного такого, як Сухомлинський.

На фронті, в гнилих окопах добрі люди просвітили солдата Сухомлинського, відкрили очі на життя, і тепер він знав, що й до чого. І коли вдарила революція, сказав разом з мільйонами таких, як сам: «Годі!» І подалися фронтовики по домівках ділити землю. До рідного села вернувся він більшовиком, став за першого радянського землеміра у Василівці, відміряв бідноті панську землю. Наділила і йому громада чотири десятини. Господарюй, чоловіче добрий, на своїй землі.

Особливо раділа тій землі Оксана. «Тепер ми не злидні, Саньку, а люди, тож нехай наш рід розростається». І подарувала йому Оксана ще двох синів — Василя й Сергія та дочку Маланку.

Незабаром Олександр Сухомлинський став ініціатором створення колгоспу в селі і люди обрали його головою артілі. Бо ж комуніст Сухомлинський був взірцем чесності, невідкупності і працелюбства. Звідав він за своє життя й гіркого наймитства, і солдатського пороху, і пагав пімецьких під час гетьманщини, і переслідувань депікінців. І завжди був солдатом. Так і дітей своїх виховував.

А тепер вийшов з ладу, біженцем став, чи нехай там свакуйованим. Від назви суть не міняється. Рідний сім'ї в тягар.

Думалось колись, що при синах віку доживатиме. Аж ні. Розкидала війна синів по невідомих тривожних дорогах... Від Василя звістки ніякої. Далесю десь з лютим ворогом б'ється. Чи ж то живий?

Темна, задушна ніч пливе над Намаганом. У розчинене вікно видно, як стигнуть в небі розжарені зорі. Десь далеко на околиці міста завивають голодні шакали. І від того аж мороз іде поза шкурою. Зовсім, ніби пси, вночі не перед добром.

Він лежав з відкритими очима і думав.

Гострий біль протинає серце. І де вона взялася, ота грудна жаба? Присмокталася до серця, п'є кров, холодить жили.

Почувався так, ніби залишився один-однісінький на всьому світі. Один зі своїм горем, своїми болями. Що там не кажить, а на Україні і смерті було б легше. Там принаймні знав би, що його поховать на зеленому кладовищі, де весною цвіте синій бузок і співають солов'ї. А тут! Був він раз на кладовищі, навесні хоронили сусіда-біженця з Новгорода. Випалена, суха земля. Кругом одні каміння, поміж якого бігають зеленкуваті ящірки.

В думках він липув на Україну. Бачив свою Василівку, і Омельник,

і Онуфріївку. Які ж то гарні села! Бачив ясенюву вулицю в райцентрі, а під ясеними знайомий будинок, в якому завжди відчував себе, як удома. Не раз запрошували райкомівці старого Сухомлинського до себе то на зустріч з піонерами, то на розмову з комсомольцями. Комуністові з 1918 року було що розповісти молоді.

Відпливає все те в потойбіч: і далекі зустрічі, і зелені вулиці, і будинок під ясеними.

Залишилось одне, що єднало його з тим далеким домом і з незабутніми спогадами, які ятрають і без того хворе серце. Маленька книжечка, в якій засвідчено все його життя за чверть віку.

Старий Сухомлинський кладе руку на груди, прислухається, як хворе серце то стугонить, то раптом затихне, то вже й не чути його стомлених ударів.

Важка чорнота пасувається на хворого... То було жарко, а зараз ніби холодом скоує. Мабуть, на світанку повіяло іншим вітром... Олов'яний сон огортає його...

* * *

Маланка прибігла удосвіта додому з роботи. Навшпиньки ступаючи, зайшла в маленьку кімнату. В ній покотом спали племінники разом з бабусею Оксаною. Нехай ще посплять... Хоч мати вже почула її присутність, зводила з подушки важку голову.

«А як же там батько?» — подумала Маланка і кинулась до класу. Крізь вікно струмувала прохолода. Від того батькові, мабуть, стало краще, і він задрімав.

«Тим часом я поперу сорочки», — вирішила Маланка і, спустившись з другого поверху, швидко памочила в ночвах сяку-таку білизну, заходилась полоскати на шкільному подвір'ї.

Розвішала на мотузці і метнулась на другий поверх. Треба ж сніданок приготувати. Швиденько нагріла чаю, роздобула грудочку цукру, маленького пряника, понесла батькові.

— Тату! — оклинула тихо. — А я вам чайку гаряченького принесла! Вставайте по'єте. Він вам сили додасть.

Але батько не озвався. Лежав під вікном, зморсний сном.

— Тату! — вже з тривогою в голосі озвалася Маланка. — Тату! — крикнула вона не своїм голосом. І раптом склянка з чаєм випала у неї з рук.

Маланка кинулась до батька. Він лежав, вже й не дихав, хоч тепло ще не зовсім покинуло його тіло. Здавалося, спав, але тим сном, од якого не прокидаються вже ніколи.

І забила Маланка в гіркому риданні. На її голос вже бігла мати, а за нею й малеча...

В той далекій день серпня 1942 року всі вони стали сиротами.

...Нічого не знав, не відав про батькову смерть Василь. Хоч відчував душею якусь нищучу тривогу.

Чого ж це так шумлять за вікном школи сосни? Тоскно й журливо...

Але сосни не вміють говорити...

Вересень почався дзвоником, як і колись, на далекій Україні.

День видався сойячний, лагідний, здавалось, високі небеса дзвеніли блакитним кришталем, скликаючи дітей до школи.

На широкому подвір'ї поміж бронзостових сосен зібралися школярі — хлопчики й дівчатка. Старшокласники юрмилися осторонь, зосереджені й поважні. Їх було негусто, багатьох суворе життя змусило кинути школу, податися на завод, де так були потрібні робочі руки.

Подих війни відчувався і на цьому шкільному подвір'ї.

Василь Олександрович привітав дітей з початком навчального року, рукою подав знак маленькій білявій першокласниці, і дівча радо зателенькало дзвінком. За кілька хвилин урочиста тиша залягла у класах.

З хвилюванням переступив він поріг дев'ятого класу. Сьогодні у них урок про події далекого 1825 року, про повстання декабристів.

— Декабристи — то були кращі сини Росії, тої Росії, яка пробуджувалася від столітнього сну і мороку. Якщо Радіщева можна назвати першим променем у тому темному царстві, то поява декабристів була подібна до появи вогненної комети на чорному небосхилі. Вдумаймося в те, що це були представники пануючого дворянського класу, але і вони не могли стерпіти страшного царського гніту, рабського кріпацтва і нелюдської сваволі.

За всі часи, починаючи від Пугачовського повстання, Росія не знала такого потрясіння. Адже з тої іскри згодом розгорілося полум'я. Ви знаєте, що Ленін взяв спіграфом до більшовицької газети слова з вірша про декабристів...

Василь Олександрович міг би говорити ще багато, називати книги про декабристів, повісті й поеми, але не треба занадто перевантажувати урок. До того ж мав на думці залишити хвилини десять-п'ятнадцять для історії, яка нині творилася на бойовиськах.

— Ми продовжимо нашу розмову наступного разу. А тепер я хочу вам розповісти про ратні подвиги наших воїнів на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Я розкажу вам сьогодні, діти, про одного з таких героїв, якого я знав ще в дитинстві. Родом він із села Байдаківки, звідки й моя мати. Це кілометрів за два від нашої Василівки. Не раз, бувало, ще пастушками ми зустрічалися з Олексійком на толоці. А як піросли, то наші дороги розійшлися. Олексія Калюжного закликали служити до Чорноморського флоту, і він став моряком. А незабаром почалася війна. Матрос Калюжний разом зі своїми побратимами захищав Севастополь на дзоті № 11. Гітлерівці згубним вогнем нищили все живе. Із мужніх захисників дзоту нікого не залишилося в живих. Стівав кров'ю і смертельно поранений матрос Калюжний. І ось, умираючи, він написав на стіні власною кров'ю клятву, яка дійшла і до нас і золотими літерами буде вписана в немеркнучий літопис народної героїки. Зараз я її вам, діти, прочитаю. Запам'ятайте її на все життя:

«Батьківщино моя, земле Руська! Я, син Ленінського комсомолу,

його вихованець, бився, як підказувало моє серце. Знищував гадів, доки у грудях моїх билося серце. Я вмираю, але знаю, що ми переможемо. Моряки-чорноморці! Тримайтеся міцніше! Знищуйте скажених фашистських собак... Клятви воїна я дотримав... Калюжний».

Ось вам яскравий зразок мужності, можна сказати, короткий лист у вічність. Прийде час, і викарбують того листа, посланого в безсмертя, на пам'ятникові безстрашним морякам-чорноморцям. Бо їх було багато таких, як Калюжний.

Після дзвінка діти тісним колом оточили свого учителя, засипали його запитаннями. Хтось запропонував розпочати листування з чорноморськими моряками, і це одразу ж припало всім до серця.

А через кілька днів Василь Олександрович перемалював з фотографії, надрукованої в газеті, портрет свого земляка Олексія Калюжного, а діти виписали на великому аркуші паперу клятву героя і вивісили все це на чільному місці в просторому коридорі. На пропозицію вчителя над стендом зробили напис: «Мужню людину можна вбити, можна спалити, але неможливо перемогти».

Так було покладено початок цікавому куточку в школі, який називався: «По гарячих слідах героїчної історії народу». Поруч з матросом Калюжним з'явилися безстрашна Зоя Космодем'янська, генерал Панфілов, льотчик Степан Супрун... І скільки туди ще буде вписано дітьми чудових імен, не знав ніхто. Не знали і ті солдати, яким судилося здійснити героїчний подвиг в ім'я Вітчизни, що десь далеко в Удмуртії, в звичайній школі, ведеться літопис подвигу безсмертних.

Василь Олександрович радів з того, що учні, особливо хлопці старших класів, захопилися веденням літопису героїчних подвигів. Майже щодня котрийсь приносив вирізку з газети, в якій писалося про солдатську мужність.

«Це добре, що дітей захопила героїка. Адже кожен учень — то майбутній солдат. Вже зараз вони повинні готувати себе до наступних боїв. І я тут не просто директор школи, я — політрук. Ні, я не списаний по чистій. Політрук завжди в строю. Бо слово — його зброя!»

Ще до війни у Василівці, в Омельнику і в Онуфріївці він навчав дітей любити слово. Любити не означає просто милуватися словом, тишитись його звучанням чи заплітати слова у поетичні вінки віршів. Любити слово — це значить самовіддано служити йому, нести це слово в люди, як добро, як знамення. А коли треба буде, то щоб послужило те слово тобі, як зброя в боротьбі проти ворога.

Ось і настала зараз така пора.

І тепер, мабуть, багато його учнів, які стали солдатами, несуть у своїх ранцях не тільки набой, а й слово. І не тільки ті, що на фронті, а й ті, що залишилися в силу трагічних обставин на поневоленій Україні.

Думки, думки...

Він і сам навіть не підозрював, який близький був у думках своїх до тої суворой правди, що випала на долю його вихованців.

І як часто згадували свого учителя колишні учні, проходячи грізними шляхами і перепуттями нелегке життя, яке судилося їм пройти до кінця.

«Що вони зробили з моєю школою? Осквернили тихі світлі класи, затишні кабінети і аудиторії, перетворили світлий дім знань на казарму для гітлерівських солдатів.

Навіть шовковиці вирубали, страхаючись їх тіней під вікнами. А там, де вони колись школярами весело гуляли на спортивному майданчику, тепер щоранку муштруються фашисти.

Що вони зробили з моєю школою, з моїм селом, з усією Україною! Розповзлася коричнева чума по країні. Сподіваються на тисячолітнє панування на моїй землі! Не діждете, прокляті!»

Налита важкими думами, дівчина стояла мов кам'яна на темному дніпровському березі. Недавно повернулась з Онуфріївки. Надивилась, набачилась, і від того — гнів і горе розпирають дівчині груди.

А тут ще ця ніч, прибрана в золото і срібло... Як пасмішка, як знушання над людьми, яким немилий світ, яких давно не радують ні високі небеса, ані променисті зорі.

Навіщо ця ніч вирядилась в такі розкішні шати? Хіба не знає, що чорна неволя розповзлася по селу, що чужинці полонили Україну. Уярили її село, колись таке веселе і мальовниче, а нині окрадене і засмучене.

І вона в тому селі — рабіня! З дипломом учительки! Щодня змушена йти на панщину, на так званий громадський двір, і гнути спину на окупантів, збирати для них дозрілий у полі хліб.

О, коли б вона могла спалити той хліб на пні! Пустила б за вітром насуплені будівлі, які колись належали колгоспові, а тепер там порядкує староста.

На біду та горе причепився до неї отой мордань, гидкий перевертень Леонтій, освідчується в своєму коханні. Що вона вже не казала йому, а він витре рукавом пику, ніби після ляпасів, і знову своєї: «Я тебе від роботи ослобоню, і в Німеччину не потрапиш. Тільки полюби мене хоч трішечки». Раз таки не стерпів її зневаги, зірвався: «Знаю, чого ти така норовита! Бо, мабуть, і досі про свого вчителя думаєш. Знаю! Утік твій герой, як заєць, утік і ніколи більше не повернеться!» І тоді вона відказала йому, охоплена гнівом: «Брешеш, лакузо! Не втік він. Ні! І настане час, коли повернеться сюди. Чуєш! Я вірю!» Відскочив від неї Леонтій. «Он ба як заговорила! Ну, пожди. Я ж тобі попомню. Даю тиждень строку: або одумаєшся, і тоді прошу тебе, або ти в мене ще не тієї заспіваєш».

Минув тиждень, другий. Не одумалась. Полідай, як і раніше, ходив за нею, немов примара. І куди сховатися від нього? Знову в коноплі? А чи в копанку сторч головою? О, як гірко!

А ніч раює над селом, розливаючи солодку млюсть, сіє біль і муку в душі.

Яка дивна ніч! Така ж, як тоді...

Пам'ятає, вони з Василем сиділи під старою вербою. Зоряна ніч плывла над сонним селом, над плесами Дніпра. Все було опромінене місячним світлом і здавалось казковим. Навіть стара розлога верба

шелестіла посрібленим листом таємниче і загадково. Василь приїхав з Онуфріївки на вихідний день, і Віра раділа з того приїзду. До самого вечора вони пробули на Дніпрі, а потім присіли під вербою і говорили, говорили без кінця, ніби відчували, що це буде їхня остання зустріч.

Тривожні вісті надходили звідусіль. Війна вже палахкотіла на просторах Європи, і вимуштрувані полки Гітлера топтали Польщу, Бельгію, Францію...

В повітрі пахло грозою і на західних кордонах нашої Вітчизни. І це розуміли всі. Хоч дехто й не допускав мислі, що Гітлер наважиться кинутись на схід...

Мабуть, передчуття розлуки властиве людині. Бо ж ця зустріч була схожа на прощання.

— Все може статись. Я особисто фашистам не вірю. Та й хто їм вірить. Звісно, всіяко доводиться відтягувати початок війни. Кожен рік для нас багато значить. Але навряд чи Гітлер ждатиме. Доведеться воювати, і та війна буде жорстокою. І ми в тій війні всі солдати.

— Я часом так шкодую, що родилася дівчиною, а не хлопцем,— сказала вона і міцніше притиснулася до його плеча.

— Вітчизні можна служити не тільки мечем, але й пером і словом. А ми з тобою словесники. Треба лише, щоб душа була мужня. Як там сказано в поста? І Василь прочитав по пам'яті рядки: «Вітчизні віддати не вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті...»

— І справді,— мовила вона,— любов до Вітчизни — одне з найбільш глибоких і благородних почуттів, хоч не кожен може довести на ділі оту любов, не всякий здатний на самопожертву.

— Ми себе можемо пізнати лише тоді, коли життя нам підготує суворий іспит. Часом обставини роблять людину героєм. Легкодухі слабаки ладні зі страху продати рідного батька. Такі й зникають безслідно. Тільки герої живуть вічно. Хто в ореолі слави, хто в тернових вінках.

— На героїчний подвиг, мабуть, здатні лише чоловіки, а не ми, жінки, представники слабкої статі,— сказала Віра задумливо.

— А от і ні! — гарячково заперечив він. — Пригадай мужніх жінок містечка Буші, які героїчно билися проти чужинців і під кінєць підірвали себе на порохових бочках разом з ворогами, аби не здатися в полон. Та що ходити далеко. Скільки героїчних жіночих постатей встає перед нами з недавнього минулого, з часів революції і громадянської війни. Такі жінки, Віро, увіходять в легенду...

Вони довго сиділи в тіняві верб, посріблених місяцем. Вже й перші півні проспівали, а потім і другі, а вони все не могли розстатись. До смерті вона не забуде отого зорювання...

І було це отакої ж місячної почі...

Чи ж думала вона тоді, що суворе життя відкине її на століття назад? І опиниться вона в уявленому своєму селі, яке з гіркої іронії долі називається Куцеволівка. Кажуть, цю назву придумали прадіди після того, як цар дарував їм волю. Бо куцою була та воля. А зараз ніякої немає, один глум та сваволя. Чи можна мовчки дивитися, як грабують твоє село серед білого дня, як вивозять до Німеччини хліб і худо-

бу? А це вже взяли й за живий товар — полюють на людей, як в давнину колись ординські людолови...

Ні, вона не може змиритися з цим. Не може. В неї немає ні гранат, ані рушниць. Але є слово. Хай же воно стане зброєю.

Разом з своєю подругою вони написали першу листівку, в якій закликали своїх односельчан не коритися німцям, і розклеїли її по селу. Здавалося б, що той папірець важить?! Але про нього заговорило все село. «Знать, є десь сміливі люди», — говорила якось увечері мати, не підозрюючи, що то справа рук її дочки.

Якось побувала Віра в Полтаві: зустріла там своїх подруг, з якими вчилася в інституті. І розповіли вони їй про сміливий вчинок своєї землячки Лялі Убийвовк, яка закликала полтавців у листівках до боротьби проти фашистів. Під тими листівками стояв підпис: «Нескорена полтавчанка». Гітлерівці вислідили групу Лялі, заарештували, довго допитували і, не дізнавшись нічого, розстріляли навесні цього року. Але й зараз з'являються по місту листівки з підписом: «Нескорена полтавчанка».

Відтоді, випускаючи в світ нову листівку, куцесолівські дівчата ставили під нею гордий підпис, як виклик ворогові: «Нескорена дніпрянка».

Недавно до них приєдналася ще одна дівчина, і тепер вони вже втрьох діяли, як бойова підпільна група, обравши ватажком Віру.

Все частіше в селі з'являлися листівки. Вони розповідали про події на фронті, закликали куцесолівців чинити опір окупантам. «Зажерливості німців немає кінця й краю. Мало їм нашого хліба, так віднині вони вивозять український чорнозем до свого рейху! Навантажують землю нашу на платформи і везуть до свого Гітлер-фатерлянду.

Нагодуємо ж німців нашою землею! Нехай подавляться вони нею, зажерні потвори!

Смерть німецьким окупантам!»

Наробила та листівка переляку. Приїхало навіть гестапо з Кременчука, шукали підпільників, але так і поїхали ні з чим.

А недавно оце вдалися німці до чергової своєї «акції». Почали набирати ясир. Спочатку агітували молодих хлопців і дівчат добровільно їхати до Німеччини, а тепер заганяють насильно.

«Куди вас женуть, хлопці й дівчата? До хваленої Німеччини, щоб перетворити на рабів? Краще загинути на своїй землі, аніж животіти рабом на чужині. Краще вмерти стоячи, аніж жити на колінах!

Не коріться німецьким людоловам! Тікайте у ліси й плавні!

Організуйтеся в партизанські загони і бийте нещадно гітлерівських посіпак!

Смерть німецьким окупантам!»

Уночі разом зі своїми подругами Віра розклеїла ті листівки біля сільради, кооперації і школи, на парканах побіля «громадського двору», — люди встигли прочитати полум'яний заклик «Нескороної дніпрянки».

І знову налетіли з кременчуцької комендатури німці. Мов навіжені шастали по селу, зривали листівки, шукали тих, хто відважився таке написати.

Одного вечора перестрів її Леонтій:

— Стривай, Віро! Поговорити з тобою хочу.

— Знову про любов? — весело засміялася Віра, хоч у серці тьохнуло.

— Може, й про любов, — сказав Леонтій глухо, — а може, й про щось інше. «Від любові до ненависті один крок», як ти мені колись сама говорила, — і додав пошепки, пропікаючи її очима: — Ти думаєш, я не знаю, хто оті листівочки пише? Давно вислідив тебе. Бачив і позаминулої ночі, як розклеювала.

— То привиділось тобі, хлопче. Від великої любові. Уже в кожній дівчині мене бачиш.

— Не привиділось. Хоч ти й вирядилася в чорне, ніби та черниця, і хусткою закуталася. Я тебе й на тому світі впізнаю. Так от, Віро, «Дніпряно нескорена», або ти будеш моєю, або — гестапо. Вибирай...

— Не діждеш, — кинула вона йому гордо.

— Знаю, дівко, не любий я тобі. Все вчителю свого ждеш. Надієшся! А де вони, оті Сухомлинські? Повтікали, як зайці! Боягузи!

— Боягуз ти, Леонтію. А тепер ще й донощиком хочеш стати. Іуді заплатили тридцять срібляків за хриstopродавство. Скільки ж заплатять тобі?

— Ти змія! Звела мене з розуму. І думаєш, що я не вирвуся з твоїх чарів?

— А я тебе не тримаю. На греця ти мені здався...

— Ну, то до побачення, коли так. Буде каяття, та не буде вороття. — І він зник, як привид, серед ночі.

Віру трясло, немов у лихоманці. При Леонтієві вона трималася мужньо, але зараз так і похолола. «Це такий, що продасть». Треба якось попередити дівчат. Нехай тікають до лісу а чи в дніпровські плавні...

На жаль, вона не встигла...

Уночі її заарештувало гестапо.

11

Ще недавно він лежав у цьому госпіталі. Пам'ятає, як неймовірно повільно тяглися довгі й одноманітні дні. Одна була втіха — книги. Та ще радіо, особливо тоді, як передавали концерти. В такі хвилини оживали обличчя бійців і навіть тяжкохворі зводили голови з подушок, прислухаючись до пісні.

Сьогодні він прийшов сюди не сам, а зі своїми колегами й вихованцями. Сьогодні учасники художньої самодіяльності Увінської середньої школи давали в госпіталі концерт.

У тісну залу набилося повно солдатів, були такі, що й на милинях придибали — одне слово, прийшли всі так звані «ходячі», щоб послухати живе слово і пісню, розвіяти тугу.

Василь Олександрович готувався до концерту, немов до важливої події. За його порадою діти приготували літературно-драматичну композицію з віршів сучасних поетів про війну, про героїчні подвиги воїнів на фронті.

Слухачі сприйняли її захоплено, нагороджуючи виконавців гарячими оплесками. Потім молода вчителька хімії Євгенія Петрівна проспівала кілька російських пісень. Учитель математики Антон Семенович зіграв концерт Чайковського для скрипки. Василь Олександрович прочитав кілька власних віршів українською й російською мовами. Фронтовики довго плескали в долоні, особливо ті, які пам'ятають його ще по госпіталю. А пасамкінець десятикласники закружляли у веселому хороводі, не шкодуючи закаблуків.

І вчителі, і лікарі гаряче тиснули руки організаторові і натхненникові концерту, а він лише червонів зніяковіло, хоч в душі був радий, що саме художня самодіяльність згуртує колектив, розворушить буденщину, яка раніше панувала в школі.

Вже як закінчився концерт і вони почали розходитись, раптом хтось його окликнув у коридорі. Сухомлинський здивовано зупинився. До нього стрибав на милицях якийсь солдат, широко усміхаючись.

— Василю! Здоров, друже!

— Миколо! Звідки ти? — І Сухомлинський кинувся обіймати давнього друга, земляка, з яким колись учився в Кременчуці.

— Оце так зустріч! А я дивлюся на сцену і очам не вірю. Мало не вигукнув, — схвилювано говорив Микола. — Ти повіриш, так зрадів, ніби побачив рідного брата. Ми ж з тобою земляки. Та й училися разом два роки... Хлопці кажуть, що ти лежав у нашому госпіталі... Виходить, уже відвоювався. Тепер учителюєш?..

— Списали по чистій. А ти ж як сюди потрапив? Ну, сідай, розкажуй.

Вони присіли в коридорі на плетеній канапі. Микола не поспішаючи скрутив цигарку і, затягуючись димом, почав розповідати свою одісею.

— На війні я з перших днів, як і ти. Вийшло так, що воював я в рідних краях, на Дніпрі, під Кременчуком. Наша частина потрапила в оточення. Поранило мене в голову. Вночі очуняв — чорне німе поле. Сяк-так добився до села. В одній тітці переховався. Виходила вона мене. А далі подався в Чорний ліс, до партизанів. Секретар нашого Кіровоградського обкому товариш Скирда зібрав там сміливих хлопців. Не раз ми ходили на бойові операції, не давали спокою німцям. Та не повезло мені. Вдруге поранило в сутичці з карателями. Врятували товариші. Разом з іншими пораненими партизанами переправили мене на Велику землю. І оце, бач, аж сюди доля занесла. Стрибаю на милицях, наче заець.

— Як же там живуть наші земляки під фашистом? — з тривогою в голосі запитав Сухомлинський, думаючи і про своїх рідних.

— Та бодай не казати. Гірке життя в неволі. Але народ не кориться. Б'ються з фашистом і старі й малі. Одне слово, народна війна. Якось посиляли мене в глибоку розвідку, в Кременчук. Я ці місця добре знаю. Побував і в рідних краях. Провідав матір-в селі Успенському. Вертаючись назад, побував навіть у вашому селі... — Микола міцно затягся

цигаркою: по очах Сухомлинського бачив, що турбує товариша.— Ти ж, мабуть, нічого не знаєш про своїх?

— Не знаю.

— Виїхали ваші, незадовго перед вступом німців. Батько, мати і сестра. Та й куди їм залишатися. Родин комуністів фашист не щадить, в першу чергу стріляє...

Василь Олександрович полегшено зітхнув. Нарешті він довідався про свою родину, хоч і не відає, де зараз батько і мати, але знає хоч те, що не на окупованій території. Світ не без добрих людей. Знайдуть десь притулок.

— На Україні, брат, таке страхіття твориться. Гітлерівці справжнє пекло розвели на землі нашій. Лютує фашист, будь він проклятий. Грабує, все мете під мітлу. А це вже й людей почав силоміць гнати в неволю. Народ, звісно, не скоряється. Одні до партизанів ідуть, інші в підпільних групах борються. Чинять всякі диверсії та саботаж, хоч і лютують німці. Як тільки в чому запідозрюють — негайно розстріл. Недавно оце, влітку, в селі Попівці Онуфріївського району фашистська жандармерія заарештувала одного хлопця, Миколу Головченка. Ти, напевне, його знаєш, він учився до війни у Павлівській школі. Батько його комуніст, ще в 1936 році одержав орден і з перших днів війни на фронті. Мабуть, і зараз десь воює. І син по батьківській дорозі пішов. Ще влітку, коли в Крюкові створювалися загони ополчення, добровольцем вступив до лав мужніх захисників Вітчизни. До речі, його дядько, матері брат, був на чолі тих бойових загонів. Та фашисти навалились великою силою на Крюків. Багато наших загинуло на Дніпрі восени 1941 року. А Микола вцілів і послали його як підпільника в село Попівку з важливим завданням. Юнак пішов, та назад не вернувся. Завдання виконав, але хтось з поліцаїв упізнав хлопця і видав гестапо.

Схопили Миколу, довго мордували. А він, як кремінь, ані слова, не видав товаришів по підпіллю. Хоч про Миколу фашисти знали все. Знайшлися такі запродавці, що розповіли і про батька, і дядька, і матір. І розстріляли Миколу, як сина комісара й партизана. Поховали його жінки в Попівці і оплакували, як рідного сина.

Василь Олександрович, слухаючи, нервово тер пальці отерпшої скаліченої руки. Вона стала якась аж ніби холодна. Коли б же тільки одна рука. Морозом сипонуло в душу від страшної трагедії, що сталася там, на його рідній землі. І скільки отаких юних мучеників мужньо приймають смерть від ворога, не здаються.

— Дай закурити, абошо,— попросив він у товариша. І, скрутивши цигарку, Сухомлинський затягся їдким димом.

— А то ще розповідали мені про іншого хлопця. Прізвище його Воловченко, а звати Володя. Перед війною закінчив Онуфріївську школу. Там його до війни і в комсомол прийняли, хоч був він син розкуркуленого. Але ж син за батька не відповідає. І хлопець це ділом довів. Розповсюджував листівки, які одержував з надійних рук. Прямих доказів вини хлопця не було. Та й сільський староста, колишній куркуль, який доводився родичем Володі, пообіцяв племінникові, що поклопочеться за нього перед жандармерією. «І чого ти поліз не в своє діло? На біса тобі ота Радянська влада? Та вони ж твого батька й матір на Сибір

запроторили. Дурень набитий! Жаль мені тебе, бузівка! Я думав, ти вступив до комсомолу з хитрим наміром, а ти, голова твоя садова, сам, дурню, лізеш у петлю. Заступлюсь я за тебе, може, врятую від смерті. Тільки ж ти мусиш на святому хресті й євангелії поклястися, що ні в чому не винний, присягтися перед усіма жителями села, що не будеш нічого лихого замишляти проти Німеччини. Зрозумів?» А хлопець йому: «Зрозумів, дядьку, але не буду я на хресті та на євангелії перед всім миром клястись. Коли б просто покривити душею, щоб обдурити ворога, то інша річ. А так присягатися в покорі перед всім миром... Ні! Нізачо в світі! Не стану я відступником. Досить того, що ви гнете спину перед німцями!».— «Господь з тобою, що ти говориш? Схаменися! Розстріляють вони тебе. А з тобою загине увесь наш рід. У мене сина немає. А вони ж обіцяють землю дати! Хазяїнами станемо, як колись було».— «Не хочу я ні землі, не хочу нічого від фашистів проклятих! Я не куркульський син, я комсомолец. І відчепіться від мене».

Ось так відповів дядькові Володя. А через кілька днів його розстріляли гітлерівці.

Гострий жаль ворухнувся в серці Сухомлинського. Василь Олександрович пригадав Володю, високого чорнявого хлопця, трохи соромливого і тихого. Мабуть, його увесь час гнітило те, що він з глитайського роду. Пам'ятає, як розцівав юнак, коли його прийняли до комсомолу, відчув себе рівною зі своїми ровесниками.

— А в нас у партизанському загоні що було? Як згадаю, то зараз так і обдає мене морозом. Ти розумієш, Василю, отаборилися ми в Чорному лісі, в отих ярах, де колись стояли гайдамаки. Часто виходили ми на операції. Зв'язок з населенням у нас був надійний. Допомогали нам старі діди, дівчата і навіть діти. Одного разу пастушки, які були нашими зв'язковими, довідалися про те, що каральний загін збирається оточити нас у лісі. Не гаючи й хвилини, хлопчики вирішили діяти. А було їх четверо: Федя Шепель, Яша Матвієнко, Ваня Попомаренко і Ваня Юрченко. Пробралися хащами, потайними стежками до партизанських постів і сповістили про небезпеку. І живенько гайда назад. Та якийсь негідник підстеріг їх і допіс гітлерівцям. Схопили карателі пастушків і давай мучити, допитувати, щоб виказали вони місцеперебування нашого загону. А діти мовчать. Катували їх страшно. Викручували руки й ноги, пекли вогнем. Що їм не робили, а вони не признаються. Розлучені фашисти посадили дітей в закриту автомашину й повезли до лісового урочища Плоске. Вкопали там велику яму і живцем закопали, пелюди, усіх чотирьох. Ти розумієш, живцем! Падлюки!

Якусь хвилину Микола помовчав, видно по всьому, вагався говорити, а потім таки наважився, хрипло запитав:

— Віру Повшу з Куцєволівки знаєш?

— Ну, аякже! Вчилася вона в десятому класі, а потім студенткою стала.

— Чудова була дівчина.

— Що з нею? Кажі!

— А бодай не говорити...

Передчуття якогось непоправного нещастя здавило Сухомлинському

серце. Він аж зблід на обличчі, і в глибоких очах його відбилась невимовна мука.

— Що ж, кріпись, земляче,— сказав Микола, обпікаючи губи цигаркою.— Вона була достойна того, щоб нею гордитись.

І Микола розповів про Віру Повшу та її подруг. Як вони писали і розповсюджували листівки, кинувши гордий виклик гітлерівцям, і як мужньо тримали себе до останньої хвилини на допитах. І страшна, остання сторінка Віриного життя ожила перед ним, війнула жакливим видом з кривавого туману...

12

Третю ніч гестапівці допитують Віру й її подруг. Викликають дівчат нарізно, маючи на думці заплутати нескорених, вивідати, хто ними керував, хто направляв писати і розповсюджувати листівки.

Але дівчата стоять на своєму, доводять, що у них немає ніяких спільників.

«Знаємо ми ці штучки. Попались на гарячому, замітають сліди»,— лютував начальник гестапо. Сьогодні він сам вирішив розв'язати цей тугий вузол. «Бачили й не таких. Ну, а з цими дівчинськими я скоро впораюсь...»

Викликавши на допит Віру, він почав з того, що заговорив до неї лагідно і навіть улесливо. Говорив щось про її молодість і красу. Запевняв, що німецькі офіцери не воюють з дівчатами, а швидше навпаки,— розплився посмішкою.

Від дотику спітнілих пальців гестапівця Віра аж здригнулася. Тільки б не загравав цей фашистський ловцелас. Нехай мучить, б'є, але не замишляє якусь гидоту. Найбільше чого вона боялась, так це наруги. Смерть не лякала її. Але що буде, коли оцей пикатий гестапівець захоче насміятись над нею?.. Ні, ні, пізашо в світі... Треба триматись. Треба розпикати його. Нехай лютує, хай кипить. Це єдине, що збереже її від хтивості оцього вгодованого псюги. І Віра гордо кинула в червоне надуте обличчя:

— Я вже казала не раз, що листівки писала я. Бо ненавиджу вас, всіх фашистів! Чуєте?!

Білясте обличчя гестапівця витяглося від подиву. Він не чекав, що це дівчинсько говоритиме з ним отак сміливо. Знав з досвіду, що криком багато не візьмеш, та й куди поспішати, спробуємо поки що ладком.

— О! Ви, я бачу, ідейна комсомолка. Браво, браво! Шаную за відвертість,— і скривився в робленій гримасі, блиснув золотим переднім зубом.— Ну, то будемо, голубко, послідовні. Ми знаємо, що у вас прийнято здавна — комсомолом керує партія. Адже так? Цього ви не заперечуєте? Хто ж керував вами? Де ваші спільники? Де центр?

— У Москві, пане слідчий. У Москві.

Гестапівець підскочив, мов ужалений. Це дівчинсько ще й глузує з нього. І враз де й поділась напускна доброта й улесливість. Розлючений, він ударив кулачищем по столу так, що чорнильниця підскочила й перевернулася, залишивши чорні плями по білому папері.

Віра в душі аж зраділа. «Ага, злишся! Ну лютий, поганицю. Кричи на все горло, а я буду мовчати».

— Ти єсть вожак! — ткнув на Віру пальцем начальник гестапо.

— Я! — безстрашно мовила Віра.

— Ха-ха! Ти єсть хитра дівчина! Хочеш приховати справжній вожак. Ні, ти нас не проведеш, бестія. Взяти всіх арештованих до кімнати допиту! Розв'язати їм язика! — наказав своїм підручним. — Бити до крові, підвісити до стелі за коси, голки під нігті! Я сам прийду перевірити!

І дівчат потягли на мордування.

То була страшна ніч. Від нелюдських катувань дівчата не раз втрачали свідомість, їх одливали водою і продовжували мордувати знову. І три дні не давали ні їсти, ні пити...

І де тільки в них брались сили, щоб вижити...

А через три дні дівчат вкинули в машину й повезли до рідного села. Зігнали всіх односельчан на вигін. Притягли сюди й нещасних матерів і на очах у величезного натовпу розпочали новий допит.

— Хто керував вами? Хто навчав писати прокламації? Де ваші вожаки? Де центр? Признавайтесь!

— Ми все самі, — вперто твердили дівчата. — Самі...

І далі не говорили ці слова.

На очах у матерів і односельців безстрашних дівчат пекли розпеченим залізом, заганяли голки під нігті пальців. Та вони мовчали...

Зате натовп глухо гудів. Тужили матері, рвучи на собі коси, і важко ридали старі діди від свого безсилля.

Десь перед світом напівживих їх відволокли до камери.

Леонтій мовчки дивився на закривавлену Віру та її подруг, і страх охоплював його. Боявся, щоб часом хтось не довідався, що він видав Віру з дівчатами гестапо.

Так нічого й не добившись від безстрашних патріоток, гестапівці повезли їх до міста, строго наказавши куцєволівцям:

— Якщо хочете врятувати цих дівчат, то викажіть їхніх спільників, видайте тих, хто спокував їх до бунту.

Натовп мовчав. Цілу ніч не спала Куцєволівка. Плач і голосіння стояли по хатах. І народжувався, наростав гнів у серцях людей, які не хотіли коритися. З того вогника згодом вибухне спопеляюче полум'я.

...Дівчата знесилені лежали на дні кузова автомашини. Вони розуміли — смерть неминуча... Мабуть, востаннє бачили вони своє село, і верби над ставом, і школу, в якій училися, і далекі плеси голубого Дніпра, що посилав їм своє останнє «прощай».

— Прощай, село рідне, і ти, Дніпре, прощай! — сказала немов уві сні Віра і тихим голосом заговорила до подруг: — Недовго нам залишилося жити, дівчата. То давайте перед смертю посміємось над ворогом. Нехай полютує проклятий. Скажемо їм, що нібито нами керували більшовики з підпільного центру, але, звісно, жодного імені не назовемо. Нехай казяться, прокляті...

— Що ж, умирати, так з пісню, як говорив колись мій дід Мефодій, — сказала Катря. — Плюнемо гадам кров'ю у вічі...

— Я згодна,— прошепотіла запеченими губами Іра.— Тим більше, що все це правда. Хіба ж нами не керували наші старші товариші — комуністи? Адже не обов'язково, щоб вони в цю мить були разом з нами і нашіптували на вухо, як малім дітям, що і як треба робити. Те, що посіяли батьки в серця наші, те з нами залишається завжди, навіки. І нам легше буде, коли відчуватимемо за собою оту підпільну організацію... А вона ж таки є і не одна...

На черговому допиті, коли гестапівці знову потягли дівчат на мордування, вони в один голос заявили, що ними керувала підпільна більшовицька організація, що вона навчала їх, як діяти, що робити. Але вони не пазвуть жодного імені комуніста. Ніколи не стануть зрадниками.

— Починають розколюватись,— задоволено потирав руки начальник гестапо.— Вслід за першим признанням прийде й друге. Головне, вхопитись за пниточку і розмотати увесь клубочок.

І тут же наказав перевести ув'язнених в одну спільну камеру, створити їм полегшені умови, дозволити навіть побачення з батьками. «Нехай одержують передачі, нехай видужують. Припинити тортури. Навпаки, лікувати рани і всіляко задовбрювати. Діяти не тільки нагаєм, але й прянком. Все йде як треба. Ми доберемося до більшовицького центру»,— тишівся начальник гестапо.

З того часу минуло ще два тижні. Та справи з «признанням» не посувалися й на крок. Начальник гестапо зеленів від злості. Що за дівчиська! Вони що і справді хочуть водити його за носа?

— Я вас у порошок зітру! Я з вас вірьовки плестиму! Чуєте? — пахвалювався він на черговому допиті.— Признавайтесь! Де ті більшовики, які керують вами?

— Вони скрізь несуть вам помсту і розплату. Вони в Дніпровських плавнях, в Чорному лісі. Всюди...

— У вашій квартирі. Чекайте, завтра вночі нагрянуть.

— Вони у ваших концтаборах. В Німеччині. Ваш Тсельман — наш керівник.

— Божевільні! — стискував гестапівець кулаки.

— Сам ти божевільний! Скоро розчавлять тебе, як хробака.

— Ах так! Ну, я ж вам покажу! — І в шаленій злості накидався на дівчат, шмагав нагаєм осатаніло, рвав дівочі коси.

Розлючений начальник гестапо наказав своїм підручним виколоти дівчатам по одному оку. І кати осліпили дніпровських красунь.

— А тепер розстріляти їх! Знищити негайно,— наказав, тіпаючись від люті.

Осліплених, закривавлених дівчат поволокли на тюремний двір.

Начальник гестапо витер хусткою спітніле чоло, випив склянку коньяку і, весь клекочучи від гніву, вийшов у двір, щоб на власні очі побачити страту.

«Що за люди в цій країні? Дівчиська, немічні створіння, а як себе поведуть! У, проклята країна більшовиків! Тут усі більшовики. Навіть діти в колиці. Вішати, вбивати їх усіх підряд»,— скрипів зубами.

В сірому мороці світанку три дівчини стояли під чорною стіною. В ту останню мить Віра згадала давно згаслу ніч над Дніпром, таємний шум молодих дубочків. Поруч з нею Василь...

«Вчителю й наставнику мій дорогий! Коли б ти знав... Я не скорилась ворогам... Прощай, Васильку! Навіки прощай...»

Хтось кричить в сірому мороці недалекого світанку.

— Востаннє вас запитую! Хто вами керував? Хто? Зараз я подаю команду стріляти. Чуєте?!

І тоді Віра крикнула, напруживши останні сили.

— Ну й стріляйте, прокляті! Всіх не переб'єте!

Вдарили автомати — фашисти навмисне стріляли в поги,— і впали дівчата під стіною, обливаючи гарячою кров'ю холодне каміння.

Гестапівець підбіг до Віри, яка ще була жива і зводилась на лікті з холодного бруку.

— Ну що, може, хоч зараз скажеш?

— Відійди від мене, сатано! Відійди,— і плюнула згустком крові в одуте лице ката.

— Ну й живучі,— скаженів гестапівець.

— На шибеницю їх... Всіх, всіх вішати!

Сірий ранок, що вставав із-за Дніпра, плакав над містом, міради краплин тремтіли в повітрі. Вітер розганяв важкий туман, відносив його в безвість. У небі зблякли зорі...

Червоне марево колишеться над землею. Звідки воно? Розплющує Сухомлинський важкі повіки. І повертається з дальньої останньої дороги Віри...

В холодній кімнаті залягли сутінки. Багрянний захід догоряє на намерзлому вікні. Вже зовсім звечоріло. А він все ще лежить не роздягаючись на маленькій канапі, лежить не порушено, ніби розчахнутий громом. Крижаний холод підкрадається до його серця, і від того стигне в жилах кров, і не хочеться вставати, рухатись, ба навіть жити. Там десь далеко, за тисячі кілометрів звідси, загинула дорога серцю Віра. Більше року минуло відтоді...

Віро! Віро! Ти вже ніколи не озовешся під вікном моєї невеличкої кімнати, не глянеш мені в душу своїми темно-карими очима. Ніколи не скажеш ніжних і ласкавих слів, від яких теплом сповнюється душа.

Ти вмерла, як герой! І може, ніхто не напише про тебе, як написали про Зою чи про Лізу Чайку. А ти варта того. Ти їхня сестра... Та я не забуду тебе ніколи. Я буду розказувати про тебе моїм учням, і вони нестинуть твій образ у серці, в якому сплелися навіки і дівоча краса та ніжність, і незламна мужність патріотки...

Віро, Віро! Кароока дніпрянка моя, горда, нескорена горлице! Я не знаю, де могила твоя. Та я шукатиму тебе всюди. Я сіятиму по всій землі квіти і садитиму дерева, щоб прикрашали вони землю нашу і росли там, де впала ти, де навіки склала ти свої крила.

...І довго він ще говорив з нею, викликаючи її в думках на останнє побачення, і піяк не міг наговоритися.

А за вікнами темної кімнати шуміли тоскно сосни.

Секретар райкому привітно кивнув Сухомлинському, запросив сісти. Намагаючись бути спокійним, він опустився на крайній стілець під стіною просторого кабінету, але хвилювання не полишало його. Та й не диво, така хвилина буває лише раз у житті.

— Товариші члени бюро, — почав секретар райкому, — сьогодні ми розглядаємо заяву кандидата партії товариша Сухомлинського Василя Олександровича про прийом його до членів ВКП(б). Ви вже знаєте, що він учасник Великої Вітчизняної війни, був політруком роти, в боях під Ржевом тяжко поранений, після лікування працює директором нашої Увнівської середньої школи. Рік народження 1918, батьки — селяни, освіта вища, закінчив Полтавський педагогічний інститут, за професією вчитель. За порівняно короткий час роботи в школі товариш Сухомлинський виявив себе здібним організатором, згуртував педагогічний колектив. У школі значно поліпшилась політико-виховна робота, з ініціативи директора провадяться військові навчання серед учнів старших класів. Ну, от, здається, і все. Які будуть запитання? — Секретар обвів поглядом членів бюро райкому.

Всі мовчали, як часто буває в подібних випадках. Нарешті хтось запитав:

— В комсомолі був?

— Так, — відповів Сухомлинський, — з 1933 року аж до вступу в кандидат партії.

— Де зараз ваші батьки? — запитав похмурий на вигляд член бюро, зодягнений в напіввійськову форму.

— Коли я йшов до армії, батьки були у рідному селі. До останнього часу я думав, що вони залишилися на окупованій території. Нещодавно довідався, що батьки встигли виїхати. Але де вони зараз — невідомо.

— То, можливо, вони там і залишилися...

— Все може бути... Самі знаєте, як було важко з евакуацією...

— М-да, — мугикнув похмурий чоловіча в зеленому френчі. — Щось у вас тут неясно.

Секретар райкому мстнув очима у бік підозріливого члена бюро, сказав тихо:

— Зрештою це не так важливо. На окупованій ворогом території залишилися мільйони наших людей. І не їхня в тому вина...

— Я чув, що в роботі товариша Сухомлинського є чимало елементів панібратства з учнями, — озвався сухорлявий, старанно причесаний чоловічок, витираючи хусточкою окуляри. — Що ви самі про це скажете?

— Без щирої дружби учителя з учнями немає справжнього виховання. І не треба дружні взаємини називати панібратством. Це не те слово...

— Які ще будуть питання?

— Немає, — вихопився военком, — дозвольте сказати слово.

— Прошу вас.

— Товариш Сухомлинський, незважаючи на свій стан здоров'я, працює в школі самовіддано, як справжній солдат. Він прекрасно організу-

вав військове навчання серед старшокласників, ходить з ними в походи, влаштовує військові ігри. Одне слово, це справжній політрук. Недавно я був у школі і бачив чудовий стенд про героїв війни. Це прекрасно, товариші. Я за те, щоб товариша Сухомлинського прийняли до членів Комуністичної партії. Він достойний цього високого звання.

— Хто ще хоче висловитись?

— Я підтримую пропозицію товариша военкома.

— Будемо голосувати.

— Ну що ж, товариші,— посміхнувся секретар райкому.— Я думаю, що Сухомлинський був хоробрим солдатом, добре працює зараз як педагог, і ми певні, що він високо нестиме звання комуніста.

Проголосували одностайно. Навіть похмуріший чоловік у зеленому френчі після деяких вагань підняв руку.

Додому Василь Олександрович вернувся надвечір. Коли б не підступна ломота в суглобах і не важкий біль у скронях, можна було б вважати себе в якійсь мірі іменинником. Невже здолає його хвороба? Ще з минулої ночі підчував себе злс. Мабуть, простудився, коли в неділю ходили військовим походом з учнями старших класів кілометрів за десять від міста, в соснові бори. Забрюхався в снігах. Благенька шинель не гріла. А може, застудився, як пиляли позавчора дрова, щоб було чим топтити в грубах. Пам'ятає, спітнів, коли навчав дітей, як тримати пилку.

Щось морозить його, і в голові гуде. А в кімнаті, як на зло, холодно, за день видав мороз тепло. Затопити б пічку, так немає сили.

Він присів до столу, накинувши на плечі ватяну ковдру.

Треба переглянути учнівські зошити, щоб роздати завтра дев'ятикласникам. В них — думки дітей про патріотизм радянських людей, про героїку воїнів на фронті.

Тепер що не день, то нові радісні вісті доходять з фронтів. Після того, коли наші війська оточили і розгромили німців під Сталінградом, всі полеглишено зітхнули. Гітлерівська Німеччина в траурі, зате у нас повсюди радість. Радянські війська наступали. Скоро настане весна, а затим і наша перемога.

На кожному уроці Василь Олександрович розповідав своїм учням про успішні бої на фронті. І від того уроки історії набирали особливого змісту.

Деся у коридорі, на першому поверсі, риннули двері. Хтось задріботів підборами, підіймаючись по сходах на другий поверх. Несміло потупцювався під дверима, обережно постукав.

— Зайдіть, прошу вас,— не відриваючись від зошитів, запросив Василь Олександрович.

— Добрий вечір,— переступили поріг дві дівчини. Він одразу впізнав дев'ятикласниць Клаву і Тоню.

— Пробачте, що ми так пізно. Ми вже заходили раз, але вас не було вдома.

— Я радий таким гостям, сідайте, дівчата.

— Та ми непадовго. Хотіли попросити у вас, Василю Олександровичу, оту книгу, про яку ви розповідали нам на уроці. «Тіль Уленшпігель» називається, от тільки автора ми не пам'ятаємо.

— Шарль де Костер, дівчата, знаменитий голландський письменник. Зараз я вам дам книгу, але ненадовго, бо багато хочуть її прочитати.

— Ми за три дні повернемо.

Вони взяли книгу, але не поспішали йти з кімнати.

— А чого це у вас так холодно, Василю Олександровичу? Як же тут спати?

— Нічого, я звик.

— Е, ні, так не годиться. Дозвольте, ми вам пічку натопимо.

— Ну що ви, дівчата... Це незручно якось...

— А чому? Ви самі нас навчаєте допомагати людям. А по всьому, ви нездоровий.

— Василю Олександровичу, у вас знайдеться якась посудина, ми хочемо скип'ятити воду, приготувати чаю, щоб ви зігрілись? — заговорила ніяковіючи чорнява Тоня.

— Та ви зовсім як добрі господині, — усміхнувся він і, нахилившись, подав дівчатам невеличку каструльку. — Тільки цур, чаювати разом будемо. У мене є тут цукор і малина сушена. От тільки немає ні чашечок, ні блюдця.

— То нічого, ми часом навіть з миски ложками п'ємо, вприкуску, звичайно. А у вас ось тут є кухлик і дві баночки, — щебетала, осмілівши, білява Клава.

Незабаром закипіла вода і, розливши паруючий окріп, вони втрьох почали чаювати. І важко сказати, від гарячої води з малиною заваркою чи від оцих шістнадцятирічних дівчаток на серці Сухомлинського стало тепло. Справді-таки, ці дві ластівки розвіяли його самотність.

Він знав їх давненько, але просто як школярюк, які сиділи за партами, часом збиваючись, відповідали урок з історії. А зараз вони сидять, пібіл близька рідня його. Тоня навіть чимсь схожа на сестру Маланку. Живе на околиці Уви з матір'ю і меншим братиком, учнем п'ятого класу, батько, як і всі, на фронті. А Клава родом з Ленінграда, недавно вирвалась з голодного міста в облозі, худенька, аж світиться. Тільки очі великі, сині, сповнені зажури і пережитого страждання.

Дівчатка обережно сьорбають чай, затиснувши в пучках малесенькі грудочки цукру, не надкушують його, а просто пригублюють. До нарізаного скибками хліба навіть не доторкнулися, ніяковіють. Хоч видно по всьому — голодні.

— А ви сміливіше, дівчатка, і хліб беріть. У мене ще є, — припрошує Василь Олександрович, і щоб подруги почували себе вільніше, почав розпитувати про те, що дівчата читали останнім часом.

Розговорилися про літературу. Клава читає все, що пишуть про її Ленінград, окремі вірші Миколи Тихонова навіть напам'ять завчила. Видно, що дівчина скучає за рідним містом на Неві. Хоч там у неї нікого і не залишилось. Батько — науковий працівник Ермітажу пішов добровольцем в ополчення і загинув у боях на підступах рідного міста, а мати, конструктор заводу, померла від голоду страшної зими сорок другого року. Клаву ледь живу вивезли по крижаній дорозі, що пролягла через Ладозьке озеро.

— Кінчиться війна, що б там не було, а я вернуся в свій Ленінград,— сказала вона задумливо, ніби читаючи слова власного вірша.

— І від мого тата вже ось третій місяць листів немає,— тихо мовить Тоня.— Мама ночами тишком плачуть, щоб ми з братиком не чули... Під Сталінградом він воював, мабуть, загинув, бо уже озвався б...

Василь Олександрович дивився з жалем на своїх учениць. Як утішити їх? Де знайти слова, щоб розвіяти в дитячих очах зажуру? Та й чи допоможуть утішливі слова, коли серце ние від болю. Бідні мої сирітки, думає він про себе. Нелегке вам випало дитинство. Гірка юність, опечена війною. І скільки їх ось таких у класі, у всій школі, дітей солдатських, а може і просто сиріт. Ой, важке оце слово — сирота!

Клава і Тоня, прибравши зі столу посуд, зодяглись, стали прощатись.

— Ви не хворійте, Василю Олександровичу. Завтра ми до вас зайдемо. На добраніч!

— Спасибі вам...

І ще довго прислухався, як подріботіли їхні кроки по намерзлій підлозі спустілого шкільного коридора.

Бідолашні мої сирітки!

Часто нічим болем оте слово «сирота» стукає йому в груди, не дає ночами спати. От і минулої ночі лежав у темряві з відкритими очима. За вікном білили сніги і чорні сосни шуміли жіночим хором тужливим.

Скільки тепер по світу залишилося вдів і скільки сиріт! Скорбота розповзається по землі, гірша за всяку хворобу. І немає ліків від неї. Немає. І ростуть сироти, мільйони сиріт, за яких ми відповідальні перед майбутнім.

Тільки що в нього побувало двоє дівчаток, обкрадених в житті найдорожчим — ласкою і любов'ю батьків. А скільки тих сиріт ще залишить на світі війна? Якою увагою і піклуванням їх треба буде оточити, щоб не відчували вони гіркоти свого сирітства, щоб не огрубіли їхні душі? І чи не школа має бути тим світлим домом, де сироти відчули б теплоту і ласку матері-Вітчизни, за яку віддали своє життя їхні батьки.

Учитель в наш час — це не просто людина, яка має передавати учням певну суму знань. Ні, це і наставник, і вихователь, і в якійсь мірі батько чи мати тих дітей, які залишились сиротами і вже ніколи не пізнають батьківської ласки й доброти.

Це тепло і ніжність має дати їм учитель. Сіючи мудре, добре і вічне, він водночас має формувати з підлітка людину, громадянина, достойного продовжувача справи своїх батьків...

Давно пішли дівчатка. Вже й місяць он високо підбився в небі, заглядає у вікно, повновидий та золотистий, і сіє на сніги міради блискіток. Навіть потемнілі сосни в місячному потоці заграли опромінєним верхів'ям, ніби накинули на себе прозорі хустки.

Важкою була та зима. Здавалося, всі злі сили навалились на охололу землю і то опікають її пекельним вогнем війни, то сковують лютими морозами.

Вся країна жила війною. Пізно вночі засинаючи і рано, на світанку, прокидаючись, люди припадали до радіорепродукторів. Як там на фронті? І раділи, коли нашим військам вдалося потиснути ворога, відбити якесь місто чи населений пункт.

Але, мабуть, так йшло на весну, хоч надворі і стояв холодний березень.

Щонеділі Василь Олександрович водив своїх вихованців — учнів старших класів в походи та на стрільбище. Роздобув у військкоматі кілька рушниць, не якісь там дрібнокаліберні, а справжні трюхлінійки, вони хоч і старенькі, але прислужаться юним стрільцям набити руку, нагострити око.

Він сам навчав їх стріляти, пригадуючи, як навчали колись його здавати норми на «Ворошиловського стрільця» в Кременчуку. Щоправда, скалічена рука не дуже-то слухалась, і все ж він частенько попадав у яблучко. Та найбільше радів учитель, коли хлоп'ята перемагали його, перетворюючи мішені на решето.

Поверталися надвечір заброхані, промерзлі до кісток, але вдоволені з того, що виростають з них солдати.

— Я, Василю Олександровичу, вже й заяву подав до военкомату, — хвалявся невеличкий на зріст, смаглявий хлопчина, Андроник Чичканов. — Хочу снайпером стати.

— А я хотів би артилеристом. З гармати більше наб'єш фашистів, — говорив Мишко.

Сьогоднішні школярі, завтрашні солдати. Мабуть, саме їм доведеться гнати гітлерівців з рідної землі, штурмувати Берлін, разом із уцілілими ветеранами творити подвиг, завоювати перемогу.

Василь Олександрович так захопився тими військовими заняттями, що не звертав уваги на перевтому, на слабкість свого тіла. Горда душа кликала його вперед. Тільки б не зупинитися, тільки б не піддатися проклятій хворобі, яка вперто підбирається до нього.

Особливо відчував свою слабкість упочі, коли залишався сам на сам. Все тіло аж гуло, пекельний жар палив голову. Ранком ледь зводився з ліжка.

Так було і цього дня, який народжувався з синіх присмерків снігів і зелених сосен, що якимось бентежно шуміли навколо школи, відчувуючи весну.

На підвіконня до нього прилетіла зеленава синичка, озвалася: дзінь-дзінь, ніби сказала — добридень і, крутнувшись, полетіла далі.

В просвітлілому небі кружляла каркаючи зграя чорних ворон, мабуть, збираються десь, шукаючи поживу. Озався поїзд від станції трижовним гудком паровоза.

В кімнаті було холодно, пічка зовсім вихолола. Василь Олександрович накинув на плечі шинелю і сів до столу, щоб перевірити учнівські зошити. Звечора так боліла голова, що не встиг, довелося відкласти на ранок.

За роботою незчувся, як пробігла година. Школа вже сповнилася звичного галасу і гомону, скоро пролунає дзвінок. Час і йому збиратись. Він склав зошити і пішов на урок в дев'ятий клас.

Намагався триматися бадьоро, але діти відчули, що з учителем

щось не гаразд. Раптом задумается, дивиться в якусь одну точку і мовби нічого й не чує.

Зусиллям волі він скидав з себе оту зрадливу втому. Коли б же тільки одна хвороба непокоїла його. А то ще давали себе взнаки і давні рани. Нестерпно терпла лівиця, пила права нога вище коліна. Минув рік від того пам'ятного бою під Ржевом, від тої страшної ночі, коли він помирав від ран і холоду, замерзаючи в снігах... Здавалося б, час уже стати на ноги. Але цупко тримає його в своїх лабетах хвороба. Простудився трохи, і відразу озвалися старі рани.

Він зайшов до вчительської. Колеги теж помітили, що з директором зле. Обличчя бліде, очі глибоко запали, піт виступає на чолі, хоч надворі й холоднеча.

— Що з вами, Василю Олександровичу? Та ви, напевне, хворий!

— Ні, ні. Все нормально. Це пусте. Зараз минеться...

— Ішли б ви додому, — сказала завуч Євдокія Семенівна. — От тільки з райвно дзвонили. Хтось приїхав з Наркомосу, хотів вас бачити. Коли що, ми покличемо.

І він таки здався. Хоч-не-хоч треба йти додому, коли голова йде обертом. А може, це від голоду? Адже він з учорашнього дня нічого не їв. Хоч і зараз їсти не хотілося.

«Щось розкис ти, Василю! — гірко посміхнувся. — Так і злягти в ліжку можна. Ні! Ти ж не якась там тендітна панночка, щоб валятися в постелі. Мусиш перебороти хворобу».

Скинувши шинелю, він став посеред хати, зробив кілька звичних рухів, намагаючись розігнати кров, розім'яти суглоби. Та як не старався, відчував, що тіло якесь важке, ніби палите свинцем.

Зараз він сяде за роботу, зосередиться, і одразу все минеться. Схилившись над столом, він почав складати план виховної роботи на наступний місяць... Робота справді захопила його, навіть якось аж легше стало. Головне не даватися хворобі, силою власного духу переборювати її, підбадьорював сам себе і, зібравши книги й зошити, пішов до кабінету. Треба ще методичну нараду провести. Та й приїхав же хтось з Наркомосу. Незручно, чекати буде...

Не пройшло й години, як у двері хтось постукав, і на порозі з'явилася Євдокія Семенівна.

— Дозвольте, — усміхнулась вона. — Тут до нас гостя з Наркомосу, знайомтесь. Це Ганна Іванівна.

— Дуже радий. Будь ласка, сідайте. Пробачте, тут в мене такий хаос.

— Це ви мені пробачте, — ніяковіючи, заговорила молода голубоока дівчинна в козушку, заплута білою вовняною хусткою. — Мені сказали, що ви не зовсім добре себе почуваєте, — глянула вона на нього з співчуттям і тривогою.

— Та нічого, вже пройшло... Я радий такому гостеві...

— Я зовсім ненадовго. Приїхала у відрядження з Наркомосу республіки до вашого міста в дитячий будинок. Моя колега, яка відає школами, попросила мене зайти до вас поцікавитись, як ідуть справи у школі. То я й зайшла. Хоч, бачу, у вас і без мене клопотів досить...

— Ну що ви, будь ласка. Що вас цікавить? Діти, звичайно. Розу-

мію. У нас з вами одні спільні інтереси. Адже багато наших учнів живуть у дитячому будинку. Важко їм. Самі розумієте. Сироти. Але ми прагнемо замінити їм і батьків, і матерів, хоч це не завжди вдається. Та й навряд чи можна замінити комусь рідну матір або батька.

Вони поговорили з півгодини.

Ганна Іванівна була приємним співрозмовником. І, по всьому видно, вболівала за дітей. Вона говорила тихо, розважливо, і від того, що ця ще годину тому незнайома жінка сиділа поруч, у нього потепліло на душі. Вогонь у пічці готів, кидаючи на стіни темно-багряні плями. На вікнах мороз кував кристалеві лілеї. А за вікном шуміли сосни. І було щось у тому шумі нове. Може, дерева вчували недалекий прихід весни, хоч надворі й лютували лютневі завії...

— Ви давно працюєте в Наркомосі? — запитав він, щоб порушити задовгу мовчанку.

— Перший рік, недавно закінчила Куйбишевський педагогічний інститут. Родом я з Волги, а послали в Удмуртію, хоч просилася на фронт. А ви, пробачте, звідки?

— З України. Можна сказати, на Дніпрі виріс. Вчився в Кременчуці і в Полтаві...

— Хороші міста. Про Полтаву стільки написано. Котляревський, і Гоголь, і Пушкін, і Короленко...

— Ви любите літературу?

— Це мій фах. Мрію колись працювати в школі...

Сирі соснові дрова тріщали в грубці, раз по раз стріляючи в настояній тиші, і пахло в кімнаті живицею, і хвоєю, і ще чимось певловним. І від того на серці у Василя Олександровича ставало якось тепліше. Вже ніби й не морозило, хвороба, здається, відійшла. А може, просто зігрівся в кабінеті. Прибиральниця добре-таки натопила грубку...

Незчулися, як і звечоріло.

— Ну, мені, мабуть, пора, — схопилася Ганна Іванівна.

— Куди ж ви? Може, вам і заночувати немає де? То у нас при школі є кімната для приїжджих.

— Спасибі. Я влаштувалася в тутешньому готелі. Днів зо три в місті пробуду.

— То заходьте ще до нас, будь ласка.

— Дякую за запрошення. Зайду... Ви знаєте, я люблю школу і мрію колись працювати вчителькою.

— То це ж прекрасно. Вчитель — це ж така чудова професія. Не легка, клопітна, але захоплююча...

— Я бачу, що ви любите дітей, — сказала вона, пов'язуючи хустку. — До побачення, Василю Олександровичу...

— До побачення.

15

Відлютували зав'юги над Удмуртією. Весна війнула теплим крилом над лісовим краєм, засіяли голубим квітом сон-трави нагріті сонцем галявини.

І в душі його бриніла весна.

Що не день, то радісні вісті розносять по країні радіо. Наступають наші, вже на українській землі б'ються червоці полки. Недавно одержав листа від Валі з-під Ворошиловграда.

«Ти не уявляєш, Васильку, як почувала себе я, коли побачила землю моїх батьків, мою сплюндровану, але нескорену Україну! Посилаю тобі проліски, зібрані мною в українських гаях поблизу маленької річки Деркул, що впадає в Сіверський Донець. І нехай вони нагадують тобі про чисту блакить нашого неба...»

Другого листа він одержав з Іжевська. Писала Ганна Іванівна, з якою так несподівано звело його життя в тихий зимовий вечір.

Вона турбувалася про його здоров'я, повідомляла, що, можливо, влітку приїде до Увн, люб'язно запрошувала зайти в гості, якщо йому випадє дорога до Іжевська. Адже десь у кінці учбового року має бути нарада директорів при Наркомосі.

Листи, листи. Як приємно одержувати їх від друзів і добрих знайомих. Відчувати, що є на світі люди, які думають про тебе, підтримують тебе в годину скрути й самоти.

От коли б сталося чудо і він одержав листа від своїх батька й матері, від сестри Маланки, братів Івана й Сергія. Коли б озвалися вони із свого далека. Яка б то була радість!

Минала весна в щоденних шкільних клопотах. Незабаром у школі випуск десятого класу. Жаль розлучатися. Пам'ятає, два роки тому готувались до випускного вечора в Онуфріївській школі. Скільки було хвилювань, якими райдужними надіями сповнювалися серця десятикласників!

Та несподівано вдарила війна. І світ померк. Сумний то був час. Прямо з випускного вечора юнаки йшли до військкоматів, а дівчата на курси медсестер.

Де то вони зараз, його юні дорогі земляки?

Часто вони приходили до нього в спогадах, у снах. Тоді він розгортав свій заповітний зошит і записував до нього те, що народилося в серці.

Ось і зараз захотілося йому поговорити з Яриною.

В ріднім селі, на своїй батьківщині
Жити рабинєю ти не змогла.
Ти, як зоря, засіяла, дівчино,
Месником доля тебе нарекла.
Ти боронила свою Україну.
Бачу тебе серед чорних заграва...
Що ти сказала в останню хвилину
Гаду фашисту, що в тебе стріляв!

Бачив у думках поневолену, але нескорену Україну, своє рідне, дороге Подіпров'я. В душі народжувалися все нові й нові рядки. Ночами він писав поему, яку вирішив назвати «Ярина». Героями твору були його нескорені земляки.

Кілька разів переписував пролог. Може, виходять у нього з-під пера ще кострубаті вірші. Може! Та й пише він їх не для друку. Настає час, перепише ще не раз, відшліфує, а зараз не може мовчати. І він писав:

Крізь століття страждань і тяжких іспитань
До сучасного руки простерті
У народу мого, що проніс крізь віки
Загартоване смертю безсмертя.
В поколіннях своїх, ніби сонце в блакить,
Вільнолюбність одвічну вчekanня.
Мій народ, що беріг свою цілість і міць,
До прекрасного прагнув віками...

Замислився. Може б, прочитати якийсь уривок з поеми на випускному вечорі? Ні, мабуть, не варто. Краще він напише вірша російською мовою, звершеного до своїх випускників, і виголосить його замість традиційної промови.

Вірш довго не виходив, було в нього багато загального, риторичного. А справжньої поезії немає без виразних деталей і зримой конкретності. Та він усе ж домігся свого, написав потрібного вірша.

Коли прочитав, десятикласники гаряче заплескали в долоні, а потому оточили тісним колом свого Василя Олександровича.

Пролетів червень, вже й липень гарячий здіймає у небі свої шовкові вітрила. Опустіла школа, настала пора ремонту, нових директорських клопотів. Він робив усе на совість, хоч відчував: мабуть, інший хтось буде в цій школі директором. На фронті такі відбуваються події, що аж дух захоплює.

Після знаменитої битви на Курській дузі, коли наші війська хлинули на Україну, визволили Харків і багато інших міст і сіл, Василь Олександрович ще більше шкодував, що тяжкі рани завчасно вивели його з бойових лав, і заздрив тим солдатам, які нині наступають, пробираючись з боями до Дніпра.

В серпні до Уви приїхала Ганна Іванівна. Удвох вони довго гуляли за містом, як добрі знайомі, збирали гриби в лісі й говорили, говорили без кінця.

Він розповів їй про свій намір клопотатися про те, щоб його викликали на Україну. Адже там зараз будуть дуже й дуже потрібні вчителі. Понад два роки діти без освіти, школи гітлерівці перетворили на конюшні та на поліцейські катівні.

— Я все розумію, — погоджувалася з ним Ганна Іванівна, і в її очах Василь Олександрович помічав неприховану журу.

— А хочете, поїдемо разом? Україні потрібно багато вчителів...

— Не знаю. Хоч Україна мене здавна манить. Чимало наших земляків було там під час голодного 1921 року. І досі вони згадують ваш край з теплою і вдячністю. Я багато читала книжок про Україну.

— Ну от, бачите! Будете викладати російську мову й літературу, Ганно Іванівно...

— Ви називаєте мене так офіційно, ніби й справді я вже вчителька вашої школи, а ви — директор, — посміхнулася вона, і в голубих очах волжанки заграли лукавинки. — Називайте мене просто Аня...

— Незручно якось, — знітився він, — хоч я був би радий... Так простіше. І ви стаєте мені щедалі все ближчою і ріднішою.

— Ну, то й добре,— просяяла вона і, щоб приховати своє збентеження, схилилася над кущем, радісно вигукнувши: — Ви погляньте, Василю, який чудовий боровик тут примостився! Біла шапка набакир, стоїть, неначе взявшись у боки. Чудо, а не гриб. Такого навіть жаль і зрізати.

— Зате грибна юшка з нього буде на славу,— зрадів з тої знахідки Василь Олександрович.— Ну, чого ж ви стоїте, Анно! Беріть його до свого кошика.

Пізно того дня вони повернулися з лісу. Увечері разом варили юшку, смажили гриби, раділи й сміялися: було їм обом приємно і святково на душі.

* * *

«За Харковом воскресла і Полтава» — цей рядок Павла Тичини, почувтий одного разу по радіо, бринів у душі Сухомлинського, як урочиста музика.

Полтава вільна! День 23 вересня став пам'ятним днем її другого народження. Він слухав наказ Верховного головнокомандуючого і певимовно радів за своє рідне місто, в якому йому була знайома кожна вулиця й стежина. Москва салютувала військам, що визволили місто від гітлерівців, а він уявляв велетенські вогнисті віяла різнокольорових ракет в нічному небі над древніми стінами Кремля...

Радів у душі за свого земляка Тимофія Шашла, який за героїчний подвиг на війні став Героєм Радянського Союзу. Написав йому листа, щиро вітав з високою нагородою і заодно перепитував, чи не знає він часом про його рідних.

Того ж дня, радісно збуджений, сів писати листа додому, в село Омельник. «Не сьогодні-завтра визволять Кременчук, а від нього до Омельника рукою подати. Якраз і мій лист прийде туди вчасно», — розмірковував Сухомлинський.

Він писав до не відомого йому голови сільської Ради, щоб той сповістив про родину. Може, хто з братів обізнеться чи батьки з евакуації. А може, вони не забаряться повернутися додому, то нехай дадуть знати про себе. В листі повідомляв, що він живий і здоровий, працює в школі й з нетерпінням чекає зустрічі на рідній землі.

Вкинув листа й жив неспокійним очікуванням. Коли передали по радіо про звільнення Кременчука, мало не танцював з радості.

Всі вчителі та й діти гаряче вітали його з цією доброю новиною.

Над землею стояли теплі, сонячні дні. Удмуртські ліси купалися в осінньому золоті, тяглися у високому небі пташині ключі на південь, до вирію. Як йому хотілося стати птахом, пристати до журавлиної зграї.

А незабаром прийшов лист від Тимофія Шашла. Він приніс йому велику радість. Писав прославлений танкіст про успіхи на фронтах, про те, як його земляки громлять ворога, звільняючи від гітлерівців рідну землю...

А потім нова радість прилетіла в далеку Удмуртію до зраненого політрука і вчителя. Але нехай краще про неї розкаже сам Василь Олександрович.

Коли я одержав звістку про те, що Ви живі і здорові, що живий мій брат Ваня, сестра Миля — заплакав від радості і щастя. Спочатку одержав телеграму: «Живі, здорові, цілуємо тебе. Пиши. Адрес Білогір'я. Сухомлинський». Для мене це було так несподівано, що я не вірив очам своїм. Я не відав, від кого телеграма, хто із рідних довідався про мою адресу і від кого саме. Я не міг заснути цілу ніч і не знав, куди й кому писати і де те Білогір'я. Та наступного дня знову лист, на цей раз від брата Вані, уже з Онуфріївки. Для мене це була подвійна радість. Я вже знав, де ви, як ви жили всі ці роки, довідався, що Ваня уже в Онуфріївці... Бідолашні Ви мої, скільки знесли горя за цей час...

Я теж пережив багато горя. Пам'ятаєте, мамо, як Ви провели мене на війну. В серпні я вже був на фронті під Смоленськом. Точились жорстокі бої, і було всім трудно і важко. Багато моїх товаришів загинуло за Вітчизну, а я був поранений недалеко від Можайська, осколок гранати попав у обличчя, в праве око і в руку. Вже було думав, що втратив око, та, спасибі лікарям, виликували, і я знову попросився на фронт. Хоч бачу погано, але що поробиш... І знову попав у грізний вир війни, воював на Калінінському фронті, і ось там під містом Ржевом в одному жорстокому бою був тяжко поранений. Я зовсім втратив свідомість і мало не замерз у снігах на лютому морозі, але добрі люди врятували... Довго я не приходив до свідомості, лікарі думали — не виживу. А таки осилив ті рани і тяжкий недуг...

Після багатьох днів перебування в госпіталі послали мене директором школи в місто Уву в Удмуртії. Почуваю себе не зовсім добре, але кріплюся. Жаль, що не маю теплої одежі, одна гімнастерка та шинеля... Але воно вже йде на весну, так що скоро й потеплішає. А там, дивись, і додому скоро приїду».

Він жив тепер в очікуванні листів. І вони прилетіли до нього спочатку з Воронежчини, де була рідна сім'я, а потім з дороги, що просла-лася матері на Україну. А незабаром листи ішли з Онуфріївки і Омельника.

І він відповідав рідним, радуючись за їхнє повернення на Україну.

«Здрастуйте, дорогі мамо, сестро Миля, брате Ваня, невісточко Пашо! Який я радий, що є рідні — мама, брат, сестри. Як мені хочеться побути разом з вами. Прошу вас, поклопочіть там у райкомі партії, в обкомі, щоб мені вислали виклик...»

Та завжди в серці зраненого політрука ятрився пекучий біль, коли він згадував сумні слова з листа сестри Маланки:

«Братуку, дорогенький мій, важко мені посилати тобі сумну вість. Осиротіли ми, братику! Немає більше на світі нашого любого, нашого дорогого батька. Помер він влітку минулого року в Намангані... Поховали ми, залишили його там навіки...»

Ті слова, ніби гострі леза, краями серце. Сльози впали на рудий папір, темні кола попливли в очах. Він одклав листа, охопив руками голову і так сидів непорушно. Вже й надворі стемніло, а він все ще сидів над столом заляккло, прибитий горем.

Не спалося йому тієї ночі. Перед очима, як живий, стояв батько. Бачив його то на полі з косою, то над верстатом з рубанком у руках, з-під якого летять пахучі соснові стружки. А ще ввижалося йому далеке кладовище в Намагані, невеличкий пагорб серед сірого каміння, а не-подалік, в німому сумі, кострубата чинара.

Ранком він написав листа матері й сестрі, вилив на папері свій біль, хоч знав — піякими сльозами й зітханнями не повернути батька.

Вибравши вільну від уроків хвилину, забіг до секретаря райкому. Той тепло привітав його з визволенням рідних місць. Радів ширю, що знайшлися мати й сестра...

— Прийшов до вас проситись, аби відпустили на Україну, — наважився Сухомлинський.

Секретар райкому подивився на нього запитливо й значуще: мовляв, розумію, що діється в твоїй душі. Але ж і пам'ять людей потрібні. Хоч там, мабуть, більше.

— Якщо відверто говорити, то нам жаль з тобою розлучатися, Василю Олександровичу. Але знаю, на яке діло вирушаєш. Центральний Комітет Компартії України давно збирає українських комуністів, та й з Москви є вказівка щодо цього. Як буде виклик, відпустимо. Адже це теж фронт.

— Широ вам вдячний, і пробачте, що так виходить. А директором можна призначити замість мене Євдокію Семенівну. Вона досвідчений педагог.

— Зважимо на твою рекомендацію. Хоч, я сподівався, ти попрацюєш принаймні до весни. А тобі, бачу, не терпиться!

— Уявіть себе на моєму місці.

— Я розумію. Але не все так швидко робиться.

Як виявилось згодом, секретар райкому мав рацію. Минуло чимало часу, доки надійшов виклик з Кіровоградського обкому.

Нарешті і Сухомлинський почав збиратись. «Додому, додому!» — співало його серце. І все ж при згадці про Аню набігала тінь смутку. А як же вона?

Голубоока волжанка, яку зустрів у важку хвилину свого життя, якось відразу запала йому в серце. По очах здогадувався, що вона до нього теж не байдужа. Щоразу, коли у них заходить мова про Україну, про його від'їзд, в очах дівчини прозирає смуток. Передчуття близької розлуки непокоїть Аню.

А що, коли сказати їй прямо й просто про свої почуття. Адже він не школяр, щоб приховувати те, що бентежить серце. Та час ішов, а він ніяк не наважувався, все відкладав.

Нарешті десь перед Новим роком відважився написати Ані листа. Не криючись ні з чим, зізнавався в своїх ширих почуттях, пропонував їй разом з ним їхати на Україну.

Нетерпляче чекав на відгук. А відповіді чомусь не було. Він уже докоряв собі за той лист, як раптом принесла йому пошта радість. Аня писала тепло і довірливо, здавалось, вона говорила, стоячи з ним поруч.

«Васильку. Я не вмію писати ліричних листів. Та й хіба в них можна висловити все те, що на серці? Ти ж знаєш, що я тебе люблю і згодна з тобою їхати хоч на край світу, а не те що на Україну».

Він був переповнений почуттями, які бенетежили його душу. За роки війни пережив так багато, не раз дивився смерті у вічі. І можна сказати, був убитий під Ржевом, як ото писав у своєму вірші пост... Пізнав він і гіркогу втрату.

Тяжкі рани не скоро загоюються. А може, будуть непокоїти його завжди, до могили. І все ж не треба піддаватися скорботі. Життя є життя. І в тій битві перемагають сильні духом. Перемагаємо ми лютого ворога — німецький фашизм, переможемо і власні болі. Звільнена Україна встає з руїн, простягає до сонця свої опечені чорні руки. І скільки людей, зраних, окрадених злою долею, зводять на пожарищах, на руїнах пові оселі, будують і нову сім'ю, вірять в майбутнє щастя.

Він, як і всі, людина, і ніщо людське йому не чуже, і серце його ще не охололо навіть після страшного горя.

Може, воно ожило від радісних вістей з фронту, може, від сонця весняного, від гарячих вітрів-вітровіїв з рідної України а чи від ніжного тепла і ласки Ані...

Віднині вони поєднають свої долі в одну і так підуть через все життя в парі. А в житті, як на довгій пиві, буде всякого. Після того, коли вони все вирішили, він написав листа додому рідній матусі.

«Дорога мамо і рідна сестра Миля, повідомляю вам, що я, одружився. Не осудіть мене. Зрозумійте мою самотність. Жити мені так далі неможливо... Звуть мою дружину Анна Іванівна, з нею я вже давно знайомий. Аня працює в Наркомосі Удмуртської АРСР завідуючою дошкільним відділом, закінчила педагогічний інститут, живе в місті Іжевську, не подалеку від мене. Часто приїжджає до мене й допомагає у важкі години... Аня дуже хороша людина і любить мене щиро, віддана мені, як і я їй. Дорога мамочко, я хочу, щоб ми жили разом і щоб усе було добре... Швидше б нам зустрітися».

І незабаром той час настав. Молодому подружжю прослалася дорога до Дніпра, на зруйновану, сплюндровану, але не скорену Україну, яка зводилась зрана, але горда в своїй нездоланності й красі.

16

Над зруйнованими хатами, над печищами й попелищами цвітуть вишні, яблуні й груші, наполовину всохлі від страхітливого вогню.

Василь Олександрович з болем у серці дивився на спалені села, як на пожарищах і руїнах цвіли сади — одвічна, немируща краса України.

— Ти поглянь, Аню, навколо, яке буяння! І хоч поруч слід смерті, не затьмити їм торжество життя.

Молода дружина з цікавістю оглядала все довкола. Вперше вона бачила Україну, Дніпро широкий у весняній повені, зруйнований вщент Кременчук, спалені окупантами села.

Але дивовижна жага життя вражала на кожному кроці. Україна зводилась, як неопалима купина. Воскресали з пожарищ міста, то там, то там над спаленими хатами вився димок з якимсь дивом уцілілої печі, в білому квіті п'яніли сади.

Всю дорогу від Кременчука до Омельника Василь Олександрович безугавно говорив, розповідаючи їй, як ще малим ходив не раз по цих

дорогах, пригадував щось зі свого дитинства, радів з того, що знову повертається до отчого дому.

Здалеку завиднівся Омельник, замаячив зеленими тополями, білими хмарами розквітлих садів.

Ось уже і їхня вулиця. За вигоном, за білим маревом вишень випливла їхня вкрита соломою хата. Від порога до нього вже летіла, як сіва голубка, мати.

— Мамо! Здрастуйте, мамо! — обнімає він свою стареньку, витирає солоні сльози на зморшкуватих щоках. — Не плачте, мамо, не плачте! — А в самого тремтять на віях сльози.

— Сипку мій, дорогесенький! Та я від щастя плачу, що бачу тебе, дитино, — схлипує мати і гладить шорсткою долонею його скалічену руку. — Слава богу, вернувся... І не сам, — усміхнулася вона, ступивши крок до зніяковілої невістки.

— Знайомтесь, мамо! Це моя дружина, Аня...

— Дай вам боже щастя, діти! Ну, заходьте ж до хати. Маланка десь на роботі, скоро прийде. Сідайте. Зараз я вам щось поїсти приготую. Мотнуся до сусідки, в неї є корівка, попрошу глечик молока.

— А ви не турбуйтеся, мамо. У нас дещо є зі своїх запасів, — заспокоїли вони матір.

Невістка кидається до своїх клунків і валізок, кладе на стіл хліб, консерви, ставить пляшку вина.

— Сідайте, мамо, та відсвяткуємо наш приїзд.

— Спасибі вам, діти. Тільки ж і я щось подам до столу. Так звичай велить.

Незабаром прибігла Маланка. Як вона виросла за ці роки! Зовсім дівка! Кинулась обнімати брата й невістку. І сміється, і плаче. І всім згадався батько. Жаль, що не заїде він до хати і, підбиваючи вус, не скаже, як бувало: «Ану, давай, старенька, що там у тебе є, та вип'ємо за щастя, здоров'я і за те, щоб було добре нашому роду і всьому народові».

Посходилися й сусіди, здебільшого жінки, дідусі. Розпитували про події на фронті, може, Василь Олександрович щось знає таке, про що в газетах не пишуть. Хвалилися про своїх чоловіків, синів, де вони зараз, на яких фронтах воюють. Коли-не-коли, дивись, якась і сплакне, змахнувши рукавом сльозу...

* * *

А вже назавтра Сухомлинський подався до Онуфріївки. Не міг він сидіти вдома без роботи, коли повсюдно не вистачало людей, та й в Омельнику бракувало вчителів. Хоч і учнів, правда, було не густо. Здебільшого це були діти, які третій рік не ходили до школи, деякі з них вже махнули рукою на те навчання.

«Пропошуся в Омельник, — розмірковував по дорозі Василь Олександрович. — Це, можна сказати, вдома, і матері в господарстві щось допоможу. Хата за роки окупації зовсім осунулась, покрівлю перекрити треба. За одним заходом і про Ганну Іванівну в райнаросвіті скажу, тим паче, що в цьому селі нема викладача російської мови й літератури».

Онуфріївка зустріла його пишним білоцвіттям садів. Та навіть їхня чиста, непорочна краса не могла прикрити отого страшного спустіння, яке пережило село за роки фашистської окупації.

Багато хат спалено. Школа, в якій він працював, стояла осиротіло, ніби пуста. Навколо жодної шовковиці, одні пеньки. Вирубали німці дерева. І на серці Василя Олександровича стало журно. Немає шовковиці і під вікном тієї кімнатки, в якій він жив. Немає його шовковиці й тієї, яка відійшла в пісню...

Він відшукав скромний одноповерховий будиночок, в якому до війни містився районний відділ народної освіти.

Яксь молоденька дівчина сказала йому, що завідуючого немає. В райкомі уточнили, що в них взагалі немає заувільню. Секретар райкому сказав Сухомлинському без усякої дипломатії:

— Немає в нас завідуючого райвно, а тепер буде! — І глянув на нього почервонілим, напевне від безсоння, очима.

— Ну, то як? — перепитав він Сухомлинського, дивуючись його мовчанці.

— Ви мені пропонуєте роботу завідуючого? — все ще не міг збагнути Сухомлинський.

— А кому ж?

— Я не зовсім здоровий, після поранення. Та й відповідного досвіду в мене немає. Може б, краще в школу, в Омельник.

— Ти думаєш, у мене є досвід? — скося зиркнув на нього секретар. — Ні, братику. В Омельнику може працювати директором хтось із учителів, а заувільню не кожен потягне. Роботи у нас, сам бачиш, непоганий край. Половина шкіл зруйнована. Вчителів не вистачає. Шкільного приладдя немає, підручників — теж... Кому за це братися, як не тобі, товаришу політруку? У мене, брат, до цього діла руки не доходять. Сіяти треба, державі хліб потрібний. А у нас три трактори на увесь район та й ті старі. На корівках тягнемо, а то й просто самотужки... Розорив район фашист, будь він тричі проклятий.

— Не знаю, що вам і відповісти, — все ще вагався Сухомлинський.

— Ти що, легкої роботи захотів? Тихо, мирно при школі жити, десь у садочку?! Ну, знаєш, не чекав я такого від тебе, — сказав секретар недоволено, аж трохи сердито. — А ще фронтовик!

— Ви мене не зрозуміли.

— Так от, завтра буде бюро, на ньому й призначимо тебе завідуючим. Свою думку передамо в обласний відділ народної освіти. Берися за роботу. За школи району відповідаєш ти. Все.

І Сухомлинський мусив погодитися. Зрештою не святі горшки ліплять. Був же його брат Іван до війни завідуючим відділом народної освіти. А тепер, виходить, його черга.

Пізно увечері він пішки добрався до Омельника. За довгу дорогу все передумав, бачив напівзруйновані, пограбовані школи, потрошені парти, дошки, шафи, глобуси, рахівниці. Бачив дітей, дорослих не по літах своїх, трохи здичавілих і пасуслених. Нікого ще війна не робила нещасним і щасливим. А ці діти звідали, пережили такі страхіття, що лекому й не снилось. Велику й сувору школу життя пройшли вони. І від того не в одного запеклася, а то й зачерствіла дитяча душа.

Він ішов степом навпростець до Омельника. Сонце заходило за далекими пагорбами. З чорного поля чулося старе як світ: гей! гей! То погоничі погейкували на корівки, якими обробляли широке безкрає поле.

Тихий сум снувався над полями, як буває сльотоваї, пізньої осені.
І все ж над землею стояла весна!

17

Він не звик сидіти в кабінеті, підписувати всілякі, нехай навіть важливі папірці, відповідати на дзвінки районного й обласного начальства.

Зранку, бувало, забіжить в райнаросвіту, вирішить найневідкладніші справи і гайне по району. Вчора його можна було зустріти в Попівці, сьогодні — в Деревці, а завтра вже в іншому кінці району. По дорозі не мине й рідної Василівки, Омельника, Павлиша. І скрізь на нього чекали вчителі, діти. І, звісно, клопоти. Там немає парт (доценту спалили німці), отже, треба було зносити лави й старенькі столи, щоб якось провадити уроки, аби не тримати на колінах книжки та зошити. А там і школи немає. Збиралися учні в якійсь віцілій хаті. А скільки клопотів з підручниками й зошитами! Все знищили окупанти: навіщо рабам знання та освіта?

Та не вийшло, не могло вийти на їхне! Поволі оживали школи, і дитячі голоси лунали на широких подвір'ях, зарослих бур'янами.

Не вистачало і вчителів. Звісно, чоловіки на фронтах, та й жінок теж мало залишилось. Доводилось спішно організовувати курси, знаходити когось вчительку в якомусь глухому хуторі, що вже втратила надію колись навчати дітей.

Василь Олександрович умовляв таких, підтримував, наполягав. Були й такі, що самі знаходили його в райнаросвіті, пропонували свої послуги. З тиждень тому зайшла одна ще молода, але змарніла вчителька, пояснила, що вчилась в Кіровоградському педінституті. Підписав їй призначення в Успенку. Там не було вчителя природознавства.

Клопоти, клопоти. Вони щодня обсідали його, не давали спокою.

Не встиг попрацювати й року, як неприємності посипалися на нього, як з драпої торби. Там не вистачає вчителів, там з ремонтом не впоралися, а то, дивись, у школі трапилася якась халепа — за все Сухомлинський відповідає. А тут іще посилають уповноваженим у віддалене село. Спробував заперечувати: своїєї ж роботи по горло. Куди там! «Ти ще не розумієш важливості справи. Тобі честь виявляють, а ти норовиш...»

Недавно оце запросили, було, характеристику на заврайвно з Кіровоградського обкому партії. То так його розхвалили, ніби в нього за спиною ангельські крильця. Читав і дивувався. В ній сказано, що він, Сухомлинський, «дисциплінований, енергійний, політично освічений, до роботи ставиться добросовісно, з роботою справляється».

Що б там хто не казав, а неспокійна-таки у нього робота. При бажанні можна і розхвалити, а можна і розкритикувати. Тож бувало всякого. Були і догани, і почесні грамоти.

Головне в тому, що його завжди підтримували однопдумці-комуністи. І він ішов до них, до своєї партії і тоді, коли переживав радість успіху, і тоді, коли йому було важко, щоб набратися в партії сили.

Цілими днями пропадав на роботі. А надвечір прибігав додому. Гап-на Іванівна зустрічала його занепокоєно, турбуючись про здоров'я чоловіка. Щось знервований став він останнім часом. Та й спить мало. З однієї роботи біжить на іншу.

І все ж він виривався з райцентру в села, відвідував школи, зустрічався з учителями, бував на уроках. Одного разу завітав у Чорнолісі. Директором школи працював там давній знайомий Семен Васильович, немолодий уже вчитель, він же викладав історію в старших класах. А його дружина, Мокрина Андріївна, викладала математику. Зраділи такому гостю, запросили до себе ночувати. Жили вони при школі в затишній квартирі. Увечері за столом бідалися господарі, що й того, й іншого не вистачає. Важко стало жити вчителів.

Він слухав і поглядав на стажерку, на якій сиротливо примостилося всього лише десятків зо два книжок. «Справді, таки біднувато,— думав Сухомлинський, маючи на увазі інше.— Видно по всьому — вчительська родина втратила смак до праці в школі».

Прокинувся рано, обійшов занедбане подвір'я. Поволі почали сходиться діти до школи. Семен Васильович порався в сарайчику, бо тримав корову й усіляку птицю. Директор спритно орудував вилами, вичищаючи гній з-під корови, закладав корм у ясла. Мокрина Андріївна виїшла на ганок, почала скликати курей: «Ціп-ціп-ціп!»

Неподалік стояли діти, спостерігаючи ту картину, аж доки не покликав дзвінок на уроки. Мокрина Андріївна подалася до п'ятого класу, не встигнувши навіть руки як слід помити, а Семен Васильович пішов у дев'ятий викладати новітню історію. На брудних чоботях ніс прилиплу, солому й кізяки.

Василеві Олександровичу стало соромно. От тобі й учителі! Та хіба можна отак низько опуститись, стати гірше дядьків-одноосібників? Отакими нечупарами йти в клас до дітей! І як вони, бідні, слухають таких учителів?

Після уроків він вирішив одверто поговорити про це з Семеном Васильовичем. Той аж брови звів від здивування:

— От тобі й маєш! А що ж ти хотів, щоб я був білоручкою? А жити-му з чого? На вчительську зарплату не розженешся. А що діти все те бачать, то пусте. Не панські. Нехай звикають...

— Та зрозумійте ж, що ви — вчителі! Це ж святе діло. Учні до вас повинні ставитись, як до людини, що несе їм світло, а не кізяки. Та ще на уроки з історії. Піп заради служби ризи одягав. Обставляв усе пиш-но та урочисто. А ви що робите? Та й матеріалу ви не знаєте. Вичитуєте з книжки, мов дячок...

— Ну, знаєш... Молодий ти мене вчити! Он ба чого захотів? До попа мене рівняє. Чи, може, сам став у бога вірувати? Чортзна-що городиш! Урочистості захотів. Навчання — це труд, і не стільки вчителя, як учнів. От нехай трудяться. А що гній у мене на чоботях, то пусте. Я з простого роду і не запанів, хоч і маю вищу освіту. Та й діти не дворянські. Вони змалку до того звикли. Не якісь там білоручки.

Спробуйте з таким поговорити. Директор тільки соне та вуса кру-тить.

— Добре тобі проповіді читати. Спробував би ти, Василю Олександровичу, побути на нашому місці. Керувати кожний зуміє. А ти стань директором школи, отоді й узнаєш, почім ківш лиха! Відразу заведеш і корівку, і курей. Що та зарплата...

— І спробую,— сказав він, запалившись.— Але піколи користуюсь цем не стану!

— Я теж мріяв колись чистеньким бути. Життя навчило.

«Як же це так! — не міг заспокоїтись Сухомлинський.— Наші попередники, вчителі, мужні люди, ще в старі дореволюційні часи показали нам зразок вірного служіння народу, а то й самопожертви. Ішли в на-род, в глушину, несли людям світло. А ми в наш час будемо уподобля-тися Семенові Васильовичу? Станемо дядьками, заведемо корів, курей, качат? Ні, сто разів ні! І як би мені не було важко, а не відступлюсь від свого. Може, я нікудишній завідувач паросвіти. Але за покликанням я вчитель і буду ним, щоб там не сталося. Мене не зломлять догани, гріз-ні докори начальства, не злякають важкі будні. А де їх немає, отих буд-нів, турбот, клопотів?»

Хоч не всі дні складалися в нього з клопотів. Були і свята, і свої радощі. Були й веселі урочисті дні, від яких душа співала. Довіку не забуде він, коли в травні 1945 року прийшов жаданий День Перемоги. З самого світанку не спала Онуфріївка. На сільському майдані стійко ви-ник мітинг. І знову, як у той пам'ятний суворий день 22 червня 1941 ро-ку, говорили з трибуни промовці. І хоч позаду лишилося важких чотири роки, безліч жертв і важких втрат, це був мітинг радості й торжества. Бо нам була завойована перемога.

Після мітингу він подався до дітей. Знав, його місце там. Адже май-же всі вони були сироти. Скільки батьків загинуло на війні! І він праг-нув хоч чимось скрасити оте сирітство.

Сам він того року став батьком. Народився син Сергійко. І це реж був пам'ятний день у його житті. Яке це щастя — нести на руках малень-кого сина, бачити усміхнену від втіхи матір, прокидатися вночі від дитя-чого плачу, гойдати синову колыску. Яка то велика-превелика радість — бачити в маленькій крихітці продовження власного «я», продовження сво-го роду.

Матері й батьки віддають своє серце дітям. Назавжди! Такий закон життя. За фахом він — учитель, отже, вихователь багатьох-багатьох ді-тей. І щоб вирости вони хорошими людьми, треба віддати їм своє серце. В цьому й полягає вся суть виховання. Вчитель — це батько багатьох дітей.

Ті думки не давали йому спокою. І він тягся до зошита записати свої роздуми. Не відаючи того, що вони стануть початком його наукових праць про виховання. То був поклик серця, яке вело молодого вчителя на несхо-джені, нелегкі дороги.

Вересень дзвенить у високому небі голубою казкою.

«Мабуть, немає кращого місяця за вересень»,— думав Василь Олек-сандрович, поспішаючи до школи. Рання осінь тільки-но заходить у за-мріяні тихі села, ступаючи по золотих стежках перших падолистів.

За тинами, попід вікнами хат цвітуть айстри. Білі, червоні й сині. Лапасті жоржини горять всіма барвами осені. Синій квіт-мороз хизується своєю запізнолою красою. Він цвістиме до глибоких морозів наперекір холодам і негоді.

Діти поспішають до школи з букетами. Всі школи в цей день засипані квітами.

Для Василя Олександровича перше вересня — велике свято. Ще зранку він побував в Онуфріївській школі, в якій колись викладав українську мову й літературу. Дивився на учнів, які зібралися на свято першого дзвоника, і згадував тих школярів, яких знав до війни. Де вони зараз? На яких дорогах обертаються! Багатьох, напевне, немає в живих. І серце стиснув смуток. Згадалася Віра. Он та дівчина, що стоїть з букетом червоних жоржин, — до чого ж схожа на Віру!..

По обіді він поїхав у Куцеволівку. Обіцяв учителям і учням навідатись до школи. Та й захотілося походити одному по стежках Вірного дитинства.

Над селом стояло рожеве надвечір'я. Широкий Дніпро зблискував потемнілою течією, яка взялася багрянцем там, де пролягла доріжка від згасаючого сонця.

Старі верби стояли край села, немов бабусі, які не дійшли до Дніпра, спинилися та й гомонять край дороги про свою удовину журбу. За похилими тинами доцвітали червоні, рожеві, білясті, чорні ружі, осипали з своїх дзвіпочків цвіт. Вони були схожі на дівчат, яких прибив перший вересневий мороз.

І знову Віра зі своїми подругами випливла з туману пам'яті, простягала до нього закривавлені руки... Давня трагедія, про яку чув від людей не вперше, ожила перед ним. Він присів під старою дуплистою вербою, щоб якось заспокоїтись.

Зайшло сонце за далекі пагорби. Сутінки огорнули село. А він ще довго сидів під вербами, вслухаючись, як над Дніпром сумно квиляли чайки...

Вдома при каганці писав свою поему «Ярина». Викреслював, переписував, шукав потрібні слова, які б здатні були передати велику людську драму, і не завжди їх знаходив.

Він писав про матір героїні. Уявляв собі, як вона стоїть на порозі хати, задивилася в небо і згадує свої літа, занесені на журавлиних крилах в далекий вирій, звідки немає повороту:

На ключі журавлів у весняну блакить
Задивилася пильпо, аж поки
Набігала сльоза і маленькі крапки
Геть розтали в ряхтінні глибокім.

Здається, знайшов потрібну деталь. Викреслював одну строфу і поруч вписував іншу:

Восени розгортала тонке полотно,
Пахли сонцем і веснами звої,
Ой щеміли пучки по полотнах тонких,
Нитка льону ставала живою.

Радів від того, що знайшов потрібні слова. Яка то втіха — відшукати слово, щоб воно зазвучало, лягло в рядок, як живе.

Шкода тільки, що в нього мало часу. Та й не до віршів йому зараз. Раніше, бувало, друкувався навіть в столичних газетах і журналах, а тепер писав здебільшого про себе, для душі. Цей зошит — то його, можна сказати, вірний друг, куди він записує все те, що лягло на серці. І нікому не показує, окрім дружини. Від неї у нього немає таємниць. А поезія — то ж мова душі людської, поезія — то музика слова. І її не можна не любити.

І знову надходив новий день, приносив нові турботи. Не скоро він припаде до віршів, немов до чистої джерельної криниці. Праця невідкладна полонила його.

Він об'їздив не раз усі школи району. Був знайомий з усіма вчителями. Знав їхні болі й радощі. У багатьох бував на уроках. Хоч не завжди оті відвідини приносили йому задоволення. Більше прикростей. Терпляче підказував колегам, як краще провести урок, радив більше звертати уваги на методику викладання, залучати дітей до активного процесу. Не всі сприймали ті поради. Чимало було й таких, що невдоволено морщились. Мовляв, молодий ти, щоб нас повчати. Знаходилися й такі, що висловлювали подив та обурення. Не вистачало ще нам отого поаторства. Двічі по два завжди було, є і буде чотири. Отакі їхні аргументи! Виправдовування для тугодумів. І як можна таким людям братися за вчителювання! А є й такі педагоги, що просто дивуєшся з їхньої обмеженості, а то й малописьменності. Серед таких, на жаль, виявилася й Мотря Пилипівна, якій він сам підписав призначення в Новосільську школу.

Після довгих роздумів Василь Олександрович вирішив написати статтю, викласти свої думки й спостереження, а декого й поkritикувати за незадовільну роботу на ниві освіти. Незабаром у районній газеті з'явилася його стаття. Одні сприйняли її, як серйозне намагання завідуючого райвно розібратися в педагогічному процесі: автор самокритично писав про роботу у їхньому районі, критикував окремих вчителів, докоряв багатьом директорам і завучам за небажання переймати кращий досвід у передовиків. Дісталось й недбальцям, зокрема вчителям низької кваліфікації, в тому числі й Мотрі Пилипівні. Але знайшлися й такі, що напали на статтю, мовляв, автор згущує фарби, шукає винуватців серед своїх підлеглих, щоб вигородити себе.

Незабаром в обласній газеті з'явилася стаття під назвою «Чи є позитивний досвід у школах Онуфріївського району?».

В ній іронічно розглядався виступ Сухомлинського в районній газеті. Невідомі автори напали на завідуючого райвно, звинувачуючи його у всіх гріхах. Як же Сухомлинський сміє твердити, що вчителька така ось малописьменна! Адже він же сам її посилав на роботу?!

«Так, посилав, — не заперечував Сухомлинський. — Але це не означає, що я маю покривати її низьку кваліфікацію. Я не приховую недоліків, а, навпаки, хочу знайти причини незадовільної роботи, щоб ліквідувати їх і покращити справу. Очевидно, частину вчителів, які відстали, треба замінити новими, більш кваліфікованими».

Цю свою думку він обстоював на бюро райкому. Дехто погоджував-

ся з ним, дехто усміхався. А кінчилося тим, що на Сухомлинського наклали нове стягнення і серйозно вказали на плінність кадрів у школах району.

Додому він прийшов зовсім пригнічений.

Ганна Іванівна заспокоїлась, побачивши чоловіка в такому стані. Одне, що серце підводить, а то ще й промок під дощем кілька днів тому, як повертався з села. Та й старі рани давалися взнаки.

Хто-хто, а дружина знає про болі свого чоловіка і завжди з ним в горі й радості перозлучна. Стурбована Ганна Іванівна викликала лікаря. Той похитав журно головою. «З таким серцем простуджуватись ніяк не можна. Так і до інфаркту недалеко. Потрібний цілковитий спокій і лікування».

Три місяці він боровся з хворобою. Не раз вставав з ліжка, порпався до роботи, але через кілька днів йому знову ставало гірше, хвороба не випускала його зі своїх лабет.

Мати, довідавшись про хворобу сина, приїхала з Омельника. Доглядала його, ніби малу дитину. І нищечком плакала, дивлячись, як він мучиться, задихаючись від нестачі повітря, хапаючись раз по раз за серце.

І знову, як давно колись, мати варила мед зі столітником, напувала сина. То добувала якихось трав, щоб підлікувати серце.

— Ти б, синочку, залишив оту неспокійну роботу начальника над всіма школами. Казала ж тобі, залишайся в Омельнику. Працював би оце спокійно, і я б на старість няньчила онуків. Ще, не дай боже, помреш — осиротиш діточок.

— І таке ви скажете, мамо! — заперечував він, хоч холод проймав душу.

Він з ніжністю дивився на дітей, і гаряче батьківське почуття заливало теплом груди. Сергійко вже на ноги зіп'явся, белькоче до нього, називає татом, а в Олі недавнечко оце прорізався молочний зуб. Хіба ж можна таких маленьких ластів'ят залишити сиротами?

— Ні, матусю! Нізачо в світі. Я видужаю, я встану. І, мабуть, таки залишу оцю неспокійну роботу, попрошуся звичайним учителем у школу. Мабуть, поганий з мене адміністратор. Напевне, це не кожний може. Але вчителем я буду!

Ганна Іванівна теж була за те, щоб переїхати в якусь сільську школу. Вона розуміла, що важко йому на адміністративній роботі. Та й не це його покликання. Адже учитель він у душі. Учитель.

І вона радила йому, як друг, як однодумець, взятися за улюблену справу.

— Ти розумієш, Васильку, в тебе є хист, дар, талант учителя, назви це як хочеш. Тим людям, у яких немає отакого покликання, не варто обирати професію учителя. А тим, у кого воно є, не варто його губити... Твоє місце в школі. І я буду поруч з тобою. Пам'ятаєш, ти сам мене колись кликав до цього. Ще там, в Уві...

— Пам'ятаю, Аню. Обіцяю тобі перемогти хворобу і повернутися з новими силами до улюбленої справи.

— От і добре, — заспокоювала його дружина.

Думка про школу все більш полонила його. І він мав майбутнім,

будував плани, з чого він почне, як викладатиме українську мову і літературу...

Коли йому стало краще, відразу ж подався в райком партії, розповів про свій намір. Там вислухали його уважно, обіцяли підтримати, як тільки знайдуть підходящу кандидатуру на завраївно. А псевдовзі йому випало побувати в Кіровограді. Зайшов в обласний відділ народної освіти, в обком партії, поділився своїми думками. І радів, що товариші схвалюють його прагнення. Тільки радили не поспішати, обіцяли подбати про путівку в санаторій, щоб підлікуватися, а тоді вже й за роботу. Може, отаке тепле ставлення до нього і надавало сили здолати нележку хворобу.

Частенько провідували хворого брати — Іван і Сергій. Недавно повернулися вони в рідні краї. Іван знову вчителював, а Сергій навчався в Кіровоградському пединституті, з ним і сестра Маланка. Всі Сухомлинські — вчителі.

«Вопо-то й добре,— думала мати.— Але нелегкий то хліб, ой, нелегкий! Та й порозлітаються, напевне, хто куди. Хоч би ж одне залишилося при мені,— бідкалася стара Оксана Овдіївна.— А то на старість нікуди буде й голову прихилити. На казенних квартирах не буде спокою. А в Омельнику нехай і старенька, і не дуже приваблива, а все ж власна хата».

Іван, коли заходив до Василя, журив брата. Вони про щось довго гаряче говорили. Бувало, що й сперечались. Та хіба тільки з ним? Нашо вже друг юності, з яким учились в інституті, і той, дивлячись на хворого, докірливо хитав головою.

— Ти пробач, Василю, але скажу тобі по-братськи: багато ти на себе береш. Дехто з тебе й незадоволений.

— Ну-ну, кажи до кінця. Критика — корисна річ,— над силу усмінувся Василь.

— Тобі високий пост довірили, а ти, замість того щоб бути дипломатом, навпрошки йдеш. З начальством не вмієш ладити.

— Але ж це несправедливо. Я щиро віддаюся роботі і не люблю кривити душею. Кажу те, що думаю, і вчителям, і тим, хто стоїть наді мною...

— Ну й дивак! Читав, що говорив один мудрий чоловік про дипломатів. Язик у дипломата для того, щоб приховувати свої думки. У тебе робота теж ніби дипломатична. Не кип'ятись! Я-то знаю. Ще до війни сидів у тому кріслі.

— Ти радиш мені бути нещирим. Не чекав від тебе такого... Така наука для мене не підходить. Мій ідеал — справедливість, відвертість, щирість у всьому. І я від цього не відступлюся.

— Ну що ж, хай щастить тобі. Але знай, буде тобі нелегко.

— А я й не шукаю спокою. Хто прагне тиші й спокійного спитого життя, той, за своїм духом, міщанин. Не дивись ти на мене такими очима. Я зовсім не про тебе думаю, не тебе маю на увазі. Мало хіба в нас отаких пристосуванців. Тільки й того, що мають диплом учителя. А яке вони мають моральне право вчити дітей? Яке? Чи думали вони про це хоч раз у житті?

— Годі тобі! Вгамуйся. А то знову стане погано,— заспокоював той хворого.

— Мені погано від того, коли я бачу, як мої колеги по-казенному ставляться до своєї роботи. Не вчителі, а псаломщики. Буквоїди, талмудисти. Переживують всім відомі істини! Сухо, нецікаво, без будь-якого вогника. Бідні діти сидять на уроках і, позіхаючи, ждуть з нетерпінням дзвінка на перерву. Або читають пригодницькі книги із-під парті.

— Ой Василю, Василю! Та зрозумій нарешті, що навіть підлеглі не люблять, коли їх повчають. А начальство — тим більше! Що не говори, а в людини розвинене самолюбство.

— Можливо. Але ми живемо в суспільстві, в якому формується нова радянська людина, і воно мусить позбавлятися отих вад, які властиві старому світові. За нову людину треба боротися, починаючи від власного самовдосконалення.

— Воно-то так,— розважливо говорив поміркований друг,— але всі ми грішні, бачимо в себе кращі риси й не помічаємо поганих. Ти думаєш, їх у тебе немає?

— Знаю, я теж — не янгол, але не соромлюся признатись у цьому.

— Ти гарячий, невірніоважений, все береш близько до серця, а треба бути поміркованим. Бо реагувати на все — це зайве хвилювання, і для цього не вистачить у тебе, друже, здоров'я.

— Спасибі за розраду. Звичайно, кипіти не треба, але ж і миритись з неполадками, з несправдою теж не можна. Тим більше вчителю, ідеалом якого є справедливість. Праця вчителя — це подвижництво. Це труд, і піт, і вічний бій за виховання нової людини. З року в рік те ж саме. Одних дітей чомусь навчив, підходять інші, неначе ті хвилі на морі. І берися за все спочатку, але не штампуй. Ніколи не будь папугою. Завжди знаходь щось нове для дітей і для себе.

— Можє, й так,— примирливо погоджувався той, щоб не хвилювати Василя Олександровича. Бо й так, бач, розпалився він. Шоки палають, на скронях виступив піт. Перша ознака недуги.— Ти заспокойся та відужуй швидше. Ми ще з тобою на цю тему поговоримо.

Попрощавшись, друг пішов. А він ще далі вів суперечку, говорив сам з собою, не міг ніяк заспокоїтись. Пригадував прочитанє з книжок великих мислителів-педагогів: Коменського, Песталоцці, Жан-Жака Руссо, Ушинського. І вкотре переконувався у своїй правоті.

Великі педагоги вчать відкривати дітям навколишній світ. Діти повинні не тільки бачити його таким, як він є, а й прагнути вдосконалити той світ. Поганий той учитель, який лише повідомляє істину. Мудрий той, що відкриває її і вміє вести своїх учнів по шляху пізнання так, щоб діти дивувалися з чарів отого відкриття, прагнули зробити життя ще кращим.

Кожна дитина — це своєрідний світ думок, почуттів, тривог і радощів, переживань і прагнень, різних інтересів і прикрощів.

Учитель повинен знати духовний світ учня, проїнятися його радощами й тривогами. І тоді дитина відкриється перед ним, як довірлива квітка. І лише тоді школа стане для неї світлим храмом виховання, буде для дитини джерелом радості, захоплюючого цікавого життя... Джерелом,

яке задовольнить спрагу пізнання, стане дороговказом до вершин знання й науки...

Він лежав біля відчиненого вікна на твердому дерев'яному ліжку й напружено думав. Ніхто не заважав йому бути віч-на-віч з самим собою. За вікном тихо шуміли вишні, навіваючи спокій.

Отже, вирішено! Він негайно попроситься з роботи завідуючого райпаросвітою. Це не його покликання. Проситиметься в якусь школу. Тільки в школу! Там його місце. Тільки б одужати! І з новими силами за діло. Треба дерзати, товаришу народний учителю! Всі радощі життя — в творчості. «Творити — означає убивати смерть!» Так, здається, сказав Ромен Роллан.

«Треба любити те, що ми робимо, і тоді праця, навіть найзвичайніша, підноситься до творчості», — вчить Максим Горький. А вчитель — це, по суті, інженер людських душ. Чистих, довірливих, прекрасних...

І найперше, найвище покликання вчителя — віддати своє серце дітям!

Частина друга

СЕРЦЕ, ВІДДАНЕ ДІТЯМ

В пауці немає широкого стовпового шляху, і тільки той може досягти її сяючих вершин, хто, не боячись втоми, карабкається по її каменистих стежках.

Карл Маркс

1

Рай села на сонячному косогорі, неподалік запустілої церкви, стоїть школа, мурована з червоної цегли, з вогнистим черепичним дахом. Навколо школи в жовтогарячому кипінні осені — ясені й клени, зелені акації ще в літній буйності, хоч уже бенкетує вересень. Далі, за школою, почорнілі соняшники на дослідних ділянках, прив'яле гарбузове огудіння, зачахлі стебла кукурудзи, заплетені сивим павутинням ранньої осені.

Між школи день і ніч гуде дорога на Кременчук, на Жовті Води, Олександрію й Кіровоград, — вона веде з тихого села в далекі світи, в яких йому вже довелося побувати. Але діти дивляться на неї із дивною звабою в очах. Їх манить незвіданий далекий світ.

З пагорба, на якому стоїть школа, видно в долині село. Хати під соломою, черепицею, шифером і гонтом розкидані трохи хаотично. Біля кожної — деревця й квітники. В кожній — своє життя, свої клопоти й свої діти. Щоранку вони топчуть стежини від отчого порога до школи, яка для них теж стала рідною домівкою.

Ліворуч, за невеликою річкою Омельник, залізнична станція. На ній коли-не-коли зупиниться на якусь хвилину поїзд і, гукнувши басовито, рушає далі на Харків чи Знам'янку, а то й ще далі — в Новосибірськ чи Ленінград. І тільки один, приміський, який прибуває з Кременчука, стоїть довго, доки не вбере в свої вагони робітників Крюківського вагоноремонтного заводу, Кременчуцької тютюнової фабрики — одне слово, робочих людей, які живуть у Павлиші. Наполовину вони селяни, наполовину робітники.

То всі — батьки і матері його учнів. Які вони не схожі одне на одного: місцеві колгоспники й механізатори, сезонні робітники і кадровики, душа і робота котрих давно вже в Кременчуці, а в Павлиші zostалися для них лише сон та відпочинок.

Василь Олександрович стоїть замислений на подвір'ї Павлиської школи, поринувши у світ власних думок. Все це подвір'я треба обжити, впорати, щоб не виглядало воно занедбаним белеблем, вкритим бур'янами, колючими акаціями й покрученими кленами. Тут має бути сад. Сад його мрії. Ось там, на осонні, можна закласти виноградники. А там, де вистрибують чийсь козенята, він закладе «зелений клас», треба тільки збудувати альтанку і насадити бузку. В самому кінці подвір'я буде

«куток мрії». Звідси відкривається такий звабний простір, видно навіть далекі сиві скіфські могили в тумані полинів.

А тут, ближче до школи, треба закласти теплицю, хоч звучить це й трохи буденно. Краще назвати її кімнатою квітів. Поруч треба звести будиночок-агролабораторію, за нею майстерні. Діти повинні змалку навчатися вирощувати рослини, дерева й квіти, вміти тримати в руках пилку, стамеску й рубанок.

Шкода, що приміщення школи старе й тіснувате. Давно, ще до революції, цю школу будувало земство. Доведеться добудувати ціле крило та ще звести кілька невеличких будиночків, і щоб кожен був втіленням казки...

Новий директор поселився при школі у двох малесеньких кімнатах, невеликий коридор з квартири веде до його службового кабінету. Сухомлинський вставав рано і, щоб не розбудити дружину й малих дітей, навшпиньках виходив з квартири прямо в затишну кімнатку, яка одним вікном дивилася на вулицю, обсажену акаціями й кленами.

Над селом співали півні. Сірий світанок ледь займався, а він уже сівав до столу, починав свій робочий день. Треба було встигнути до початку уроків зробити те, що підказувало серце. Неприпустимо з голового поринуту лише в господарчій роботі, займатися ремонтом приміщення, завезенням палива на зиму, мотатися в Онуфріївку, Кременчук і Кіровоград, щоб роздобути обладнання для учбових кабінетів. Одне слово, не можна дозволяти собі потонути у метушливому вирі буденщини. Нехай важливої і потрібної, але не основної для директора й вчителя, який присвятив себе вихованню дітей.

З багатьма вчителями він був знайомий, та за дні спільної роботи вони ще більше здружились. Адже педагогічний колектив лише тоді успішно може виховувати й навчати дітей, якщо це справді творча співдружба одиодумців, коли кожен вносить свій особистий вклад в колективну творчість і кожний збагачується духовно, дякуючи колективові.

І він пригадав Якима Івановича Лисака — завуча школи, який приїшов до Павлиша ще до війни після закінчення Полтавського педагогічного інституту. В них обох, можна сказати, була одна і та ж альма-матер, та й за професією обидва філологи. Тільки в Якимі Івановича великий життєвий досвід. Що таке завуч школи? Мабуть, це своєрідний начальник штабу великого з'єднання. До нього сходиться все. Треба бути самому не тільки взірцем педагогічної майстерності, а й побувати у кожного вчителя на уроці, проаналізувати роботу колеги, дати розумні, добрі поради. А що таке скласти розклад? Легко сказати. Понад два десятки класів. Понад тридцять різних дисциплін і майже стільки ж педагогів, і треба врахувати інтереси кожного предмета і кожного вчителя, а часом і примхи.

Просто дивно, як все це міг робити Яким Іванович і з усіма бути ввічливим, коректним, ішов на уроки завжди в доброму настрої, встигав побувати на уроках у своїх товаришів, підготуватися своєчасно до методичної наради, а вечором виступити з лекцією перед колгоспниками.

З таким завучем працювати приємно. Завжди відчуваєш надійне плече старшого товариша і друга.

Якими Івановича часто можна бачити в товаристві Андрія Федоровича Барвінського — учителя математики в старших класах. На диво зібраний, точний, він був справжнім інтелектуалом. Хоч біографія у нього незвичайна. Пізнав суворе дитинство. З п'ятнадцяти років розпочав трудове життя з того, що став трактористом, а потім механіком, слюсарем, електромонтером, токарем, а вже потім подався в науку. Андрій Федорович і зараз твердо стоїть на тому: «Кожен учень, який закінчує нашу школу, повинен уміти керувати трактором, комбайном, автомобілем. Це не професії, а азбука праці. Це, можна сказати, те саме, що наші батьки колись уміли орудувати косою чи ціпом чи ходили за плугом. Ким би ти не став, математиком, чи інженером, а чи філологом — умій шанувати працю простої людини. І закладається та любов до праці в школі з десятирічного віку».

Василь Олександрович добре пам'ятає ті слова учителя Барвінського, сказані недавно на педагогічній раді, коли вони обговорювали питання про трудове виховання дітей. Та це ж чудово! І головне, що так думає більшість наших педагогів. З такими вчителями можна гори вернути, а не те що перетворити оцей балебеня на сад.

А Вікторія Трохимівна Дараган — вчителька літератури у восьмих — десятих класах. Недавно він був у неї на уроці. Зрадив, коли Вікторія Трохимівна не стала читати художні твори з книжки, а декламувала по пам'яті. Діти зачаровано дивились на свою вчительку. Не кожен майстер художнього читання з такою проникливістю, правдивістю може прочитати твір. Недарма Вікторія Трохимівна керує шкільним драматичним і літературно-творчим гуртком юних початківців.

Учителем фізики в школі працює Олександр Олександрович Філіппов. Познайомилися вони давно, ще коли тої, після повернення з армії, працював монтером і викладав виробничу практику в одній із шкіл. Тоді ж він порадив Філіппову заочно навчатися в педагогічному інституті. І ось тепер Олександр Олександрович працює фізиком разом з ним.

Олександр Олександрович створив при школі гурток юних слюсарів-моделістів. Та вчитель-фронтник до того ще й музикант, чудово грає на баяні. Вже багатьох хлопчиків навчив грати. Навколо вчителя згуртувався хор любителів музики. А з пісню воно й учитися, і працювати легше й веселіше.

Блакитний ранок розпрозорювався над селом. Сонце ще не викотилося із-за сивих скіфських могил, тільки рожева смуга залила обрії. Сріблясті роси тремтять на осінніх квітах, на візеручастих листі акацій.

З далеких вулиць доноситься перегукування півнів. До чого ж гарно перед сходом сонця стояти на узгір'ї, зустрічати новонароджений день!

За думками він не почув, як тихою ходою до нього підійшла Ольга Йосипівна, учителька біології.

— Доброго ранку, Василю Олександровичу!

— Доброго ранку. Ви чого ж це так рано, Ольго Йосипівно?

— А ви ще раніше, — посміхнулася вона. — Мені, як біологу, не годиться довго спати. Та й завдали ви клопоту мені вчора. Мало не цілу ніч думала про наш майбутній сад, теплиці і агролабораторію... Оце

схопилася — й одразу ж сюди. Дай, думаю, в натурі прикину, що і як. Аж воно й вам, бачу, не спиться.

— Давайте разом прикинемо. Дні стоять погожі, теплі, саме час ямки копати для нашого саду.

— Та воно звісно. Місце це з виду ніби й гарне. Осоння. Але під-грунтові води залягають тут глибоко. Ми вже саділи, а воно не дуже-то росте. Навіть декоративні дерева, бачите, які міршаві. Та й жорства залягає... Важко буде фруктовому саду.

— А як же люди вирощують на кам'янистому ґрунті? У Грузії, наприклад, чи у Вірменії...

— Доведеться рук докласти й сили, щоб до води дістатися.

— Руки у нас є. Багато рук. Понад п'ятсот дітей. Для них цей сад — своєрідна школа праці серед природи. Вчитися ось тут, на природі, ма-буть, краще, ніж у класі слухати нудний урок?

— Я з вами згодна. Але не всі так думають. Знайдуться і скептики, і невіри, і такі, що виступлять проти, скажуть: неволимо дітей до праці.

— Ніщо не починається без заперечень. А ми їх переважимо і логікою, і особистим прикладом. Сьогодні ж після уроків розпочнемо копати ямки. Не скопом, звичайно, а по класах.

— З кого ж почнемо?

— З нас самих — учителів і старшокласників, а вже потім залучимо й малечу.

Удвох вони обійшли увесь косогір, обігнули стару запустілу церкву. За церквою терник миготів синіми, аж сизими, ягодами, а ще далі — пустир і вигін, на якому діти іноді ганяють м'яча. А ще далі — степ, по-вигінний вересневою млою, там десь, за млистими кряжами, вгадувався Дніпро.

А в обідню пору, коли вересневе сонце припікало, як улітку, всі вчителі й десятикласники вийшли з лопатами закладати сад, розбивати міжряддя, копати ямки. За ними потяглися й менші. Дехто не витерпів, подався додому по лопати. Ніщо так не здружує людей, як робота. Пав-лиський косогір пагадував мурашник.

«Нехай тут виросте сад світлої пам'яті батьків, виплеканий солдатськими дітьми», — радувався в душі Сухомлинський.

2

Підхопило його життя, закрутило в бурхливому вирі. Були в ньому свої радості й клопоти. Не все давалося легко. По-різному зустріли його пропозиції вчителі. Одні захоплювались молодим директором і всіляко підтримували його починання, але були й такі, які скептично дивилися на задуми «павлиського Песталоцці», як називали вони про себе Сухомлинського. Не зміг справитися з обов'язками завідуючого райвно, так тепер, бач, вирішив у школі експериментувати. Ну, та нічого, испадовго його вистачить! Може, на рік, на два. А там, дивись, як і ми, обзаведеться корівкою, поросятами, козою, власним городом та садочком — і прощай, педагогіка. Ми теж після випуску з інституту мріяли про подвижництво. Везли з собою конспекти з викладом вчення Коменського, Песталоцці й

Ушинського, але життя розвіяло наївні мрії. І лежать тепер ті конспекти на самому дні у шафі з білизною і поволі забуваються, як далекий сон.

«А що вдієш? — думала собі котрась із молодих, але вже підстаркуватих душею вчительок. Там, у Києві, Полтаві чи в овіяному степовим вітрами Кіровограді, усі ми мріяли про школу як про храм. Але ось приїхала я за призначенням. Жити гаразд немає де. Поселилась у хаті якоїсь вдови. Холод, тіснява. Помітись немає де. Так минув рік, два... А дівочий вік короткий. Добре ж, як знайдеться пара. А коли не по любові вийдеш за когось заміж, а він більше тягнеться до чарки, аніж до дружини? І байдуже йому твої зошити, конспекти, уроки... Незчуєшся, як і станеш домашньою господаркою, і вже передовсім тебе непокоїть, чи подоєна корова, чи нагодовані поросята, чи заквашена капуста та огірки на зиму...

Слухаєш Василя Олександровича на педраді і дивуєшся: не вже у нього вистачить терпцю? А часом заїє серце, що вбиваєш в собі учителя, і огорне тебе така туга, що хоч плач. Але хіба про це розкажеш кому! Навіть оцьому доброму мрійникові, «павлівському Песталоцці»...

Але диво дивне! Звідки у нього така інтуїція? Чи по очах бачить? Завітає до тебе на урок, сяде на задній парті, як школяр. А ти хвилюєшся, ніби перший урок ведеш на підпрактиці. Хоч би вже швидше дзвінок. Хай уже що буде, те й буде. Зрештою в мене є чоловік і якісь халяйство... Живу не квартиранткою у вдовни...»

І вчителька чекала розносу. Але Василь Олександрович тепло усміхається, ласкаво говорить:

— Ви знаєте, Еасилино Петрівно, мені урок сподобався. Тільки чому ви так хвилюєтесь? Адже не перший рік працюєте. Більше віри в себе. Я ж не інспектор з міністерства, а ваш колега. Якби на мене, то я б дещо інакше побудував урок, не поспішав би викласти чим більше нового матеріалу, а дав би простір думці, щоб діти самі мислили, активно брали участь у процесі, запитували вас, щоб урок був схожий на цікаву розмову...

— Я дотримувалась шкільної програми, Василю Олександровичу...

— Програму пишуть люди, яким іноді властиво й помилятись. А ми з вами практики й мусимо знати, як з дітьми працювати.

І радив, що й як ліпше зробити. Краще б уже лаяв, або що. А то від тої доброти хотілося плакати...

— А що ви прочитали останнім часом? — запитував, ніби на сповіді.

І, не бажаючи кривити душею, вчителька зізнавалась, що, крім газет, уже давно нічого іншого не читала, немає часу.

— Так не годиться. Справжній учитель мусить читати втрічі, в десять разів більше за учня, якщо він хоче бути справжнім вчителем. У вас є своя домашня бібліотечка? Крім спеціальної літератури, нічого немає? Ну як же так? А ви беріть приклад з Вікторії Трохимівни Дарган, у неї в особистій бібліотеці тисячі томів... У Якіма Івановича Лисака майже дві тисячі книг... Ну, поки ви обзаведетеся власною бібліотечкою, заходьте до мене. Я вам дам цікаву книгу на вибір... Ви знаєте, нам, учителям, без книги — як без хліба.

Спробуй заперечити отакому, кинути якесь грубе слово. Хоч би й хотіла, стримуєшся. Чи він прикидається отаким добряком? Так ні ж! На педагогічній раді раз розпалився, перебирав мало не кожного по кісточках. Найпередовіших навіть не обминув. Дісталось і Дараган, і Самкову, і Степановій, і навіть рідному братові Сергію.

— Ми повинні починати все від самодисципліни. Тільки той вчитель користуватиметься повагою учнів, який є зразком трудолюбства й чесноти. Любити дітей не навчить жоден учбовий заклад. Це почуття народжується в процесі участі людини в суспільному житті, у її взаєминах з іншими людьми. Педагогічна праця за своєю природою — повсякденне спілкування з дітьми, яке поглиблює любов учителя до людини, нехай маленької, зміцнює віру в дитину.

І, захопившись, директор почав розповідати про те, що він недавно прочитав про видатного польського педагога Януша Корчака.

— Ви розумієте, товариші, це був подвижник, людина великої душі. Він жив дітьми, їхніми інтересами. Навіть тоді, коли фашисти силою вивезли з Варшави всіх вихованців Корчака з Будинку сиріт, він поїхав разом з ними, щоб не кинути дітей в обійми відчаю, самотності, щоб умерти разом з ними.

Разом з дітьми він попав до Тремблінки. На стінах камери, де провели діти зі своїм учителем останні трагічні дні, лишилися дитячі малюнки, трохи паївні, але життєстверджуючі. Це було єдине, що залишили вони від світу дивних казок свого вчителя.

Він був з дітьми в годину радості й горя, він розділив з ними і смерть у газових камерах. Життя Януша Корчака — це подвиг дивовижної моральної краси. Він прийняв смерть за дітей. Хоча міг би врятуватися. До останньої хвилини Корчак піклувався про сиріт, своїх учнів, дбав про те, щоб вони не здогадались, яка гірка доля на них чекає, який сумний буде у них кінець.

Ось з таких вчителів і нам належить брати приклад.

Ми живемо з вами не в грізну годину лихоліття. У нас з вами широкий виднокруг і сонце над головою. І діти щасливі. Як з цього не радіти, як не пишатися своїм високим званням — учителем!

Ми з вами наставники-вихователі, я сказав би, творці Вихователя має повсякденний доступ до найдорожчого, найчутливішого народного багатства — розуму, думок, почуттів дітей і юнацтва. Перед нами, з одного боку, — моральні цінності, створені, здобуті, завойовані, вистраждані протягом століть, а з другого — майбутнє і надія народу — молоде покоління!

Немає важливішої і відповідальнішої роботи, як наша. Кажу це з повною мірою відповідальності, сповнений гордості, що я учитель.

— Та воно-то так, — згоджувалася з директором молода вчителька, раз по раз прикушуючи губу, — але ж і нам нелегко. Я закінчувала інститут після війни. Важкі то були роки... І зараз мені нессолодко. А чи мене хто-небудь спитав, як я живу? Іди на урок, усміхайся до дітей, а в мене на серці коти шкребуть...

— Виганяйте тих непростених котів з власного серця, — перевів ніби на жарт Сухомлинський і вже серйозно додав: — Учитель має бути муж-

нім. Він візрєць для учня. І без нас діти набачилися за війну горя та сліз. Скільки їх сиротами росте, тілом і душею скалічених!

Коли молода вчителька пішла, завітав до кабінету директора завуч Яким Іванович Лисак. Обережно почав розповідати про погану успішність.

— Розумієте, Василю Олександровичу, учні старших класів, доки оце тепло, допомагають удома і в колгоспі по господарству, а школи не відвідують. Це вже після приморозків справа покращає, хоч не зовсім. Багато таких, що живе по хуторах і далеких селах. В осінню негоду та в хуртовини нелегко так далеко пішки йти до школи...

— Справді-таки далеко.— І він пригадав зимову хуртовинну ніч, як сам блудив у снігах коло Павлиша.— А чи не влаштувати б нам гуртожиток при школі для дітей?

— З чого ж ти його збудуєш? З лободи?

— А що, коли попросити в колгоспу дві-три хати? Чимало пусток з війни стоїть. Звезти на шкільні подвір'я і своїми силами скласти, обмазати затепла.

— Це можна, якщо колгосп допоможе...

— Будемо просити. Адже діти і їхні, і наші.

Наступного дня Василь Олександрович подався до голови колгоспу і так випросив дві старенькі хати. Обіцяли перевезти. Та ще на хуторах знайдеться. От і буде у них свій гуртожиток-інтернат для дітей.

3

Перше вересня! Того дня ніколи не забуде маленький Гриць.

Заливчастий дзвінок, мов жайворонок, повис над школою і затих у довгих прохолодних коридорах. Першокласники відчували себе, ніби на якомусь святі. На столі, за яким сиділа вчителька, букет барвистих квітів: айстри, гвоздики, жоржини. І вже не добереш, де ті, що ти приніс зі свого городу, від сонячного причілка власної хати.

Вчителька говорить до них ласкаво й урочисто, вона розповідає, чого вони навчатимуться в школі, і діти захоплено слухають, поринувши у звабний світ ще не відомих їм книг, у чарівний світ, який відкриває перед ними школа.

Гриць сидів на першій парті, не зводячи очей з учительки. В чорних очах хлопчика подив, радість і святковість. Як він чекав цього дня! Сьогодні устав рано, боявся проспати,— мама ще вдосвіта пішла на ферму,— похапцем зібрався і вже був рушив з двору, як згадав про квіти. Адже всі діти йдуть до школи з квітами.

Хлопчик кинувся за хату. Квітник палахкотів червоними, рожевими, синіми, жовтогарячими пелюстками. Гриць пірнув у розмаїту гушавину, напанахав цілий сніп, забрюхавши в росі повенькі штани й сорочку. Пусте, доки дійде до школи, обсохне. Сонце світить так тепло й ласкаво.

Десь там, серед квітів на столі, і його букет. Задумався Гриць, навіть не пам'ятає, про що тільки-но говорила вчителька. Кинувся тоді, коли раптом почув, як вона назвала його ім'я і всі звернули до нього свої зацікавлені погляди.

Хлопчик почервонів від того, що раптом став у центрі уваги, хоч до кінця ще й не збагнув, чим це він так зацікавив клас.

— От бачите, діти,— вела далі вчителька,— як воно буває. До школи треба приходити чистим, акуратним. Помити добре руки і обов'язково шию та вуха. А Гриць, бачите, прийшов невмивакою, ще й сорочку вимадав.

І, вже звертаючись до спантеличеного хлопчика, вчителька запитала:

— Чого це, Грицю, в тебе такі руки — аж зелені, і вуха брудні, ніби ти качався в пилюці? Таким нечупарою до школи приходити не можна.

Гриць спалахнув, як жоржини, які він приніс вчительці, та враз поблід, губи затремтіли, і він не вимовив ні слова. Діти дивилися на нього з острахом, а то й з співчуттям. Були й такі, що ховали за спину руки, щоб не помітила вчителька і не присоромила, як Гриця.

А молода вчителька, задоволена собою, що першу виховну годину унаочнила, як її вчили в педагогічному інституті, пройшла поміж партами, урочиста й святкова, подумавши про себе: «Ну, цей Гриць більше ніколи не прийде до школи невмивакою, та й інші зрозуміють. На жаль, село — це місто, руки в дітей брудні, таких холодною водою не обмиєш, та й нігті не зрізані. І хоч діти одяглися в чистеньке, все ж не прикриють платтячка й сорочечки отої куштрявості, яка аж пре звідусіль, особливо у хлопчиків».

Потім вона почала розповідати, що кожен учень, який хоче щось сказати, має підняти руку і попросити дозволу... Вчителька говорила, що вона навчить їх читати й писати, відкрив дивну таїну слова, і почала читати якийсь вірш про теплий осінній день, про сонечко і червону горобину серед жовтих кленів.

Та Гриць не чув нічого, сидів, мов на жаринні, і очі його були повні сліз. Вчителька більше не звертала на нього уваги. Та, може, це й краще. Бо ж не витримає він, от-от розридається від образи.

Знову в коридорі озвався дзвінок. Але цього разу він уже не здався Грицеві жайворонком, від того дзеленчання аж здригнувся хлопчик. Вчителька сказала, що можна не поспішаючи виходити з класу, і подякувала дітям за квіти, притуливши величезний сніп до розпашілого обличчя. І Гриць,— це він добре пам'ятає,— помітив серед того живого полум'я свою жоржину. Тільки у них такі ростуть. Червоно-брунатна, аж темна, схожа на оксамит...

Була перша перерва. Школа гриміла, гула, як великий вулик, а Гриць стояв у закутку самотній і дивився на свої руки. Вони й справді були брудні. Не помив гаразд, а до того ж вимадав у квітковий сік, коли рвав букет для вчительки, та й сорочку взеленив.

Він прийшов додому зовсім пригнічений. Свята, на яке він так довго чекав, не сталося. Воно потьмяніло, і все через руки та вуха... І треба ж було йому сидати на першій парті! Може б, не потрапив на очі вчительці. Але йому так хотілося бути ближче до неї...

Наступного дня Гриця не було в школі. І дивно, того в класі ніхто не помітив. Третього дня він прийшов чистий, вкупаний, коротко підстрижений, в білій вишитій сороччині. Всівся на своє місце, як горобчик на гілку, зацікавив допитливим поглядом вчительки.

А вона піби й не помічала його. Хоч про себе відзначила не без гордоців: о, її метод подіяв. Хлопчик, видно, узяв до серця її зауваження. Ну що ж, це добре.

На уроці арифметики учителька навчала, як треба рахувати. Кожен учень приніс із собою палички. Діти додавали, віднімали, відповідаючи майже хором, скільки буде. Тільки Гриць рахував непевно, раз по раз збиваючись, і руки в нього тремтіли. Навіть палички випали, розсипались під партою.

— Ти неуважний, Грицю! — суворо сказала вчителька. І від того хлопчик знітився, аж поменшав. Про себе ж учителька вирішила: «Треба сходити до батьків цього Гриця, поговорити». Адже так її вчили в педінституті, що треба підтримувати контакт з батьками.

Надвечір вона зайшла на подвір'я, де жив хлопчик. Невелика білостінна хата купалась у квітах. За хатою лопотів вишняк. Гриць забачив учительку ще на вулиці і злякано шугонув у соняшники. Він чув, як мати розповідала вчительці:

— Ви вже пробачте, якщо моему хлопчикові щось невтямки. Якийсь він розгублений. Першого вересня мене не було вдома, сам збивався до школи. Ми тільки удвох з сином і живемо. Сирота він. Повернувся Гриць зі школи, почав чогось плакати. Питаю, що з тобою, дитино, а він каже, що голівка болить і живіт. Чи не простудився, думаю. Ну й залишила його на другий день дома. Все піби минулося. А під вечір він мене й просить: «Мамо, пострижіть мене, помийте голову, вуха й за вухами». Після купання кілька разів заглядав у дзеркало...

Учителька слухала уважно матір, відзначаючи про себе не без гордості, як позитивно діє на хлопчика її педагогіка. Задоволена собою, повернулася додому.

Вересень плив у небі голубими човнами погожих днів, відлітав журавлиними зграями в теплі краї. І щоранку дзвінким жайворонком озивалася школа на високому косогорі, куди зліталася дітвора з усього села.

Першокласники вже читали, деякі знали літери й до цього. А Грицеві, як на зло, не давалися оті слова. Він піби й знав їх, але від хвилювання розгублював, ковтав закінчення слів, збивався на простих реченнях.

«І що воно за хлопчик? — думала про себе вчителька. — Якийсь неповноцінний а чи просто лінкуватий».

— Ти, напевне, вдома нічого не читаєш, не готуєш уроків. Не треба ледарювати...

І від того ще дужче застрибали літери перед очима у Гриця. Він повертався зі школи засмучений, уникав товаришів, боячись, щоб вони не глузували з нього. Дома теж мовчав, переживаючи на самоті своє горе. Через кілька днів знову завітала вчителька до матері, скаржилась на його неуважність, просила простежити, як він виконує домашні завдання.

Вже й осінь відлетіла до вирію. Відцвіли квіти за причілком рідної хати, давно прибив приморозок пелехаті жоржини. Облетило листя в саду. І школа стоїть серед голих ясенів та кленів під холодними осінніми вітрами. Грицеві якось аж не хочеться туди йти. Боязко, що знов до нього буде прискіпуватись вродлива молода вчителька. Бо ж у нього

двійки з арифметики й читання. І він, як каже вчителька, тягне вниз увесь перший клас.

Хлопчик не знав, що на педагогічній раді, де обговорювалися підсумки першої чверті, вчителька пояснювала його неуспішність неухважністю і навіть ледарством. Він не відав, що директор школи Василь Олександрович при цьому здивовано звів брови, і в його глибоких очах зблиснули якісь вогники.

— Чи не зарано ви дійшли до таких висновків?

Учителька спалахнула.

— Педагогічна рада для того й існує, щоб ми, вчителі, могли вільно говорити про те, що думаємо, а не прикривати наші недоліки. Я цим хлопчиком займаюся з першого дня. Тричі була в нього вдома. Говорила з матір'ю. На жаль, трапляються такі недорозвинені діти.

— Що ж, трапляються, — погоджувалися деякі вчителі.

«Недорозвинений» Гриць приніс матері табель, у якому були двійки, й гірко розплакався.

— Що з тобою, синку? Заспокойся. Чи варто отак побиватися!

— Мене вчителька не любить, мамо! Ну, чому? За віщо? Я її боюся...

І хлопчик розповів матері про те, як він рвав для неї квіти, коли йшов уперше до школи, ніби на свято, і як повертався додому засмучений...

— Мені здається, що й зараз всі діти дивляться на мої вуха... А дещо дратують мене Невмивакою...

Хлопчик виплакався у матері на грудях, розповівши про своє горе. А вранці мати пішла до директора школи Сухомлинського. Вона знала його як доброго чоловіка, який її зрозуміє, свій він, тутешній, простого роду...

Василь Олександрович зустрів молоду жінку люб'язно, запросив сісти і, не перебиваючи жодним словом, вислухав її трохи хаотичну, схвильовану розповідь. Під кінець мати просила одне: перевести Гриця в інший клас.

— Ви людина вчена, розумієте краще за мене. Ну, як моему синові йти до тої вчительки, адже він боїться її, він думає, що вчителька його не любить... А яке вже тоді навчання, коли в дитини інше на умі? А він у мене вразливий... Прошу вас.

Василь Олександрович заспокоїв матір, обіцяв у всьому розібратися і допомогти. За багато років роботи в школі траплялося всякого. Але цей випадок був особливий. Директор розумів помилку вчительки, яка, може, й не помітила своєї безтактності: нечуйно поставилась до дитини, відштовхнула ніжну душу від себе, і ще й переконана у своїй правоті, — бачте, Гриць ходить до школи чистенький, вона своє зробила. А щодо успішності, то не вкладе ж вона розуму хлопцеві в голову, якщо він такий нетямовитий!

Про це вчителька гаряче доводила в розмові з директором і на педагогічній раді. Хоч вчителі не дуже-то підтримали її. Навпаки, багато в дечому заперечили. Виникла серйозна розмова про педагогічну етику, про такт учителя, про дитячу вразливість і самолюбство.

Особливо схвильовано говорила Марія Миколаївна Верховиніна, яка ось уже багато років працює у молодших класах. Діти люблять її, як

рідну матір, і є за що. До кожного учня вона знайде потрібне слово, обласкає, підтримає, а коли треба, то й пожурить, але так, щоб не вразити самолюбство дитини. «Душа дитини — ніби квітка, і не можна грубо бгати, м'яти оту цюлюсткову ніжність»,— говорила Марія Миколаївна.

Цікаві думки щодо виховання малечі висловила Марія Андріївна Лисак, тонкий знавець дитячої душі, майстер педагогіки. Вона читає в молодших класах математику, але на її уроках ніколи не буває скучно. Бо сама вчителька закохана в свій предмет, а діти в свою вчительку, і від того математика для них не нудота, а лісія цифр і формул. До того ж Марія Андріївна ще й художник, разом з дітьми вона малює з натури пейзажі, коли вони вирушають у походи далеко за околиці рідного Павлиша.

— Треба дорожити любов'ю дітей, для нас, вчителів, це — найсвятіше. Ми перестаємо бути учителями тоді, коли втрачаємо цю любов. Власне почуття закоханості до краси ми повинні прищеплювати дітям, і ласку, і доброту, без чого немає людини.

Василь Олександрович слухав виступи своїх колег і в душі радів. Як добре, що він вирішив поїхати на роботу саме в Павлиську школу. Які прекрасні тут люди! З ними легко працювати, навіть ніякі труднощі не страшні.

Під кінець заговорив Василь Олександрович:

— Ми з вами, товариші, теж ніби інженери людських душ. Так, так, ці душі приходять до нас чисті й исторкані, і ми повинні розгадати, чим живе дитина, маємо ставитися до неї уважно, чуйно, пам'ятаючи, що й у дітей є своє самолюбство, що їх легко можна поранити неосдуманим словом а чи неактовним учинком. Саме так сталося з Грицем. Це ще раз перскопує, як серйозно вчитель має зважувати кожне своє слово, кожне зауваження. Серце дитини дуже чутливе, воно відкрите для добра. Не будемо ж травмувати його. Коли ж у тому серці посіяні погані зерна, то їх треба терпляче прополювати, не наголошувати на негативному, а орієнтувати на краще, на добрі зразки. Помилка нашої молоді колеги полягає в тому, що вона виставила перед усіма дітьми Гриця, як наочний приклад неохайності. Образити дитину легко. Душа в дитини вразлива і боляче сприймає образу. Пам'ятаймо про це щоденно. Краще було б зробити по-іншому... Звернути увагу на чисті руки якогось хлопчика, на акуратний вигляд учня, сусіди по парті, і закликати дітей брати з нього приклад. На Гриця можна було лише глянути, і він би все зрозумів. Але, припустимо, такий факт уже стався. Чого ж вчителька не зрозуміла того, що Гриць болісно переживає своє, для когось, може, й дрібне, а для нього велике горе. Мало бачити зовнішність дитини, треба бачити її душу. Лише тоді ви будете справжнім учителем, вихователем, другом дітей.

Усі вчителі одностайно підтримали Василя Олександровича. Педагогічна рада прийняла ухвалу: перевести Гриця в паралельний перший клас. Досвідчена вчителька і словом, і увагою пригріла хлопчика. І учня ніби хтось підмінив. Він потягся до неї своєю доброю, чистою душею. Не губився на уроках, радо відповідав на запитання, читаючи в очах виховательки підтримку й схвалення.

А за кілька днів з'явилися у Гриця перші четвірки й п'ятірки. Ото була радість і для нього, й для матері! Гриць ожив, у дитячих очах — ясність, і на перерві вже було чути його радісний сміх, і знову дзвінок здавався хлопчикові жайворонком. А вдома матері він читав вірші напам'ять, втішаючи удовине серце.

Та на все життя запам'ятав Гриць отой вересневий блакитний день, який починався так святково, а закінчився для нього похмуро. І все через невиміті руки та вуха...

4

Десятикласники зустріли Василя Олександровича з настороженою зацікавленістю. В минулому році у них читав літературу старенький вчитель, який пішов на пенсію. Це був симпатичний дідок, котрого вони поміж себе називали Панасом Мирним. І не тільки тому, що він мав типічний, лагідний характер. Судячи з усього, старий учитель був закоханий у поважного письменника і міг без кінця читати його твори, а особливо чудову новелу «Степ». Той, хто знав твори Панаса Мирного, був гарантований, що трійки в нього не буде. Про знання творів інших письменників можна було не дуже турбуватись. Мабуть, у цього молодого Сухомилинського цей номер не пройде. Ганятиме по всіх українських класиках...

Василь Олександрович лагідно привітався до учнів, не присів до столу, як це робили здебільшого майже всі вчителі. Не поклав перед собою ніякого конспекту, а просто пройшовся по класу і раптом запитав: хто з них що прочитав за минуле літо?..

У класі запаувала тиша. Нарешті несміло звела руку Олеся, сказала, що вона прочитала «Педагогічну поему» Макаренка і «Повість про справжню людину» Б. Полевого... За нею звелася Тося, назвала «Обрив» Гончарова й «Народжені бурею» Миколи Островського та ще вірші Володимира Сосюри...

Охочий до книжок, але трохи соромливий Павлусь не піднімав руки, аж доки сусіда по парті не штовхнув його під бік: мовляв, виручай клас, бо гинемо... І хлопець звівся з-за парті. Він називав такі книги, що деякі учні навіть не чули: «Мандрівки Гуллівера» Свіфта, «Тіль Уленшпігель» Шарля де Костера, «Сага про Форсайтів» Голсуорсі...

— Молодець, — похвалив учитель. — І де ж ти роздобув такі книги?

— А я в Кнів до дядька їздив на канікули. У нього там книжок більше, ніж у нашій бібліотеці.

— Отож-бо й воно, — пробасив із задньої парті Данько. — Не у всіх же такі дядьки. А в нас де ти роздобудеш оті книжки? — І клас полегшено зітхнув: хоч чимсь можна було виправдатись.

— Ну, а Тараса Шевченка всі читали? — запитав учитель.

— Всі, всі, — відгукнулись хором хлопці й дівчата.

— А Франка, Лесю Українку?..

Цього разу загули вже не так дружно. «Кобзар», можна сказати, домашня книга, в багатьох родинах зберігається.

— Ну, а бажання читати книги у вас є? — запитав Василь Олександрович.

— Та є. Особливо якщо книги цікаві: про пригоди всілякі.

— А я люблю фантастичні...
— А я про шпигунів...
— А мені вірші дуже подобаються,— призналася Маринка...
— То, може, з вас хтось теж вірші пише? — подікавився вчитель.
Але ніхто не зізнався в тому, бо ж якось ніяково й соромно. Хоч були такі, що й писали...

Василь Олександрович пройшовся класом, знову зупинився перед вікном, дивився, як вітер зриває пожовкле листя з клепів, крутить золоту віхолу над школою... Він серцем відчув, яка перед ним занедбана ціліна. Сяк-так вони вчилися за програмою, здавали на трійки, четвірки, і все... Вчителі, які вели їх ще в першому, другому, п'ятому, сьомому класах, не навчили дітей по-справжньому любити слово, цінувати книгу... А жаль...

«Ну, що ж, краще пізно, ніж ніколи,— подумав він.— Не будемо сьогодні йти за програмою, спробуємо згадати те, що давно пропустили». Перед ним сиділи майже дорослі люди. У хлопців на верхній губі пробивався пушок, школярки налили пружною дівочістю. От тільки духовно вони не збагатилися як слід. Крім усього іншого, перешкодила ще війна. А напевне ж у цих душах жили та й зараз не замулилися високі мрії і поривання, таланти і обдарування. Та що вони варті без розуміння багатства духовного життя? Без відчуття краси рідного слова, без пізнання книг?... От про це й треба сьогодні говорити.

І він почав:

— Ми будемо сьогодні говорити про те, про що мали б говорити давно. Буває так в житті, що людина пройде чималий відтинок шляху, ніби в п'ятні, і не помітить навколишньої краси... Щось подібне трапилося з вами, дорогі мої хлопці й дівчата. Але в нас ще є час повернутися, поговорити про той діамант, якого ви не помітили на шляху, бо лежав він у дорожній пилюці. Той дорогоцінний діамант — то наше слово...

Тридцять пар очей, синіх, голубих, карих, з цікавістю дивилися на вчителя.

— Слово — то дивний витвір людини. Відгоді як вона стала говорити і спілкуватися з подібними до себе, на землі відбулося одне з найвидатніших чудес. Слово народилося в праці, як і пісня. Всі слова, як говорив Максим Горький, народжені діянням, трудом, тому мова є кістю, мускулом, нервом, тілом фактів... Ясність, простота мови — великий дар.

Завдяки слову ми розуміємо одне одного, за допомогою мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні письменності, ні літератури, ані пісні. Відберіть у людини мову, і вона здичавіє... І кожна мова по-своєму прекрасна. Вона, мов неповторний самоцвіт, виграє всіма барвами веселки, має своє звучання, свою ваговитість, власну наповненість і красу.

Кожне слово — це ніби діамантова намистинка на величезному разку нашої пребагатої мови. Ще великий Микола Гоголь, наш славний земляк, захоплено говорив про мову нашого народу.

На мить Василь Олександрович замовк, пригадуючи слова, які давно, ще з студентських років, відкладалися в його пам'яті, і ось зараз вони зринули з потаємних глибин, ніби рядки з пісні.

— Надзвичайна мова наша є ще таємницею. В ній всі тони і відтінки, всі переходи звуків від твердих до пайніжніших... Дивуєшся доро-

гоцінності мови нашої: в ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перла. І справді, інше слово часом дорожчіше самої речі.

І вже від себе вчитель додав:

— Пригадаймо такі слова, як «оксамит», «перла», «намисто», «рушник», «хустка», «знамено»... Кожне слово має свій сенс, свою красу. У мене особисто народжується велике почуття радості при згадці таких слів, як «світанок», «сонячний промінь», «весняний струмок», «голуба далечина», «блакитна високість»... А скільки таких слів існує, і за кожним — глибини суть і краса!

У величезному мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння, і, навпаки, якщо ви користуєтеся словом неточним, то це, власне, те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом.

Відчуття краси слова облагороджує духовний світ людини ще в ранньому дитинстві. У цьому відчутті — одно з джерел людської культури.

Знання рідної мови визначає багатство, широчінь інтелектуальних і естетичних інтересів особистості. Той, хто не знає рідної, материнської мови або цурається її, сам засуджує себе на злиденність душі, стає безбачком.

Ви, звичайно, читали і знаєте твори Івана Сергійовича Тургенєва. Він був великий художник і чудовий знавець рідної російської мови. Перебуваючи за кордоном, далеко від рідної землі, проїнятий смутком за своїм рідним, він написав слова, які вражають кожного.

І Василь Олександрович прочитав російською мовою, дбаючи про те, щоб сказане Тургенєвим не втрачало своєї первозданної краси і пахощів рідного слова:

— «Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык! Не будь тебя — как не впасть в отчаяние при виде всего, что совершается дома? Но нельзя верить, чтобы такой язык не был дан великому народу!»

Скільки глибокої любові й пристрасі, скільки віри в цих словах великого письменника й патріота Росії. Для нас, українців, вони зразок того, як треба любити рідну мову і свій край. Ми з вами сини й дочки українського народу, який має свою славу й прекрасну історію, свою співучу й чудову мову. Про неї сказано багато добрих слів не тільки українськими письменниками. Кращі, великі сини Росії захоплювались і вивчали цю мову. Наш незабутній Гоголь писав, що українська мова ніби народжена для поезії. А Микола Гаврилович Чернишевський ще в дні чорної реакції, коли царат безжально топтав, глушив, забороняв нашу мову, писав про неї з великою симпатією, високо оцінював нашу літературу, яка на той час висунула такого велетня, як Шевченко. Заперечуючи тим, хто ігнорував українську мову і ратував за іншу, Чернишевський писав:

«Чи легко і приємно читати книги на чужій мові? Воно й легко і приємно буває, якщо ви навчилися чужої мови, але лише в тому разі, якщо ви на своїй рідній мові начиталися книг вдосталь. Читання книг на іншій, чужій мові — все одно що виїзд в гості; буває часом в чужих

людей приємно й навіть корисно, але не дай боже нікому не мати власної хати».

— Ось так,— сказав учитель після короткої паузи.— Наша хата — то наша рідна мова. І її треба берегти й свято шанувати, пам'ятаючи при цьому слова великого Тараса: «І чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь...»

Інший наш великий поет Іван Франко, який говорив про Тараса Шевченка, що він був сином мужика, а став володарем у царстві духу, високо підніс рідну мову, відзначаючи, що наша література — це «вогонь в одязі слова».

А згадаймо мужню Лесю Українку...

І Василь Олександрович прочитав:

Слово, моя ти єдина зброе,
Ми не повинні загинути обоє!
Може, в руках невідомих братів
Станеш ти кращим мечем на катів...

Месники дужі приймуть мою зброю,
Кинуться з нею одважно до бою...
Зброе моя, послужи воякам
Краще, ніж служиш ти хворим рукам!

І це сказала слаба, хвора дівчина, яка стала орлицею української поезії. Сказала тоді, коли українську мову забороняли й утискували, коли царський міністр Валуєв твердив, що «украинского языка нет и не было, это просто наречие».

Але мова наша жила, розправляла могутні крила. І нині, в наш радянський час, на ній говорить понад сорок мільйонів людей — громадяни Української Радянської Соціалістичної Республіки. На цій мові виходить сотні тисяч книг мільйонними тиражами, понад сім мільйонів дітей в українських школах навчаються рідною мовою.

Змалку треба шанувати рідну мову, навчаючись від батька й матері, від бабусі і дідуся отого мовного багатства. Діти дошкільного віку повинні знати щонайменше дві-три тисячі слів. У вашому ж віці — цей запас має збільшуватись принаймні в п'ять разів. На жаль, це буває не завжди.

Від чого йде оця мовна бідність? Від того, що учні, на жаль, мало читають. Запам'ятайте, ви повинні читати в три, в чотири рази більше, ніж рекомендує шкільна програма. Книга — то джерело знань. Ще древні єгиптяни говорили: «Ти повинен звернути своє серце до книг. На світі нічого немає кращого за книги. Я хотів би показати твоїм очам їх красу...» А великий римський трибун Ціцерон сказав: «Дім, в якому немає книг, подібний до тіла без душі».

Можна багато навести мудрих слів, сказаних великими людьми. Так, скажімо, Декарт писав: «Читання книги — це ніби розмова з найкращими людьми минулих віків». Тарас Шевченко говорив: «Книги для мене необхідні, як хліб насущний».

Література, за висловом Горького, наповнює ідеї плоттю й кров'ю. Знання літератури, тісно пов'язане з моральним вихованням людини, відбиває її духовний світ.

Я знаю, ви не могли припасти своїм серцем до багатьох книг з відомих причин. Ваше дитинство було обпалене війною. Та й зараз ще мало книг, а ті, що виходять, не завжди до нас потрапляють. Але можна і треба наздогнати прогаяне. Зрештою, навчання триває і після закінчення школи. Я вам дам сьогодні список книг, які треба прочитати передовсім. Те, що не дістанете в шкільній чи сільській бібліотеці, можете роздобути в мене. Але за одної умови — ви розповісте прочитане товаришам на уроці чи в гуртку. А ще ви мені пообіцяєте берегти книгу, як дорогоцінну річ, пам'ятаючи, що вона таїть в собі мудрість для багатьох. Найкращі книги стали безсмертними, вони увійшли в скарбницю світової культури, в них мудрість і краса, глибина людських переживань і поклик до щастя. Книжки, як писав мудрий Айбек, збирають перлини людської мислі і передають їх нащадкам. Ми підемо в землю, а книги збережуться навіки.

Література вчить нас жити, дякуючи тому, що сприйняття художнього образу пробуджує в нас естетичні й моральні почуття в їхньому тісному єднанні. Читання художнього твору — своєрідний творчий процес: учень, який читає літературний твір, наповнює слово пристрасстю свого серця.

Десятикласники, затамувавши подих, слухали свого Василя Олександровича і дивувалися не тільки його знанням, його пам'яті, а й тій простоті й сердечності, з якою він розповідав їм про слово, про мову, про книгу, про велике могутнє море, яке називається літературою. Як жаль, що вони стоять лише на залитому сонцем березі отого звабного моря! Але в них є ще час пірнути в нього з головою, відчутти на собі його життєдайність і цілющу силу.

Море хлюпало на них все новими й новими хвилями, як у казці. І звідки ще цей дзвінок! Не треба перерви! Не треба! Хлопни нам, море, свіжу хвилю, обдай бризками й солоним вітром морської даліни...

5

Школа — як неспокійний, гомінкий вулик: гуде, шумить, сповнений дитячим галасом. А то враз притихне після дзвінка, тільки чути, як у класах хтось читає по складах, відповідає таблицю множення а чи пояснює закон Архімеда...

У кожного класу свої клопоти.

Дзвеніє дзвінок, і знову озветься тривожний вулик. В коридорах гелготня, сміх, вигуки, штовхання, а часом і бійка. Де ви бачили, щоб у школі та не знайшлися свої бешкетники й забіяки.

Хоч діти — як те солом'яне полум'я: не встигло загорітися, як уже й пригасає. І зрідка лише доходить до так званого ЧП, як звикли говорити вчителі після війни, запозичивши це слово з військової термінології.

Сьогодні, на жаль, таке ЧП трапилось. Бавилися діти на перерві, дійшло до сварки, стали борюкатися і розпалилися так, що ненароком зачепили бачок з водою. Гримнув він на кафельну підлогу, перекинувся, і ось маєш — калюжа.

Саме наскочив черговий вчитель, пакинувся на пустунів, одного навіть згярячу схопив за вухо, крутнув, немов за шкуроток, аж той скрикнув від болю, заскиглив...

— Ану шикуйтеся під стінку, хулігани! — наказав суворим тоном учитель, недавній фронтовик.

П'ять хлопчиків різного віку стояли, як на лінійці, насуплені, при-
нишклі.

— Ну що, догралися? Начувайтесь! Доведеться завтра приходити до школи разом з батьками...

— А в нас немає батьків,— відповів хтось за всіх, і в коридорі повіяло сумом.

На цю подію нагодився Василь Олександрович і відразу збагнув, що сталося.

Черговий учитель хотів щось доповісти, витягся, немов перед командиром.

— Вільно! — наказав Сухомлинський чи то серйозно, чи то жартома. Це стосувалося і до вчителя, і до винуватців.— Гайда по ганчірки. Негайно витерти воду. Бачок на місце. Чуєте?

Винуватці кинулись виконувати наказ. Під поглядами величезного гурту учнів вони старанно витирали, драїли підлогу, немов палубу корабля. І хоч соромно, зате ж не обидно.

Коли підлога вже вилискувала, як дзеркало, директор сказав:

— А тепер — по місцях. І щоб більше ніколи не борюкалися в коридорах. Чуєте? Це стосується всіх.

Учитель, ображений, що його не підтримав директор, невдоволено махнув рукою і пішов на спортмайданчик, де збиралися семикласники на урок фізкультури.

Наступного дня трапився інший випадок: розбили хлопці вікно в коридорі. А спробуй зараз дістати скла! Винуватця потягли до директора.

Ніхто не знав, про що вони там говорили. За дверима було тихо. Хвилини через п'ять з'явився той шибкобій червоний як рак, витираючи рукавом сльози.

— Невже бив? — вирвалося у когось із хлопців.

— Ні! По голівці погладив,— і кинувся на вулицю.

Дитячий регіт струсопув коридор. Ти ба, він ще й жартує. Мабуть-таки, дісталось йому за шибку від директора.

А в кабінеті Сухомлинського сталося таке. Коли зайшов до нього розгублений п'ятикласник, директор похитав докірливо головою.

— Сирота? — запитав тихо.

— Угу...— лупнув той очима спідлоба.

— Жаль. Хотілося б мені поговорити з твоїм батьком. Розказати, як вчиться його син, яка в нього дисципліна... Про шибку я б йому нічого не сказав, навіщо засмучувати солдата...

На очах Петрика забриніли сльози...

— Ти батька хоч пам'ятаєш?

— Ага... одного разу брали мене з собою на сінокос... Ото тільки й згадки...

— Ти що, один у матері?

— Один...

— Значить, ти її опора й надія?

Петрик змовчав, тільки ще частіше зашморгав носом.

Тоді Василь Олександрович підійшов до нього і погладив по кустарній русавій голівці.

— Ну йди, Петрику. Я вірю, ти більше не будеш бешкетувати...

Хлопчик кинувся за двері...

Незабаром серед учнів пішли розмови про доброго директора, який не кричить, не лається, дійшли ті чутки й до батьків та матерів. Але не всі вчителі схвалювали поведінку нового директора.

— Так і школу розвалити можна. Що за попівські жалощі? Радянська школа тримається на твердій дисципліні. Ще Макаренко говорив...

— І не тільки говорив, а часом діяв суворо, дбаючи про дисципліну своїх вихованців.

— Так то ж були безпритульні...

— А в нас, думаєте, кращі? Розбестилися за війну. Тільки й того, що під материнською стріхою живуть. Справжні ракли.

— Це ви вже дарма, колего...

Частенько отак у вчительській сперечалися. Василь Олександрович це знав. І вирішив він скликати педагогічну раду, щоб про все поговорити щиро й відверто.

За кілька днів і зібралися. Першим узяв слово Сухомлинський.

— Я знаю, дехто з вас звинувачує мене в лібералізмі й поблажливості. Але зрозумійте мене, товариші, покарання — не завжди найкращий метод виховання. Навпаки. Він таїть у собі небезпеку, призводить до непоправних помилок. У дітей дуже розвинуте почуття образи. Навіть тоді, коли вони в чомусь і завинили, діти дуже боляче зносять кару і вважають, що до них вчинена явна несправедливість. І якщо глибоко в цьому розібратися, то діти по-своєму праві. Не можна щоразу вдаватися до крайніх заходів. Зрештою, вони потім не діють... То що ж далі? Застосовувати лінійку? Ставити винуватців на коліна чи тягти за вухо, як це робилося в старій школі? Ні, це не метод.

Крім цього, треба зважити, що діти часто-густо роблять шкоду без будь-якого злого наміру, просто «нснараком», як вони пояснюють. Захопиться грою дитина і, дивись, щось розіб'є, чи зламає квітку у вазоні, або розіб'є шибку футбольним м'ячем. Його карають, а він ще більше досадує: «Ну, як не розуміють оті дорослі, що я ж не винен».

Це, звісно, не означає, що треба все залишати без покарання. Ні! В кожному конкретному випадку має бути вибрана, я сказав би, «безкровна» педагогіка.

Василь Олександрович на мить зупинився, обвів пильним поглядом присутніх, котрих він знав добре, як і вони — свого директора.

Питання, що стояло сьогодні на порядку денному, було дуже важливе. Жодна школа не гарантована від випадків порушення трудової дисципліни. Як же діяти в такому разі? Як же утриматися від жорстокості і водночас не стати поблажливим, що може призвести до серйозних порушень дисципліни?

— Я розповім вам, товариші, про один випадок з власного досвіду, що стався на початку моєї педагогічної діяльності.

Була в нас у школі чудова китайська троянда у великій бочці, яку плекав увесь клас. Ми називали її — зелена красуня. Всім було приємно в холодні зимові дні глянути на неї, торкнутися її ніжного зела. Тим

паче, що вона от-от мала зацвісти дивним квітом. І от під час перерви один надміру темпераментний хлопчисько, ганяючись за своїм другом, ненароком зачепив деревце і відчахнув велику гілляку, саме ту, що з пуп'янком. Що тут сталося! Всі зацімліли. Злякався і винуватець. Вкляк серед класу білий ніби крейда.

Розгніваний, я накинувся на того школяра. Я кричав на нього, обзивав його бездушним, безсердечним... Я періщив його словами, немов бато-гомом, намагаючись дошкулити, щоб він відчув свою вину. Діти з жалем дивились на зламане деревце й мовчали. Через кілька днів вони роздобули вдома у своїх матерів кілька нових нагінців і висадили в горшечки. Понівечену троянду дбайливо перев'язали, доглядали, ніби хворого. Пустуна, якого звали Степаном, за моїм наказом учні не підпускали до ва-зонів.

Хлопець став мовчазним, похмурим, перестав ганяти по класу, стояв під час перерви десь у закутку. Певно, подіяло на пустуна, думав я. Часом він поривався допомогти дітям поливати квіти, але школярі відганяли його.

Минав час, і от якось навесні я затримався після уроків у класі. Степан був чертовим, прибирав у приміщенні, але, залишившись зі мною віч-на-віч, відчував себе незручно і заквапився з класу. Я прочитав у його очах якусь неприязнь, страх а чи розгубленість. Видно, що він і досі пам'ятає отой зимовий день, коли зламав троянду.

Мені стало ніяково, і я запропонував хлопчикові піти зі мною на луки збирати квіти.

Степан болюче скривився, в очах зблиснули сльози, і він притяма вискочив з класу, подався додому. І тут я відчув свою провину перед Степаном. Скільки часу минуло, а в дитячій душі жила на мене образа. Адже він вважав, що на нього кричали даремно, що він деревце зламав ненароком... Мало того, що я розпикав його перед усім класом, я ще відсторонив його від діла.

І я зрозумів, що був неправий. Яка б серйозна не була провина дитини, але якщо її зроблено ненавмисне, не треба карати за це. Бо подібна кара, як та палиця, має два кінці. Я твердо переконаний, що на десять тисяч дітей знайдеться хіба що один, який чинить негарно з певним наміром...

Осмілюсь запевнити вас, дорогі мої колеги, що благородне прощення дитині негарного вчинку часом діє краще, ніж сама кара. Адже воно зачіпає найчутливіші закутки дитячої душі, юного самолюбства, породжує в серці дитини бажання стати кращим, гідним довіри вчителя, батька чи матері.

Розмова захопила всіх вчителів. Не раз на самоті вони думали про це. Але щоб отак дружно, по-сімейному, поділитися своїми думками, такого ще не було. Вони теж пригадували зі своєї практики цікаві факти й спізоди і говорили про це відверто й щиро. До цього спонукав їх директор, що завдавав тон розмові.

Ольга Йосипівна, викладач біології, яка здебільшого веде заняття на природі, в теплиці чи агролабораторії, попросила слова.

— Я хочу розповісти про випадок, який стався нещодавно. Одного разу двоє хлопчиків з п'ятого класу бавилися на подвір'ї, бігали

міжряддями молодого саду і зламали молоду яблуньку. Учні, які були свідками того, оніміли від жаху. Ще більше перелякалися Костя й Геннадій — винуватці тої халепи. Хлопчики стояли приголомшені й розгублені.

Я помітила, що учні співчували хлопцям, переживали за них. Та й самій мені було жаль дітей. Але що вдієш! Не хвалити ж їх за це, не гладити по голівці.

Саме нагодився Василь Олександрович, і мені на серці стало якось аж легше. Без слів він зрозумів, що в нас скоїлося. Глянув з докором на хлопців, запитав мене:

— Скажіть, а ще не пізно посадити на місце зламаної нову яблуньку?

— Взагалі можна б спробувати... Якщо гарно доглядати, дивись, ще й приживеться.

У дітей сяяли очі. Відразу знайшлися охочі посадити яблуньку на місце загиблої. І найпершими зголосилися Геннадій та Костя. Після уроків пішли в розсадник, облюбували яблуньку, бережно із землею приносили її і старанно посадили в міжрядді.

Як вони доглядали ту молоденьку красуню! А найбільше Костя й Гена. І вона таки прийнялася. Ніхто ніколи не нагадав тим пустунам про зламане деревце.

І ось, коли я думаю про це, мимоволі виникає питання: чи був цей благородний порив тільки наслідком того, що діти збагнули свою провину? Мабуть, не лише в цьому справа. Напевне, головне те, що вони відчували — їм повірили.

Були, звичайно, й такі, що заперечували:

— Всепрощення до добра не доведе! Скільки є таких, що на перерві перечіпають товариша, смикають дівчат за кіски, часом вдаються до непрадвди або неуважні на уроках. Що робити з такими?

І справді, що робити?

Адже серце дитини відкрите не тільки добру, але й злу. На нього можуть впливати і погані люди, прищеплюючи нездорові звички.

Василь Олександрович знову взяв слово.

— Не подумайте, що я проповідую прощення й відкидаю покарання. Але треба пам'ятати, що покара ефективна лише тоді, коли справедлива. Треба, щоб дії вчителя збігалися з думками самих учнів, щоб вони були переконані в правоті вихователя.

Чи помітили ви, як діти не люблять тих учнів, які з кожного приводу біжать до вчителя і доносять на своїх товаришів. Таких називають «ябедами», «донощиками». Треба, щоб колектив по-своєму впливав на винуватця, щоб каяття його було щире, а не спонукало до дворушництва.

Звісно, в кожному випадку міру покарання чи, точніше, впливу треба розглядати конкретно. А щодо молодших класів, де пустощі не такі вже й значні, можна вдаватися до таких, скажімо, методів. От ви, Маріє Григорівно, розкажіть, як відучили одного учня від поганих звичок на уроках.

Не всі знали про цей випадок. У Павлівській школі не було звички роздзвонювати про все в кожному закутку. І те, що розповіла Марія Григорівна, для багатьох було цікавою новиною.

У п'ятому класі був такий собі учень Антось. Він завжди нудьгував на уроках і, щоб згаяти час, займався чим завгодно. Приносив з собою

у клас різні іграшки. А то ще спіймає якогось джмеля, покладе в коробочку з-під сірників, і той гуде, ніби на струнах. Під час уроку витягне сірники і буде на парті якусь хатку. У кишнях у нього гудзики, скельця, різні балабончики.

Ну як його відучити від отих пустощів? Адже й сам не слухає, і відвертає увагу інших. Та й поганий приклад, як та пошесть, може захопити інших учнів.

Вчителька звернулася до директора, і той порадив: «Попросіть усіх дітей, нехай вони позносять з дому всілякі іграшки і покладуть йому на парту. Хай бавиться».

Вчителька так і вчинила.

— І що ж би ви думали? Діти відгукнулись на це з радістю. Другого дня зібрали цілу гору іграшок, здебільшого зіпсованих. Дівчатка приносили ляльки, різне квітасте шмаття. Та ще й приказують при цьому: «Ось на тобі, Антосю. Бався на здоров'я. А то тобі нудно, та й іграшок мало. Ми вирішили тобі допомогти».

Спалахнув від сорому хлопець. Стоїть сам не свій. Те, що було для нього забавою, тепер завдало йому прикрощів і болю.

З того часу облишив Антось свої пустощі. Як рукою зняло. І сидів на уроці уважний, зосереджений, а згодом сам сміявся зі своїх вибриків.

Що й говорити, у школі буває всього. Бо ж у ній вчать діти. На те вона й школа...

6

Одного разу сталося так, що учителька географії Мотря Тихонівна занедужала, і їй треба було кимсь замінити. Завуч школи Яким Іванович запропонував об'єднати паралельні класи, але Василь Олександрович, повагавшись, сказав:

— А що, коли я піду в шостий клас? Мотря Тихонівна на мене гніватися не буде. Ми з нею давні друзі. Разом у школі вчилися. Давно збирався побувати у неї на уроках. Зараз маю нагоду. А головне, що не просто спостерігатиму, як учителька веде урок, а сам вести буду. Географію я люблю, навіть викладав колись...

— Ну, що ж, Василю Олександровичу, вам, як кажуть, і карти в руки,— усміхнувся завуч і подав Сухомлинському географічні карти.

Шестикласники зустріли його з осторогою й цікавістю. Про директора вони вже чимало наслухались. Навіть шкодували, що Василь Олександрович не викладає в них мови й літератури.

А тут тобі на: директор почав читати географію, звелівши черговому розвішати на дошці географічні карти.

За програмою мали вивчати Африканський континент. Отже, треба було розповісти дітям про площу цього континенту, назвати річки й озера, гірські вершини й найголовніші міста, природні зони, які в Африці були такі різноманітні,— від джунглів до пустелі.

Все це він добре знав, тому вів урок вільно. Говорив про перших мандрівників, які заглиблювались у материк, про відважних людей, що на вутлих човниках запливали по річці Конго в незвідане царство невідомих племен, про тваринний світ Африки, про легендарну вершину Кіліманджаро, про Сахару...

Діти уважно слухали. Але досвідченим оком Василь Олександрович помічав, що їм важко одразу ввібрати стільки нового, нехай навіть цікавого, матеріалу.

А за вікном такий сонячний день!

І раптом меткий хлоп'як з третьої парти не втерпів:

— А яка вона, ота пустеля?

Діти звели зацікавлені очі на вчителя. От дивак, цей Федько. Навіть руки не підняв. Але Василь Олександрович не гнівається на нього, усміхається лагідно, пройшовся по класу і сказав несподівано:

— Знаєте що! Ходіте на подвір'я.

Діти весело зірвалися з-за парт, ніби за шкільним подвір'ям можна було побачити оту пустелю. Слухняно всілися під гіллястим деревом, і вчитель повів далі свою розповідь про Африку.

З шкільного косягору видно, як десь далеко синіють кургани, а за ними степ і степ, який впливається в Таврійський, тече аж до моря. А дітям здається, що вони йдуть разом зі своїм вчителем гарячою Сахарою, що на далекому обрії видніються не скіфські могили, а кам'яні горби та піраміди з таємничими написами.

На крилах дитячої мрії, на свіжих вітрах романтики малюки мандрують в далекі світи.

І вчитель веде юних мандрівників через пустелю. Через піски повільно бредє караван верблюдів. Попереду безмежне море піску. Зрідка зустрічається колючий кущ. Сонце пече немилосердно. Але завбачливі мандрівники запаслися водою. Хоч учитель і не дозволяє пити.

— Будьте терплячі! Нам ще далеко йти. Слухайте розповідь про далеке минуле африканського материка...

Давно колись, тисячі років тому, тут була квітуча зелена країна. Повноводні ріки, колосисті ниви, гамірні міста. Та люди не шанували великих дарів природи. І от на благодатний край почала наступати пустеля. Від чого змінюється обличчя нашої планети? Адже й на цьому місці, де ми живемо, колись гойдалося тепле, південне море. На глибині багатьох тисяч метрів геологи знаходять морське дно, відклади пісковиків, ракушняк, вапняків, крейди й солі.

Чому десятки тисяч років тому на території сьогодишніх Росії і України, сягаючи приблизно до Дніпропетровська, біліла сувора крижана пустеля? Той час називається льодовиковим періодом. Зникли тропічна рослинність, слони й мамонти, а ще раніше бронтозаври. Згодом відступили і льодовики, і світ став подібний до того, який нас нині оточує...

Все навколо змінюється, все тече, як казав мудрий вчений Геракліт, запам'ятайте це прізвище! А що ж буде далі? Що буде на землі нашій через тисячі років? Чи не погасне сонце? Чи людство вирветься з своєї коліски, як писав мудрий російський вчений Ціолковський, і розселиться по далеких зоряних світах?

Завмерли діти, заслухались свого вчителя і вже по-іншому дивляться на світ, який їх оточує. Учитель помічає те. Він задоволений, що, хоч і відійшов од звичайної програми, та засіяв любов у дитячому серці до рідного довкілля. Те, що здавалося раніше звичайним, нічим не примітним, викликає тепер гарячу цікавість і захоплення.

Діти давно знали, що степові кургани, розкидані за селом аж до Дніпра,— скіфські могили. Але хто ж були оті скіфи? Як вони жили?

І Василь Олександрович розповідав їм про скіфів. Розповідав про дивні легенди, про мовчазні кургани, які ховають у собі таємничі скарби.

Давно відлунав шкільний дзвінок, а вони все ще сиділи під гіллястим деревом на шкільному подвір'ї, здійснюючи подумки далекі мандри в минуле.

Після того уроку діти захопилися книгами про Африку, Азію, Америку, Австралію. Той же Федько приніс до школи роман Жюль Верна про хаші Африки, і книгу читали всі гуртом, інший учень дістав книгу про цікаві мандри Миклухо-Маклая. Отак згодом при школі виник гурток юних мандрівників.

Через кілька днів Мотря Тихонівна вийшла на роботу. Василь Олександрович зустрів її в учительській, сказав, ніби вибачаючись:

— Ви тільки на мене не гнівайтесь, я за вас попрацював трохи. Може, вам і не сподобається. Ми не в класі, а під небом вели навчання.

Мотря Тихонівна посміхнулась. Вона вже знала про все:

— Ой Василю Олександровичу, завдали ви мені роботи... Але я й рада. Спасибі за добрий приклад.

Вони знали одне одного змалку, народились у Василівці, разом ходили до школи, ще дітьми дружили. А потім пішли вчитися в педагогічний... Після війни вона у рідній Василівці учительувала, а він був завідуючим райвно... І ось тепер знову їхні дороги зійшлися.

На мить задумалася вчителька. Гай, гай, скільки років уже минуло...

— Ти про що думаєш, Мотю? — озвався він тепло до неї, як давно колись.

— Про нас з тобою, Василю...— і вже по хвилі додала,— Олександровичу.

— А що, як дітям показати історію нашого краю? Павлиш і околиці, помандрувати до Дніпра? Адже це теж географія, Мотре Тихонівно...

— Слушно. Тільки щоб і ви пішли з нами в той похід. Діти вас дуже люблять.

— З радістю піду. Але цур, за старшого ви, Мотре Тихонівно...

З того часу й почалися цікаві, захоплюючі подорожі по близьких і далеких околицях. Подумки ж мандрували аж на край світу. Мотря Тихонівна охоче пристала до сміливого починання директора.

Звичайно, на уроках усього не розкажеш. Урок дає тільки основний напрямок пізнання, радив Сухомлинський. Вчитель повинен вести своїх вихованців тисячами інших доріг і стежин, відкривати перед ними незвідані горизонти.

Ця настанова Василя Олександровича стала визначальною не тільки в роботі географа, а й інших вчителів. А що вже діти раділи, особливо тоді, як гурток юних мандрівників почав здійснювати «Подорож у минуле народів».

Вони побували в країні ацтеків, інків, ніби на власні очі побачили дивні храми, зведені в неприступних горах, відвідали острів Пасхи в Тихому океані й бачили велетенські статуї мовчазних сфінксів. Разом з безстрашними мандрівниками переплывали моря й океани, сходили на гори Тянь-Шаню.

Їх вела жадоба знань, розбуджена учителем, кликала їх до пізнання, до перетворення світу. Адже в світі не все ще відкрито, пізнано, залишилося багато й на їхню долю, тільки прагни, шукай, дерзай — і зачарований світ відкриється тобі...

7

Зранку й допізна вирує павлиський косогір. Василь Олександрович вставав удосвіта, до сніданку працював у своєму невеличкому кабінеті, а потім поринав у шумливий неспокійний вир шкільного життя.

Все-таки добре, що він пішов працювати в школу, в рідну стихію, в кучерявий сад дитинства. Відчував, як ростуть у нього крила, народжуються світлі мрії.

Хоча і буденні турботи давалися взнаки. Що подієш, така вже директорська посада. Треба бути і господарником, повсякденно дбати про те, що, може, безпосереднього відношення до освіти й не має.

Адже не хто інший, як директор, має дбати про приміщення школи. А воно, як на жаль, стареньке і тісне. Тоді, коли його ще до революції будувало земство, в селі вчилася не більше сотні дітей, та школа була початкова, чотирикласна. А нині в ній навчається понад сімсот школярів.

І він їздив, як і всякий директор, в різні інстанції, клопотався, вибивав наряди на цеглу і лісоматеріали, на оліфу, алебастр і крейду... Крім того, що будували кілька невеличких одноповерхових будиночків, треба було ремонтувати старе приміщення, та й необхідно добудувати хоча б одне крило.

Хто з директорів не знає, що таке «ремонтна кампанія». Слово яке! Ніде правди діти, воно-таки влучне. Бо по-кампанійському підходимо ми до цієї справи. Одне, що припадає та робота на літню пору, коли в школі припиняється навчання, а по-друге, те, що мало хто раніше дбає про ремонт. Та й ніколи директорів. Адже скзамени, а там і випуск. І лише тоді, коли замовкне шкільний дзвоник і тиша западе в коридорах, сюди приходять столяри, муляри, маляри. І дзвенять пилки у класах, стукають сокири, і вся школа перетворюється на будівельний майданчик. І треба все своєчасно встигнути. Бо відведено тобі всього лише два місяці. До початку навчання має висохнути пофарбована підлога.

«О директори, колеги мої! Як я вам співчуваю», — часто думав Сухомлинський, перетворюючись на літній час і на поставачальника, і на прораба. І все ж він збудував кілька будиночків, що горнулися до школи, тепер у них розгорнулися кабінети та лабораторії. «Через рік-два і школу добудуємо», — мріяв.

А хто знає, що таке проблема палива в сільській школі? Де немає ані парового, ані газового опалення, де треба самому не тільки вибити наряди на вугілля і дрова, а й перевезти все це на шкільне подвір'я і зберегти та ощадно витратити, щоб в морозні дні було тепло в класах.

Треба ж подбати і про інтернат-гуртожиток для школярів з дальніх сіл, які не можуть ходити щодня додому. А скільки клопотів із шкільною їдальнею, з гарячими сніданками! Кооператори часто лише обіцяють, а тими обіцянками дітей не нагодуєш. І доводилось просити голів колгоспів,

щоб відпустили борошна, м'яса, олії, картоплі та пшона, щоб було що давати дітям на харчування.

Добре, що селищна Рада допомагає, та й на бюро райкому партії недавно слухали його пропозиції щодо поліпшення харчування дітей у школах. На тому засіданні було багато директорів. Вони раділи, що Сухомлинський наважився підняти це питання. Йому якось з руки. Його швидше послухають. Людина він авторитетна, а головне — наполеглива. Після засідання бюро колеги міцно тиснули руку Василю Олександровичу, дякували, що порушив нелегку справу.

— Не знаю, як ви, Василю Олександровичу, а мене господарчі справи заідають, — хвалився немолодий уже директор десятирічки. — В завгоспа перетворився. Ніколи вже в конспекти глянуть. Відчуваю, що на уроках я безпорадний. Аж самому соромно.

— Добре, що совість заговорила, — усміхнувся до нього Сухомлинський. — Значить, зробив належні висновки. Директор школи для учителів зразок. Це треба пам'ятати, як першу заповідь. Інакше справи в школі будуть кепські.

— Та воно звісно. Але ж часу немає. Не вистачає тебе на все.

— Головне — зуміти організувати свій робочий день, тиждень, а відтак і всю роботу. Я, наприклад, контролюю завгоспа і людей, які відповідають за господарчі справи. Що вимагає мого особистого втручання, негайно ж розв'язую. Найчастіше їду сам, не покладаюся на дзвінки та папірці.

— А мені дня не вистачає, хоч би він удвічі збільшився, — скаржився інший директор.

Такий, видно, сам неспроможний організувати ані свого часу, ані навіть подбати про свій зовнішній вигляд. Опустився до созівського завгоспа перших років колективізації.

Коли б же тільки він один. На жаль, багато директорів шкіл за господарчими клопатами забувають, що вони велика культурна сила на селі, вожаки вчителівства і мають бути зразком у всьому. Адже вчитель не просто несе якусь інформацію із свого предмета дітям. Він пасамперед вчить жити власним словом і особистим прикладом.

І Василь Олександрович гаряче брався за роботу. Ні, він не збирається перетворитися на завгоспа. Головною його метою є освітянська, наукова робота. Для цього не обов'язково треба працювати в поважному науково-дослідному інституті, в середній школі щоденно багато практики, треба лише діяти творчо. Саме тут, в селі, де нуртує живе життя навколо, він зрозумів так багато. Адже тут широке поле діяльності...

Хоч були в нього клопоти та неприємності і частенько-таки візьме хтось та й лине на нього повнісіньке відро холодної води, спробуй тут вистояти, не погаснути.

На жаль, серед наших знайомих є не тільки прихильники, а й задрісники, люди, які не можуть спати спокійно, коли у когось добре йде робота, коли твого колегу супроводять успіхи. «І чому це так? Що він кращий мене? Так ні ж бо! Е ні, тут щось не те! Треба, мабуть, написати бумаженцію. Нехай подікавляться там, зверху, що й до чого». Такі ще й виправдовування знаходять для самого себе. «А що тут такого, я за пильність. Та й не хочу, щоб зазнавався товариш, народжений

в сорочці. Для профілактики не пошкодить». І пишуть. Мовляв, «крапля довбе камінь не силою, а частим падінням», чи як там колись говорили мудрі греки!

Ну, а коли вже бомага є, та й не одна, то й справа буде. Та ще коли хтось зацікавлений, щоб така справа виникла, то папірцям, написаним без підпису, надають належний хід. І пішло, завертілося колесо. Були навіть серед поважних працівників освіти такі, які не погоджувалися з деякими принципами Сухомлинського. Що ж, в суперечці народжується істина. Та не всі так робили. Дехто уникав творчих дискусій, а діяв іншими методами.

Одного разу неждано-негадано нагрянула у Павлиш комісія з високої інстанції. По дорозі завбачливий голова прихопив ще в Онуфріївці двох відповідальних товаришів, для більшого, так би мовити, представництва.

П'ять членів комісії, серед яких була одна жінка, інспектор-методист, зайшли до школи під час уроків. Василь Олександрович саме вів урок у дев'ятому класі. Поважні гості звели технічні викликати директора до кабінету, в якому розташувались ніби у себе вдома.

Сухомлинський з'явився стурбований, не міг приховати свого здивування:

— Що трапилось? Чому це нам виявлена така честь?

Та в його голосі голова комісії вловив іронію.

— А ми гості неспрохані, як ото ревізори, їдемо без попередження.

— Але, пробачте, я тут недавно, ще немає чого ревізувати.

— Недавно, а вже натворили такого, що кругом слава дійшла.

— Говоріть прямо, в чому річ?

— А в тому, що школа, товаришу Сухомлинський, у нас державна, а не приватна, так би мовити, вотчина. Що хочу, те й роблю. Ви ігноруйте затверджені положення, не дотримуетесь програми самі і орієнтуєте на це вчителів. Розвели якусь самодіяльність.

— Звідки такі дані?

— Дані ось тут, — поплескав голова комісії білою рукою по пухлому чорному портфелі, схожому на контейнер. — Листи трудящих.

— Хто писав?

— Не будьте такі цікаві. Головне, що в них написано.

— Напевне, анонімки...

— А хоч би й так. Все одно за кожним листом стоять люди...

— Якщо вони аноніми, то, значить, боягузи. Чесна людина не буде діяти приховано.

— Ваше знання лицарського етикету тут не до речі. Краще скажіть, чому ви, як директор, що мусить бути прикладом для вчителів, ходите на уроки без плану, без конспекту і навіть без підручника?

— Робота вчителя — творчість, а не байдуже напихання дітей сумою якихось знань. Я, звісно, за те, щоб учитель ішов на урок з продуманим планом, конспектом, дотримувався встановлених норм. Однак не можна бути формалістами. Досвідчений вчитель може вільно оперувати додатковим матеріалом, дбаючи про те, щоб урок був живий, цікавий...

— Хм! Нічого собі принципи в директора! Але школа — це не гурток самодіяльності. У всьому має бути порядок.

— Наш обов'язок не стільки повідомляти дітям основні знання наук, скільки розширювати й формувати їхні душі...

— Мене ваше теоретичне безглуздя не цікавить,— відрубав голова комісії.

— Це не мої слова. Їх сказав відомий Локк...

— Який ще там Локк? Мабуть, буржуазний ідеаліст, раз говорив про душу... Знаємо вас, нахапалися в іноземних мудраків всякої всячини й сунете в нашу радянську школу. На нашій мові це називається — рабське плазування перед Заходом, низькопоклонство. Але розберемось у всьому по порядку. Товариші члени комісії, ви не заперечуєте, щоб почати нашу роботу офіційно?

Три чоловіки й одна жінка мовчки кивнули головами на знак згоди.

— Почисмо з вас, товаришу Сухомлинський. Було так, що ви читали урок географії в шостому класі, не маючи на те права, до того ж це був не урок, а, пробачте, забава з дітьми у холодку. Сором, ганьба. Ви опустилися до рівня дітей...

— Справжній учитель повинен бути не тільки наставником, а й другом дітей, разом з ними долати труднощі, переживати, радіти. Для дитини той учитель найкращий, який духовно спілкується з нею, часом забуває, що він учитель, і вбачає у своєму учневі друга, однодумця. Тільки тоді він знатиме всі найприхованіші закутки дитячої душі і в його вустах слово стане могутнім засобом впливу на формування особистості...

— Ви чули, товариші? — повів бровою голова, звертаючись до членів комісії,— яку ахінею несе цей, з дозволу сказати, директор? Може, ви, товаришу Сухомлинський, ще почнете бавитися з дітьми у крем'яхи, в жмурки, або що?

— Коли виникне потреба, то, може, й буду...

— Досить того, що перетворили географію в якісь мандри й спонукали до цього вчительку. А як ви читали урок з української літератури в десятому класі? Поза всякими нормами. Говорили з дітьми, ніби з студентами. Насмикали якихось цитаток...

— Я повідав дорослим учням мудрість великих людей про слово, про книгу. Їм скоро по вісімнадцять. І тільки підручника старшокласникам замало.

— Той підручник затверджений Міністерством освіти,— кинула з дивана рудувата жінка.

— У Міністерстві освіти працюють теж люди, а не боги... Та часом і боги помиляються, особливо якщо вони на високому Олімпі.

— А ви у всьому хочете виставити себе безгрішним. І в школі проповідуйте безкарність. Розхитуєте трудову дисципліну. Ви знаєте, про що я кажу: про переходи учнів з класу в клас, про загравання з учнями...

— Може, мені в кожному випадкові перед тим, як щось вирішити, питатися дозволу Міністерства освіти чи об'явно?..— з викликом спитав Василь Олександрович.

— Може, й доведеться. А зараз попрошу відповісти, чому це ви почали свою діяльність з того, що примусили всіх учнів перекопувати ось цей белебень, де все одно ніщо не росте, насаджувати якийсь сад? Яблучок захотілось?!

— Праця облагороджує людину,— спробував перевести розмову в

спокійне русло Сухомлинський.— Наші вчителі не білоручки, а щодо дітей, то їм це дуже корисно. Це теж наука. Ще великий Кампанелла говорив...

— Ви запотуйте цю відповідь,— кивнув голова комісії мовчазному секретареві, який час від часу робив якісь потатки. Схоже було на те, що йде допит, а не ознайомлення комісії з роботою школи.

Молоденький інспектор райвідділу освіти, якого ще рік тому Сухомлинський взяв на роботу, співчутливо дивився на Василя Олександровича, але не наважувався вступити в суперечку з грізним головою комісії.

— А тепер перейдемо до господарчої діяльності. Ви змусили дітей, правда старшокласників, будувати якийсь гуртожиток, разом з ними працювали й учителі. Пробачте, але це схоже на експлуатацію.

— Дуриці! — вирвалось у Сухомлинського.— Учителі й учні зголосились на це добровільно. Ми маємо тепер гуртожиток-інтернат для дітей, які далеко живуть.

— На все у нього знаходиться відповідь. Подумати, який добрячок! Благодійник! А ваші махінації з колгоспами, заготівля борошна, пшона, картоплі, з яких, мабуть, і вам перепала чималенька частина.

— Ну, знаєте! — спалахнув Сухомлинський.— Я дбав лише про те, аби моїм дітям було що їсти в шкільній їдальні. Колгоспи пішли нам назустріч. Бо це ж і наші і їхні діти.

— Зазналися ви, товаришу Сухомлинський, от що я вам скажу! Удаєте з себе казна-що... Неспроста ж вас називають «павлівським Песталоцці»!

Василь Олександрович витримав. Закусив губу і, притамувавши гнів, сказав:

— Песталоцці, до речі, був простою людиною. Він міг би народитися і в Павлиші. Впіре же в Крюкові Макаренко, а це поруч з нами.

— То, може, й ви захотіли стати другим Макаренком? — посміхнувся голова комісії.— Статейки пишете, навіть віршиками бавитесь. І на уроках дітям читаєте. Знайшли аудиторію...

— Я не дозволю розмовляти зі мною таким тоном... Чуєте?

Сухомлинський зблід. Обличчя його пересмикнулося, ліва скалічена рука затіпалась. На чолі раптом виступив рясний піт. Не сказавши й слова, він обернувся і вийшов з кабінету...

— Нервовий,— кинув услід голова комісії...

— Не можна ж так розпикати людину,— озвався смагливий молодий член комісії.— Пробачте, але ви вчинили допит. Це не робить нам честі. Адже всі ми вчителі, колеги, так би мовити.

— Ви що хочете, щоб ми його по голівці гладили?..

— Я хочу бути об'єктивним і справедливим. От і все...— не здавався член комісії.— Нам треба поговорити з учителями, учнями, батьками, вияснити істину.

— Не гарячкуйте! Поговоримо. Але й так видно, що цей Сухомлинський бере не ту поту. Норовистий. Певдаха-поет хоче стати експериментатором, використати в своїх особистих цілях державну школу. Ні, ми цього не дозволимо.

— Правильно! — підтримала його руда жінка, длубаючись у своєму портфелі.— Треба бути принциповим.

— А зараз розійдемося по класах,— наказав голова комісії і розподілив, кому на який урок іти.

Сам він піде до Сухомлинського.

Після уроку вкрай знервований Василь Олександрович зайшов до свого кабінету і безсило опустився на стілець.

Він сидів, впершись ліктями об стіл, охопивши долонями голову. Не почув навіть, як до кабінету тихо зайшов старенький учитель.

— А ви не впадайте в розпач, Василю Олександровичу,— заговорив співчутливо.— Ми вас в обиду не дамо. Це я кажу не тільки від себе, як комуніст, а від імені моїх товаришів.

— Спасибі вам.

— Ви ж знаєте, що все нове народжується в боротьбі. Навіть тендітний пролісок, щоб розквітнути навесні, має пробити своїм ніжним голубим лезом торішній лист...

— Та знаю,— усміхнувся Василь Олександрович.

— Ну то вище голову, дорогий наш товаришу директор.

І він якось по-батьківському обняв худі зранені плечі колишнього політрука.

Політрукам теж потрібна підтримка і не тільки на полі бою... Василь Олександрович потягся рукою до бокової кишені піджака, але не знайшов того, що шукав, і болісно скривився. Старий учитель здогадався і, витягнувши з футляра окулярів валідол, подав таблетку директору.

— От дякую,— усміхнувся той ніяково,— я свої забув, а додому іти не хочу, тривожити дружину.

— Приляжте трохи, воно пройде.

За стінами коридора продзеленчав дзвінок, сповіщаючи про перерву. За десять хвилин почнеться новий урок... А в учительській сидить комісія. Хоч-не-хоч, треба вставати...

Переборюючи слабкість, він звівся з канапи.

* * *

Наступного дня комісія виїхала з Павлиша. Вчителі з жалем дивилися на свого директора, який ще більше змарнів і зблід.

На педраді він заявив рішуче:

— Ми можемо помилятися в пошуках, але добре діє той, хто шукає істину, а не сидить склавши руки і жде вказівок зверху. Циркуляри у нашій справі — небезпечна річ.

Він бачив перед собою відкриті, чесні обличчя своїх колег. Он сидить Яким Іванович Лисак, підбадьорливо обіймає його очима, Євдокія Євдокимівна Коломийченко, учителька хімії, киває головою в знак згоди.

— Попереджаю: кому не до вподоби наші наміри,— продовжує Сухомлинський,— хто не згодний в чомусь зі мною, як з директором, той має сказати про це відверто. Шкільний колектив має складатися з однодумців. Я не хочу, щоб ми нагадували отого воза, в який впряжений лебідь, рак і щука.

Вчителі, однак, підтримали свого директора. Навіть ті, хто в душі в чомусь сумнівався, а чи мав якийсь відношення до анонімних листів. Хтозна, як воно там ще обернеться? Цей Сухомлинський — міцний горішок. Подивимось. Коли що, можна буде попроситися в іншу школу.

Минуло, може, з місяць, та щось не чути висновків комісії. Мабуть, збирається велика і чорна хмара.

Та одного дня до школи під'їхала легкова машина, по знаках видно, що здалеку. Якийсь чоловік у сірому пальті й капелюсі, вийшовши з авто, рушив до школи.

Василь Олександрович з вікна свого кабінету впізнав у прибулому секретаря Кіровоградського обкому. Всередині тенькнуло. Чого це він?

Відразу ж по від'їзді комісії він написав листа до обкому і висловив все, що думав, виклав, що наболіло на душі. А чого боятися! Він не належає до тих, хто звик кривити душею.

Секретар обкому зайшов до учительської, поздоровався привітно, потис руку директорові.

— Ну, розповідайте, як ви тут живете, як працюєте?

— Не знаю, що вас цікавить.

— А мене все цікавить. Не думайте, що секретарі обкому займаються лише сіркою, жнивими та хлібоздачею. Щоправда, признатися широко — не завжди руки до школи доходять.

Василь Олександрович поводив поважного гостя всюди. Показав і гарне, що є в школі, і скаржився на нестатки, на тісноту. Побували навіть на окремих уроках. Під кінець зайшла мова і про комісію.

— Є в нас, на жаль, люди, які люблять нагрінути несподівано, наробити галасу, в суть справи вникнути не хочуть або просто не вміють. Чиновники, а не освітяни. Та й хлестакови не перевелися, стали тільки іншого масштабу, все прикриваються високими фразами. Я читав матеріали комісії і скажу вам, що обком не поділяє тих висновків. Голова комісії досить таки войовничий чоловік, але не далекоглядний. За папірцями та старими пенками він не побачив молодого саду. Ні, справи у вас непогані. Це я переконався особисто. Вірно робите! Можна навіть смілише! А чого? Ви чоловік беручка, і ми вам допоможемо. Ну, а якщо і є у вас якісь недоліки, то це не біда, виправите, бачу по вас.

— Спасибі, — подякував Сухомлинський.

Кому приємно, коли над тобою нависає хмара невідомості. І як легко, коли градобій пройде стороною, розсиплеться десь над яругами та лісами, не поб'є зелених сходів хліба, і з них проросте дорідний колос.

І знову в школі настали напружені дні, від дзвінка до дзвінка. А коли спадала ніч, в кабінеті директора школи довго горів вогник, кидаючи виклик темряві. І тільки десь опівночі він згасав, щоб удосвіта спалахнути знову.

8

В безсонні ночі вони приходили до нього з сивої мли віків, приходили з вічності, обступали колишнього пастушка — прості і величні у своїй ясності й мудрості.

Вони були різні, не схожі один на одного. Бо й жили в різні часи. По-різному зодягнені, одні — в довгих чорних сутанах, як ченці, інші —

в сірих лівреяx з білими перуками, треті одягнені просто в полотняні сорочки, крутолобі й бородаті, схожі водночас на філософів і на старих сторожів з херсонських баштанів і на міфічних богів.

З далекої сонячної Еллади приходив мудрий Платон, кликав його в затишну алею тінявого афінського парку, під розлогі платани, послужати мудрі бесіди...

І він ішов на той поклик, вливався до гурту учнів Платона, які збиралися в дружнє коло, поблизу величної статуї міфічного героя Академа... Ця школа мудрого Платона й поклала початок першій академії на землі. Які учні збиралися тут! Допитливі, гарячі, невтомні шукачі істини. Згодом з них виростали досвідчені мужі науки, та вони впродовж усього життя іменували себе скромно учнями Платона...

То була академія мислення. Вогонь її світла не згас навіть у темряві середньовіччя. Народилися нові генії, нові Платони, які закликали виховувати не слухняних рабів, покірних слуг встановлених традицій і схоластики, а людей, здатних мислити критично, по-новому дивитися й збагнути навколишній світ.

І озивався тоді до хліборобського сина з українського села Василівки Томас Мор — син лорд-канцлера Англії, великий мрійник, якого історія нарече утопістом, автор «Золотої книги», чудової нездійсненної казки, яка, проте, була світлим променем у п'тьмі середньовіччя, книги, в якій вперше стверджувалося, що настане такий час, коли людство пізнає само себе, коли виникнуть на землі школи, в яких вчитимуть і в класах, і на полях безкраїх, і в майстернях. А головне, що та наука сповідатиме єдність слова й діла, прокладаючи шлях до пізнання істини...

І бачив він великого мрійника Томаса Мора в останню хвилину його подвижницького життя. Ось він стоїть на ешафоті, засуджений до страти за крामолу й безбожництво, стоїть перед катом і спокійно радить вбивцеві в чорному вбранні: «Ти ж дивись! Шия в мене коротка — цілься добре, щоб не осоромитись...» Зблиск сокири — і покотилася мудра голова, найкраща голова людства на той похмурий і суворий час...

На зміну Томасу Мор у виходив з темряви ночі Томмазо Кампанелла. Настане колись такий час, про який я пишу в своїй книзі «Місто Сонця». Настане! Людство не буде довіку блукати в темряві, воно вийде на сонячний простір і побудує прекрасне гармонійне життя, де людська особистість підніметься до незаних висот. І почнеться те з дитинства, зі школи, в якій змалку навчатимуть мудрощам науки і праці. Бо ж із дітей з часом виростуть дорослі люди, ковалі власної долі...»

«Місто Сонця» — книга, якою зачитувалися тисячі лицарів науки, книга, яка, мов та колискова пісня, гойдала в юні літа майбутніх філософів, великих реформаторів, економістів і педагогів.

Він з нею в Кременчуку познайомився ще студентом, в шістнадцять літ, але й зараз часто припадає до неї, немов до дивного джерела.

Може, саме тому до нього, простого вчителя, так часто у снах і мріях приходять отой високочолый Кампанелла...

Як жаль, що на цей раз розмова з ним була така коротка. Тихо шелестить чорна ряса, закутавшись в її широкі поли, відходить Кампанелла так само несподівано, як і з'явився...

А з прозорості місячної ночі беззвучно вплив Рабле. Загадковий товстун, схожий скорше на м'ясника а чи сільського кюре... Щоправда, він був і кюре, і юристом, і ботаніком, і медиком, і геніальним письменником, подарувавши людству незрівнянного добродія — велетня Гаргантюа...

«От із кого треба брати приклад», — не раз думав сільський хлопча на з українського села Василівки і в літа своєї юності, і пізніше. Франсуа в тридцять шість років виявив таку працездатність, здійснив такий подвиг, що здивував усіх тодішніх професорів. За тридцять днів Рабле склав університетський курс медичного факультету, здобувши учений ступінь бакалавра, і перший у Франції здійснив розтин людського тіла, докопуючись до істини, до таїнства людського організму...

Та не тільки в цьому був подвиг Рабле як сміливого вченого. Він виступив рішуче проти застою й консерватизму в науці, він освітив далекі обрії майбутнього в розвитку науки й освіти.

«Добрий старий Рабле, як хороше, що ти був на світі, що ти прислужився людству! Адже саме цей колишній провінціальний медонський кюре накреслив нову струнку систему виховання, закликаючи вивчати довкілля під час прогулянок з учнями на поля й на луки, в ліси й гаї... Він навчав, що астрономію легше пізнати, спостерігаючи зоряне небо, милуючись величезною красою далеких світів, які так багато розкажуть допитливим. Бо небо — то ж найвеличніша з книг буття, густо засіяна літерами зірок».

У старого, доброго Рабле він, сільський вчитель, перейняв ідею вчити дітей на природі, наvertати їх на роздуми, щоб вони самостійно мислили, сперечалися поміж себе і навіть із вихователями. Бо ж саме так виростав і виховувався добрий велет Гаргантюа...

«Спасибі тобі, добрий Рабле, мудрий старче, що відкрив і мені світ. А скільки людей, які, не відаючи про твої мудрі поради, ще й зараз ходять навромацки... І найбільше прикро те, що вони за професією вчителі».

Педагогіка! Наука, покликана допомогти навчити дітей всіх наук. Вона народилася, на жаль, пізно. Те, що сповідали свого часу Платон, Арістотель, Сократ, Томас Мор, Кампанелла, Рабле і ще багато інших, на жаль, було розкидано, ніби зернини на великій неосяжній ниві.

Та ось прийшов чи не найперший з тих, що став творцем педагогіки як науки, — Амос Коменський. Могутня статура, високе розумне чоло, проникливі задумливі очі. Він схожий чимось на бога... Так, для нього він — бог.

У кого в душі немає отакого взірця, той безнадійний пустощів. Тільки люди сильні духом можуть підійматися силою свого духа над загалом, щоб своєю мудрістю і знаннями служити тому загалу, віддавати їм своє серце й душу...

Хто ж це говорить? Він сам а чи великий Ян? Вже й не добереш, де мудрі повчання Коменського, які він увібрав у пам'ять ще студентом, а де власні думки, — так вони переплелися...

Він знав педагогічні праці Коменського так само, як материнські пісні, як свій власний дім, як рідні краї. Це — його стихія. Ян Коменський зібрав і систематизував усе краще з розрізнених трактатів і праць

своїх попередників. Зокрема мудру Сократову настанову про те, що головним у вихованні є не лінійка, не березова каша, не смикання вихованців за вухо, одне слово, не насильство. Ні! Головним методом навчання й виховання є переконання.

На чому ґрунтувалися ті принципи? Від близького до далекого, від часткового до загального, від знайомого до незнайомого. Тільки так треба навчати дітей. Школа, за визначенням Коменського, повинна бути «майстернею мужності і людяності».

Як жаль, що йому самому не пощастило застосувати ці принципи в школах Чехії, де він працював недовгий час. Така вже доля у вчених, які прокладають незвідані шляхи першими. Він став вигнанцем... Три десятиріччя великий вчений мандрував країнами Європи, блукав дорогами Англії, Голландії, Швеції, а в години коротких відпочинків на постійних дворах і корчмах писав свої праці...

Йому було що сказати людству. Понад 250 наукових праць з педагогіки залишив Коменський після себе у добрий спадок. І той, хто присвятив себе педагогіці, завжди може припасти до цієї вічної криниці знання.

Таким був і Жан-Жак Руссо. Дивно, що в цій людині поєднувалися композитор і письменник, філософ і педагог, замкнута й водночас весела людина. Він ніколи не горював і у важкі хвилини свого життя заробляв на хліб, переписуючи для багатіїв ноти.

Можна тільки дивуватися, як цей неспесида, людина з головою мислителя, душею музиканта й руками трударя, міг написати свій роман-трактат «Еміль, чи Про виховання».

Ще в юності, будучи студентом в тихому Кременчуці, Сухомлинський вперше роздобув оту книгу. Читав захоплено, як роман, відчував, що в цій книзі чітко сформульовано важливі педагогічні основи про виховання. Жан-Жак Руссо говорив: «Любіть дитинство: будьте уважні до ігор і забав, до його малого інстинкту. Хто з нас не шкодував про той час, коли посмішка не сходить з вуст, коли душа завжди тішиться світом. Дайте дитинству дозріти».

Як чудово сказано!

Василь Олександрович зупиняється на тільки-но прочитаному, акуратним почерком виписує речення до свого заповітного зошита.

«Природа бажає, щоб діти були дітьми, доки не стануть дорослими. Якщо силоміць порушувати одвічний порядок, то виростимо скороспілки, які незабаром зіпсуються; у нас будуть юні вчені і старі діти. У дитинства свої, властиві йому способи бачити, думати і відчувати; немає нічого безглуздішого, як замінити їх на догоду нашим бажанням...»

До чого ж мудро сказано! І це треба занести до свого зошита. І Сухомлинський знову схиляється над цим романом-трактатом. Жан-Жак Руссо крізь час, простір нашіптує йому свої думи й мислі, веде з ним розмову в тиші весняної ночі, що пливе над українським селом.

А ось місце про порушників дисципліни. Як же точно сказано: «Вам не вдасться ніколи виплекати мудреців, якщо будете вбивати в дітях пустунів».

Справді, пригадаймо видатних людей. Якими ж вони були в дитинстві? Навіть в зрілі роки вони любили часом пожартувати, вдатися до пустощів...

Відчувати в собі вічний поклик дитинства... Чи не в цьому найвище покликання і справжній талант учителя. Жити інтересами дітей і водночас підноситися над ними досвідом і знаннями. Чи не таким був Йоганн-Генріх Песталоцці? Виховання дитини починається з коліски! «Година народження дитини є першою годиною її навчання». Як це збігається з народним прислів'ям, яке він чув від матері: «Вчи дитину, поки вона ще впоперек лави лежить...»

І вже молодий сільський вчитель подумки веде бесіду з Песталоцці, який з провінціального вчителя піднявся над світом, немов той Гуллівер. Сорок років він стояв на чолі школи для бідних дітей і сиріт. Сорок років! Багато таких шкіл він створив у Швейцарії. Про все зроблене й незроблене щоденно записував, аби не згубилося воно, а стало здобутком багатьох інших, лягло в підмурки нової педагогіки.

«Сорок літ! Ціле життя. Мені зараз за тридцять,— думав Сухомлинський.— Чи не запізно я почав! Так ні ж. З шістнадцяти літ я став учителем. А попереду в мене ще велика дорога, хоча б у чверть віку. За цей час багато можна зробити.

Хіба мій народ не може народжувати власних Ньютонів і Платонів! Нехай вони були синами мужиків, але ставали владарями в царстві духу. Вишенський і Сковорода, Котляревський і Тарас Шевченко, Іван Франко й Леся Українка — великі сіячі рідного слова. Бо ж зі слова починається все...

А наш співвітчизник, вихованець Новгород-Сіверської гімназії, Костянтин Дмитрович Ушинський, основоположник вітчизняної наукової педагогіки, творець світлих і райдужних книг для дітей. Він навчав, що школа має виховувати почуття патріотизму в своїх вихованців — того громадського цементу, який з'єднує людей у чесне, дружнє товариство.

Ушинський ратував за створення на Україні народних шкіл з викладанням рідною мовою і зустрічав лише відмову та глузування серед царських чиновників.

Скільки їх було, просвітителів, лицарів гордого духу! І кожен вніс щось своє, дбаючи про дітей. Адже діти — це наша будучина! В дітях хочеться бачити продовження того, про що ми самі мріяли й думали з того часу, як стали прагнути до високої мети».

Чи ж знайде він у собі сили піднятися до вершини, засіяти власним світлом. Ні, це він робить не з самолюбства. «Жалюгідний той, хто живе без ідеалу». Це, здається, сказав Тургенев. «Мій ідеал стати вчителем. Не сіреньким, буденним. Вистачить їх і без мене. Треба бути жадібним і наполегливим у своїй праці, в своїх шуканнях. Ні, неспроста сказав Карл Маркс: «Не дивлячись ні на які перешкоди, я буду йти до своєї мети». Буду!

А ще Карл Маркс говорив: «Вихователь сам повинен бути вихованим». В цих мудрих словах своєрідний ключ педагогічної діяльності.

У класиків марксизму допитливий вчитель знаходив безліч цікавих порад і настанов, вбираючи в душу вищу мудрість педагогічного вчення. І хоча мав хорошу пам'ять, та все ж, працюючи над творами великих вчителів, занотовував до свого зошита-порадника «золоті розсипи» крилатих думок і висловлювань.

Так потрапили до його записника ленінські слова: «Наша школа повинна давати молоді основи знань, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити із них освічених людей». І далі «Школа поза життям, поза політикою — це брехня і лицемірство».

Напевне, Антін Семенович Макаренко знав ці ленінські слова, і можливо саме вони викликали в нього тверде переконання про те, що «школа повинна боротися за комунізм з такою ж волею, з такою ж мужністю, з таким напруженням, як все наше суспільство. І з такою ж радістю!»

Радістю! Саме радістю! Бо тільки там, де існує справжня творчість, існує і радість пізнання, і радість творення.

В душі Василь Олександрович радувався, що його особиста доля тісно переплелася з долею Антона Семеновича Макаренка. Адже і він виростав ось тут, поблизу Дніпра, у Крюкові, звідки до Павлиша рукою подати. В тихому зеленому завулку і зараз стоїть хатина, в якій жив Макаренко. В ній тепер музей великого педагога. Ще юнаком сюди любив заходити Сухомлинський, годинами замріяно стояти коло експонатів, які, здавалося, зберігали людське тепло. Пізніше, навчаючись в стінах Полтавського педагогічного інституту імені Короленка, де раніше до нього вчився Макаренко, він ніби зустрічався з ним і вів задушевну розмову. Скільки доброго підказав молодому юнакові тоді вже прославлений педагог і досвідчений письменник. Юнак зачитувався його творами, як і творами ще одного мудрого педагога Надії Костянтинівни Крупської. Та й зараз, будучи вже директором школи, він не розстається з творами видатних радянських педагогів. Часом йому здавалося, що вони мовби приходять до нього і нашіптують слова, які так імпонують його власним поглядам.

Завдання нашої школи не тільки дати певну суму знань, але й показати, як ці знання з живим життям зв'язані, як вони можуть це життя змінити... «Ми повинні створити школу труда»...— писала Крупська.— Так, так саме школу труда! Бо труд благотворно впливає на людину, тим більше на покоління юних, яке починає жити. «Країні соціалізму барчуків не треба»,— говорила Надія Костянтинівна.— Потрібні умілі руки в побуті і на всякій роботі».

Читаючи і перчитуючи твори великих педагогів-мислителів, Василь Олександрович, здавалося, набирался від них і знань, і сили, і впевненості. І пишався з того, що став вчителем. Адже в нашій країні роль вчителя так високо піднята, як ніде і ніколи в жодній країні світу. Про це в свій час говорив Ленін. А як прекрасно сказав про вчителів Михайло Іванович Калінін: «Учитель формує людину... Педагог — це інженер людських душ».

Справді-таки, стати інженером людських душ це найпочесніше завдання. Воно окрилює, кличе, зові! І він присвятить все своє життя дітям. Діти — наша надія, наше майбутнє. А що може бути краще, як працювати в ім'я світлого майбутнього!

У всякій справі, великій і малій, людина повинна стати бійцем. Вона має горіти вогнескилом, освітлюючи шлях тим, хто іде за нею. Адже справжнє життя це горіння. І в цьому найвища радість і нагорода.

Так він мріяв про це в безсонні ночі, так часом говорив з собою, пізнаючи самого себе і своє місце в житті.

Ось тут моє місце, моя школа, моя висота, говорячи мовою гвардійців, в лавах яких я пройшов війну як політрук. Моя висота! Нехай вона невеличка. Осоиний косогір, на якому стоїть на вид, може, й непоказна школа, але не пишним парадним входом, не високими стінами славної школа, а своїми вихованцями. Щастя людини в праці. Всі радості життя в творчості. Тисячу разів мав рацію Ушинський: «Якщо ви вдало виберете труд і вкладете в нього всю свою душу, то щастя само відшукає вас». Для мене ж немає вищого щастя на землі, як працювати заради дітей, як віддавати серце дітям...»

Вже й ніч поبلдла, а він все ще вів щирі бесіди зі своїми великими вчителями, безсмертними попередниками, говорив сам з собою. Шелестіли тихо сторінки книг, скрипіло перо, слалися рядки високих дум...

«Перш ніж злетіти на крилах мислі, людина має побути віч-на-віч з собою, відчувти, збагнути серцем свою доконечну мету».

...За дверима почулися легкі кроки, хтось ішов з квартири до кабінету. «Дружина,— здогадався Василь Олександрович.— Ой леле, попаде мені зараз...»

— Васю! — сказала вона з докором.— Хіба ж можна отак цілу ніч без сну?..

— А хіба вже пізно?

— Та вже світає...

— Ой, пробач, засидівся...

— Ти ж так зовсім виб'єшся із сил. Не жалієш ти себе, Васю...

— Завтра відісплюся.

— Знаю тебе,— усміхнулась вона.— Ходімо, хоч чаю вип'єш. Може, поспиш якусь годинку.

— Та, мабуть, уже пі. Світає. Так гарно. Ходімо, Аню, на подвір'я. Діти сплять? — запитав ласкаво.

— Сплять, добре, що не в батька вдалися,— усміхнулась дружина, взявши чоловіка за руку.

Разом вийшли на ганок. Над селом вже світало. З голубуватої мли проступали хати. Півні накликали ранок.

Василь Олександрович стояв з дружиною на широкому подвір'ї школи. На душі було легко й спокійно. В голові ясно й світло, наче й не було безсонної ночі. Він знав, що йому робити. Він побував сьогодні на своїй висоті. Зустріч з великими мудрими людьми надала йому натхнення й снаги до нелегкої подорожі, завдовжки у чверть віку...

Це багато, якщо розумно використати час. У житті, як і у вихованні, головне не виграти потрібний час, а вміло й розумно, з найбільшою користю витратити відведений тобі час.

Догоряло літо на далеких стернях. Відходив серпень, запаливши наостанку білі вогні пізніх гречок.

Вже й вересень сурмить у високому небі журавлиними ключами. Скоро початок навчання в школі. А поки що на узгірку тихо. Молоді

яблушки тримають на вітах червонобокі яблука, сливи голубіють поміж зеленого листу. От уже й заплідносив шкільний сад.

Серед осінньої краси саду стоять невеликі будинки, які кілька років тому бачив у мріях один лише Василь Олександрович. Головний корпус школи розширився удвічі, навколо будівлі підросли акації і клени, дикий виноград в'ється при вході, ніби сплетений самою природою вінок — на щастя.

Закінчується набір учнів до першого класу. Та, крім першокласників, є ще меншенькі, яким тільки-но виповнилося по шість років.

Ось вони вперше прийшли до школи: хто з мамою, хто з татом, хто з бабусяю а чи старшим братиком, сестричкою. В очах цікавість, подив і настороженість.

П'ятнадцять дівчаток і шістнадцять хлопчиків стануть учнями підготовчого класу в «Школі радості», як згодом самі діти її батьки назвуть ту школу. Душею її був Василь Олександрович. Чарівний світ дитинства мавив і кликав його, він хотів глибше пізнати чисту дитячу душу, заглянути в казковий палац дитинства. «Тільки той стане справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що він сам був дитиною».

І він вирішив розпочати нелегку, але водночас захоплюючу дорогу довжиною в десять років разом з цими малюками, які вперше прийшли сьогодні до школи. Перед цим обходив домівки майбутніх своїх вихованців, познайомився з батьками, поділився з ними своїм задумом — створити школу для малечі. Одні поставилися до того прихильно: «А чого ж, хай іде, щоб дома не було байдки. Інші заперечували: «Встигне ще насидітися в класі. Десять літ попереду...» Треті скептично поставилися до пропозиції молодого директора: «Мало вам клопоту зі старшими, так ви ще з малечею матимете мороку». Але Василь Олександрович твердо стояв на своєму: він хотів знати кожну дитину, вивчити її індивідуальні особливості, зрозуміти її захоплення, прагнення і нахили. Адже всебічне виховання — це не тільки набуття знань у школі, хоча воно неможливе без освіти, як народження хлорофілу — без сонячного променя. Він вирішив особистим прикладом показати і складність виховання, і радість здобутку, простежити за групою дітей від підготовчого класу до урочистої миті одержання ними атестатів зрілості.

На таке зважиться не кожний.

До того ж це були особливі діти. Вони народилися в 1944—1945 роках, коли над землею ще гриміла війна. Багато з них так і не знало своїх батьків. Ось стоїть сіроокий хлопчак Вітя. В очах дитини смуток. Батька Віті — партизана — скарали на смерть німці на очах у друзини. І від того мати збожеволіла. Хлопчик народився через півроку після тої трагедії, а мама померла, не знісни горя, і дитя виховали чужі люди.

Поруч з Вітею — білоголовий Сашко. Теж сирота. Батько не повернувся з війни, мати загинула в рідному селі від рук фашистів.

Малого Петруся привів до школи дідусь. Ще коли той був немовлям, батько залишив родину напризволяще. І щоб не ранили синового серця, мати говорила йому, що батько загинув на війні. Петрик пишався з того, та скоро розкрилася мамина «таємниця», і в сім'ю прийшла трагедія...

Василь Олександрович вдивляється в личка своїх майбутніх вихованців. Він зупиняє погляд на Костику і пригадує, яке нещастя пережив цей хлопчик. Старший брат Кості підірвався на міні, мати, не витримавши того горя, повісилась. Люди її витягли з петлі і вже в передсмертній агонії народила вона сина. Його назвали Костем... Якось, бавлячись на вгороді, знайшов він блискучий предмет, почав бити по ньому молотком, і вибухнула проклята німецька граната. І став хлопець калікою — без лівої руки і без лівого ока...

«Скільки треба тобі віддати, Костю, доброти й сердечної ласки,— думав Василь Олександрович,— щоб ти став щасливий? Як ти будеш учитись? Як полегшити твої страждання? Адже ти уникаєш своїх ровесників, замикаєшся в собі».

Дві сестрички-близнята Ніна й Саша горнутья обіруч до батька. Вони щасливі, бо не знають сирітства: у них є братики й сестрички, є батько й мати.

Батько Люсі, усміхаючись, розгладжує чорні козацькі вуса. Його знає все село, як доброго хлібороба, чулу й ширю людину. Та й дочка, пидно, закохана в батька, припадає до нього, мов ласка...

Що не дитина, то цілий світ, у кожної свої радощі й своє маленьке горе. І треба, щоб ці діти здружились в однім колективі, щоб їх захопило навчання. Він, саме він добровільно бере на себе роль наставника, вихователя, вчителя. Він має відкрити перед ними дивний, чарівний світ природи, слова, музики, краси й натхненної праці.

Його непокоїло, коли діти на питання: «Яким ти хочеш вирости?» — відповідали: «Сміливим, хоробрим, дужим», але майже ніхто не говорив: «Чесним і добрим». А без цього вмирають усі інші бажання в серці людини.

Людина насамперед має бути доброю, і виколисувати доброту треба з дитинства. Доброта, ніжність, сердечність, працьовитість. Саме оці якості передовсім має прищепити його «Школа радості».

* * *

Першого вересня малюки зібралися на просторому подвір'ї школи. Він зустрічав своїх вихованців, хвилюючись не менше, ніж школярики. Всі вони були святково зодягнені, в новенькому взутті. Стояли, ніяково переступаючи з ноги на ногу.

Василь Олександрович здогадався: незвично сільським дітям ходити взутими, та ще й тоді, коли надворі стоїть теплий, майже літній день.

— Ну, діти, підемо до школи! — лагідно усміхаючись, сказав Василь Олександрович і повів малечу за собою в сад. — Ви не дивуйтеся, наша школа буде під блакитним небом, на зеленій траві, он під тією гіллястою грушею.

Діти затанцювали з радості, заплескали в долоні.

— Вам, мабуть, незручно взутими? А знаєте що, скиньте свої черевички й сандалики, і будемо ходити босоніж, як удома...

Дівтора ще більше зраділа, і вмить заблищали п'яти, затанцювали босі ніжки на спориші.

— Завтра можете приходити босі, поки оце ще стоять теплі дні,— сказав учитель.

За грушею переплелися виноградні лози, зеленіли куші смородини. Царство тиші й таємничості. Це був «куток казки», вимріяний Сухомлинським. І сюди він привів своїх дітей на перший урок.

— Ось тут починається наша школа. Звідси ми будемо дивитись на голубе небо, на сонце, на наш сад і рідне село... А зараз я вам розкажу казку про сонце.

Діти притихли, зачаровані красою природи, в очікуванні казки. Сонячні промені бризкали крізь зелену гушавину і сіяли дивну прозорість.

— Сонце живе високо в небі. У нього є два ковалі-велетні й золоте ковадло. Перед світанком ковалі з огненними бородами ідуть до сонця, яке дає їм два пучки срібних ниток. Ковалі беруть залізні молоти, кладуть срібні нитки на золоте ковадло й видзвонюють молотами... Вони виковують сонцеві срібний вінок. З-під їхніх молотів розсипаються по всьому світові срібні й золоті іскри. Вони падають на землю... Їх можна ловити руками, та, як живе срібло, вони протікають між пальцями... Увечері стомлені ковалі-велетні ідуть до сонця, несуть чарівний вінок, одягають його на золоті коси сонця, і, усміхнене та щасливе, воно іде відпочивати у свій чарівний сад...

Заворожені казкою, не поворухнуться діти, чарівність, таємничість навколишнього світу огортає їх небуденним видивом...

І тільки згодом починають засипати вчителя запитаннями. А що ті ковалі роблять уночі? А навіщо сонцеві треба кувати щоденно новий вінок? А куди діваються сріблясті, золоті іскри вночі?

— У нас з вами буде багато часу, і я розкажу вам про все...— заспокоює Василь Олександрович дітей.— А тепер ходімо рвати виноград. Його посадили ваші старші братики й сестрички. А напували гої виноград земля й сонце. Чи бачите, які прозорі, соковиті грона? Вирвіть кожен по двоє. Одне з'їжте самі, друге понесіть додому: мамі, таткові, дідусям чи бабусі. Скажіть їм — то дарунок від сонця.

Швидко пролетів перший день у «Школі радості». Дітям не хочеться повертатися додому. Але втішає їх те, що завтра вони знову прийдуть сюди. Василь Олександрович просив бути в школі надвечір. Цікаво, про що він буде розповідати завтра?

А він і сам добре не знав, що розкаже. Він не склав ніякого плану, йшов за покликом душі. Він просто хотів відкривати перед дітьми чудесний світ барв і трепетних звуків. Через казку, фантазію, мрію хотів прищепити любов до людей, хотів, щоб кожний день став для дівчаток і хлопчиків новим кроком до витоків, джерел рідної мови, мандрівкою у світ дивної краси природи.

Наступного дня діти зібралися надвечір. І Василь Олександрович повів їх за селом на високу гору від полинів могилу. Звідси розгортався чудовий виднокруг. Сонце спускалося до обрію, заливаючи багрянцем далекі поля й переліски. У високих травах виспівували коники, десь у нескосених просах вдарили в свої литаври перепели. Світ озивався до дітей дивними звуками життя.

І вони зацікавлені від подиву.

Це була хвилинка мовчання. Учитель знав: не треба зараз говорити, коли світ мовить до дитячого серця мовою живої казки.

Казка — це свіжий вітер, який роздмухує вогник дитячої мрії і мови. Адже діти не тільки люблять слухати казки, вони захочуть самі створювати їх.

Тут, серед степової тиші, казка сама просилася в слова. Діти проводжали сонце за обрій, і білява Лариса сказала:

— От і пішло сонечко на відпочинок.

— Ковалі принесли сонечку срібний вінок, — додала Ліда. — А куди ж воно поділо той, учорашній? — допитливо звела очі на вчителя.

— Той вінок розплескався по небові, — сказав Федько.

— І справді, за день він нагрівається від сонця, стає м'яким, як віск, і розтікається золотом. Он бачите, яке жарке небо...

— А ондечки вже зірочки загоряються! — помітила Валя. — Бачите! А чого їх не видно удень?

— Не все відразу, діти, — ласкаво каже вчитель. — У нас з вами довга мандрівка у світ прекрасного. Подивіться краще, як присмерки лягають над степом! Он гляньте, що там, вдалині?

— Ліс, а далі череда повертається в село... А ондечки вогник, мабуть, трактористи розіклали багаття...

І вже народжується спільна казка про присмерки й темряву, які заколихують землю вночі, коли сонце іде на відпочинок...

Вже й зовсім смеркло. Час повертатися додому. Зачарована побаченим і відчутим, зграйка дітей іде за своїм учителем, якого вони вже встигли полюбити.

І молодий місяць світить їм дорогу, як дивний кінь-золотогривець, що мчить у безвість.

10

І покотилися, розплескалися сонячні вінки по блакитному небу. День за днем...

Діти за прикладом свого вчителя вже навчилися самі фантазувати. Звіряли ті казочки своєму вихователеві, і він записував до збірника дитячих казок нові, яких ще не було на світі.

Ось казочка маленької Зіни — «Жолудь».

«Повіяв вітер. Упав з дуба жолудь. Жовтий, блискучий, ніби викуваний з міді. Упав і думає: «Так добре було на вітах, а тепер я на землі. А звідси не видно ні річки, ні лісу». Засумував жолудь. Став проситися: «Дубе, візьми мене на гілочку». А дуб відповідає: «Дурненький ти. Подивись, я теж виріс із землі. Пускай скоріше корінь, рости. Станеш високим дубом».

Галинка розказала казочку про хмарку:

«Народилася хмаринка. Знялася у небо і попливла високо-високо. І гарно їй та любо оглядати безмежний простір. Ось уже й степи, а далі — гаї, переліски. А вітер несе її все далі і далі. Внизу лежав великий лан зеленої пшениці. Душно йому під сонцем. Просять колосочки хмарку: «Покропи нас, хмаронько, позич вологи». І пожаліла їх хмарка, пролилася на поле дощем. Сама незчулася, як розтала. Небо стало чисте, блакитне. Поле дзвенить радістю, а хмарин немає. Вона віддала себе степові, щоб росла і наливалася пшениця».

Не всі діти охоче фантазували. Були й такі, що мовчали. І вчитель помічав, як неохоче розмовляли Коля, Михась і Толя. Чому вони мовчазні й пасивні? Адже в очах дітей горить зацікавленість? Отже, дається взнаки якась скованість, соромливість. А може, бракує слів? І він намагався залучити дітей мислити вголос.

— Он бачите, діти, в небі пливуть хмари, білі, кучеряві. Придивіться пильніше, що вони вам нагадують?

— Крижини.

— Якись білі скелі...

— А он ніби велетенський чабан стоїть з гирлигою, в білому брилі, пасе вівці, і маленькі хмарки — ніби отара...

— А й справді, — втягуються в розмову Михась, Толя й Коля... І вже сміливіше фантазують далі: — О, там наче ведмеді стали на диби..

Власне бачення світу вбиралося в одержу слова, творцями цієї казки були діти. Казка народжувалася в дитячих серцях любов до рідної землі. І Василь Олександрович ще більше впевнювався в тому, що дитина передовсім повинна навчитися відчувати красу, захоплюватися нею, тоді в її серці сіється добре насіння любові до Вітчизни. Бо краса — кров і плоть людяності, добрих почуттів, сердечних взаємин.

Школа під блакитним небом навчила і його самого відкривати перед дітьми вікно у навколишній чарівний світ, і він намагався набутий досвід передати своїм колегам-учителям. Адже його починання — не самоціль, а шукання шляхів до істини. Він ділився з учителями своїми думками про «мандрівки» до джерел рідного слова — так він назвав яскраві, сповнені широкості й емоційності оповідання дітей, створені про речі, які їх оточували.

І за почином Василя Олександровича відчинялися двері інших класів, і учні-старшокласники виходили під небо, на захоплюючі уроки серед царства природи й краси.

Ні, це не був відхід від уроків, втеча від книги, підручників. Навпаки, це збагачувало, поживляло навчання, розширювало перед дітьми світ, який вони мали пізнати не лише з книжки.

Василь Олександрович захоплено розповідав своїм колегам:

— На власному досвіді я переконався, що перші уроки мислення мають починатися не в класі, не перед класною дошкою, а серед природи. Справжня мисль завжди просякнута трепетом, коли дитина відчула аромат слова і її серце охопило натхнення.

Разом з учнями «Школи радості» він обладнав «куток мрії» за селом, у глибокому яру, серед ліска, який видався дітям дрімучим лісом. Влаштували щось на зразок зсмянки чи печери, встановили пічку, ввели трубу, запалили вогонь, коли прийшов вечір, і полинули у світ мрії. То була не просто гра в казку. Діти знаходили тут радість, читали природу, навіть складали разом вірші. Казка про сонце, яку розповів учитель, не забувалася. Вразлива Лариса, якій легко давалася співзвучність слів, дивлячись ранком на росні трав, раптом сказала:

Уночі упали росинки
На срібні павутинки...

В очах дівчинки — радісні вогники, і вже підхоплює її Юрко:

І затремтіли перлисті намистинки...

Діти захопились дивною грою слів, вони були в полоні поезії...

Випило сонце росинки,
Умилась срібні павутинки,
Усміхнулись ясні намистинки...

І від радості пішли в тапок, а з ними і їхній учитель. Він радів з того, що знав тепер напевно: без постичного емоційного струму неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини. Сама природа дитячого мислення вимагає постичної творчості. Краса й жива думка органічно пов'язані, як сонце й квіти.

Але щоб краще збагнути навколишню красу, він навчав діток малювати, переносити на папір все, що вони бачать, що їм до вподоби. І діти охоче малювали хто сонечко, хто вишеньку, хто пташку, а хто колосочки.

Він водив дітей слухати голоси природи, як співають жайворонки, соловейко, перепел в житах, він привчав дітей до музики. А згодом запропонував послухати записану на плівку мелодію «Політ джмеля» із опери Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана».

Потім вони слухали «Осіньну пісню» та «Пісню жайворонка» Чайковського. Музика поглиблювала сприймання дитини, навівала мрійливість, розвивала фантазію.

Добре, що в таких випадках на допомогу Василю Олександровичу приходив Семен Йосипович Єфименко, беззмінний учитель співів і музики. У нього у фонотеці чого тільки й не було! Класичні опери, і концерти знаменитих співаків, і власні записи на магнітофонну плівку концертів пернатих, які водилися в садах, та галях, та дібровах Павлиша. І тоді серед зими в тихій шкільній кімнаті народжувалося чудо. Лунала пісня, яка виконувалась зі сцени славнозвісних театрів, а чи гриміли солов'їні руляди з різних вишневих садів, які можна було почути хіба що в травні...

Не раз пізніше пригадувалися вчителю оті чудові хвилини, коли захоплена дівчора слухала музику. Особливо в зимові дні. За вікнами лежать білі сніги, кружляє лапата заметіль, а в їхньому класі ллється чарівна музика. «Коли б не музика, не фантазія, не творчість, можливо б, діти швидко охололи до «Школи радості».

— І взимку є своя неповторна краса,— навчав учитель дітей.— Варто лише придивитись, як летять і лягають на землю перші сніжинки або як вранці дерева обліпить волохатий іній. Все ніби коване з кришталю. А придивіться, діти, як першою кригою береться наш ставок.

Разом з учителем діти йшли на став, дивились на срібне дзеркало, що виблискувало в берегах, опромінене призахідним сонцем.

І тут, на березі ставу, Василь Олександрович розповів дітям створену ним казку про красу.

...Вночі маленький ставок укrywся прозорою крихкою кригою. На зорі той льодок ставав то фіалковим, то бураковим. З'явилося сонечко з-за обрію, і крига стала ясно-червоною. На верші сиділа синичка. Вона співала свою пехитру пісеньку:

Я маленька, легка, як пушинка, але і мені не можна сидати на це чарівне дзеркало.

На березі ставу вибрикувало теля. Почуло пісню синички, зупинилось, стало слухати. Коли б воно було не теля, у нього б з очей закрапали сльози від милування. Але теля є теля. Йому закортіло ближче подивитися на красу, про яку співала синичка. Теля наблизилось аж до краєчку криги, але й звідти нічого не побачило... Тоді воно ратичками ступило на кригу. Від того крига затріщала, чарівне дзеркало розпалося, із дна ставка здійнялася каламуть. «Де ж краса?» — подумало теля і, напившись води, дремнуло геть.

Діти слухали уважно, а під кінець весело розсміялись. «От дурне телятко. Хіба ж так можна — топтати красу ратичками».

Василь Олександрович радів. Маленькі, а зрозуміли. Красу треба бачити очима, збагнути душею, а не топтати ногами. Казка допомогла вчителєві передати дітям те, що він хотів.

Ні, зима не стала їм на перешкоді. Разом з учителем діти ходили до лісу, слухали, як гудуть промсерзлі сосни, шумлять дуби, спостерігали, як дятел, всівшись на дереві, вистукував дзьобом, ніби невтомний телеграфіст, як меткі білки перескакували з гілки на гілку, наче дивовижно в'ююнк гімнастки.

Казка про сонце, яку вони чули від учителя першого дня навчання, збагачувалася новим змістом. Зараз сонечко мандрує в теплих краях, а нам наслало зиму. І вся природа спить.

Катруся, милуючись сосною в білому кожусі, тихо сказала:

— Сосна спить...

— Сосна заснула до літа,— додала Зіна.

— Сосна заснула до весни,— уточнив Сергійко.

І всі діти погодилися з ним, до того ж відчувли музичність речення.

І обдарована Лариса, яка мала хист до поезії, сказала:

Заснула сосна до весни.

Їй сняться, сняться, сняться сніги...

І поступово народився вірш, діти принесли його з лісу як добру знахідку, як світлу радість.

У відлигу малюки ліпили снігових баб, бавилися в сніжки, а коли стояли легкі морози, ходили на лижах, каталися на санчатах. Вчитель, згадавши своє дитинство і давню кружлянку у Василівці, запропонував спорудити оту просту й незвичну карусель. Допомогли батьки, роздобули колесо, забили кілок, і закружляли вихором санчата...

Звичайно, навчання не можна перетворювати на легку забаву, заповнену різними іграми. І це добре розумів Василь Олександрович. Навчання — це насамперед праця, щоденне добування знань. І він учив їх читати, писати перші літери й слова, рахувати на паличках, а то й просто лічити дерева в лісі. Діти пробували малювати ялинки й снігових баб, діда-мороза і червоногрудих снігурів...

Так у праці швидко пролетіла зима.

Теплого весняного дня, коли в степу парували ріллі і тремтливі марева клубочились над скіфськими могилами, діти вийшли в поле. Їх зустрів жайворонок своєю дзвінкою піснею.

Тридцятьеро школярів, піднявши голівки догори, розглядали маленьку сіру пташку в блакиті, вбирали в душу її дивні переливчасті звуки.

— Давайте складемо казку про жайворонка, — запропонував учитель. Діти радо підтримали його пропозицію. І народилася нова казка серед весняного поля, ніжна, поетична і прекрасна.

...Лежала грудка ріллі. Маленька, промерзла від зимового холоду. Та ось повіяло теплом. І грудочка почала просити сонечко: «Пригрій тепліше, я змерзла, я хочу жити». Сонечко почуло ту мову, обдало грудочку ніжним теплом, пронизало її ласкавим промінням із срібного вінка, який кують сонцю небесні ковалі...

І сталося диво. Грудка ожила, в неї вирости крильця, і вона злетіла у височінь, стала пташкою. І заспівала. Вона летіла назустріч сонцю, бо була дитям його. І славилася сонце і небо в пісні. Але вона була й дитиною землі. І, піднявшись високо, знову опускалась донизу, бо ж була часткою землі. Так і снувала пташка срібні струни, єднаючи небо й землю. І назвали ту пташку жайворонка. Жайворонка вибирає в полі срібні іскорки сонця, панизує їх на свої співучі струни. І лине пісня над степом. Пісня дитини, землі й сонця...

Казка — як пісня.

Цей день запам'ятався дітям на все життя. І відтоді народилось у них своє свято, свято жайворонка. Того дня вони випускали з кліток пташок, які зимували в гостинних господарів, і раділи разом з пташками, ніби самі на крилах злітали в чисту небесну блакить.

Василь Олександрович учив дітей любити природу й людей, без чого немислиме життя. І ніхто з малюків тепер навіть не смів думати про те, що можна залізти в гніздечко до пташки, мучити жука-рогача а чи вбивати жабенят у ставку...

Величезна, розмаїта й прекрасна книга природи розкривалася перед хлоп'ятами й дівчатками. Та книга доступна кожному з раннього дитинства, вона вчить мислити образами, барвами, звуками. Але це не означає, що той, хто пізнає все це, буде мислити абстрактно. Навпаки, треба, щоб усе це відкладалося в дитячій душі, збуджувало бажання мріяти, щоб бачене запам'ятовувалось назавжди, а не розвіювалося, як прозорий димок. В цьому суть!

І Василь Олександрович вирішив разом з дітьми вести «Книгу природи». Все, що найбільше запам'яталося, що справило особливе враження, нехай ляже сторінкою в ту книгу.

Виходячи на природу, діти вчилися думати. Не просто милуватися красою, а мислити. Це були уроки мислення. Водночас творилася незнана досі в педагогіці «Книга природи», автором якої були діти і, звичайно ж, учитель.

Ось лише одна сторінка з тієї книги.

...Сонячний день розгорнув над землею свої ясно-голубі крила. На березі невеличкої річки стоїть зграйка діток, оточивши свого учителя. Діти з цікавістю розглядають нашарування глини й піску, на крутому урвистому березі річки темно-зеленими прожилками виступає глей, білими розводами ясніє глина... А поверх усього цього — темно-рудуваті пластини, а на самому верху — чорнозем. У ґрунт увійшли коріння дерев і рослин, як темно-бурі жилки.

- Що ви помічаєте в ґрунті? — питає вчитель.
- Коріння рослин, а в глибині їх немає...
- А травичка росте зверху й не глибоко сягає корінням.
- Пісок лежить пасподі...
- Діти думають уголос.
- А яка різниця між піском і травою? — питає вчитель.
- Травичка росте, а пісок — ні...
- Діти збирають камінці, зелені листочки, гусячі пір'їнки, зривають квіточки. Вчитель поступово їх доводить до мислі про живе й неживе.
- В чому ж, діти, відміна живого від неживого?
- Живе рухається, а неживе застигло, — відповідає Костик.
- Ні, — заперече хтось, — трактор рухається полем, а хіба він живий?
- Павутиння пливе в повітрі, а хіба воно живе?
- Справді, діти. Справа не в русі. А в чому ж різниця? Подумайте.
- Живе росте, а неживе — ні, — радісно вигукує Шура.
- Діти вдумуються в ці слова, розглядаючи все, що їх оточує. І знову думають вголос: «Трава живе, бо вона росте, дерево живе. Он куш шипшини аж пломеніє... А камінь — мертвий. Пісок теж не росте...»
- Михась слухає своїх товаришів і мовчить. І раптом каже:
- Живе не може бути без сонця, — і обводить поглядом довкола.
- І справді, — радісно всміхаються діти. — Все від сонця. І трава, і дерева, і рибка, й метелики. І людина не може жити без сонця...
- І без води, — говорить дівчинка, дивлячись на плин ріки...
- І без повітря...

Діти мислять. Вони пізнають життя. Вони творять свої власні сторінки «Книги природи». Бо те, що осягнуто, пізнано, не забувається.

Триста сторінок у «Книзі природи». В ній записані думки про зв'язок живого й неживого, про насіння життя, про дивовижну циклічність у природі: зима — весна — літо — осінь. Про походження речей. Звідки береться хліб, і до хліба, і все, що людина споживає? Як живуть рослини, звірі й птахи? Діти пізнавали істину. Вчитель подавав її не як щось одвічно дане, буденне, а шукав ту істину разом з дітьми. Знаходив, як радість, як цілюще джерело з великої «Книги пізнання».

Найпрекрасніше почуття, яке прищеплюється дитині змалку, — то любов до людей, вдячність до матері, батька, високе поцінування дружби товариша. Одне слово, повага до людини. Умій цінувати колектив, в якому ти живеш. Ось чому передовсім навчав своїх вихованців Сухомлинський. Батьки віддають тобі все до крихти. А що віддаєш їм ти? Чи привітав їх з днем народження? Зробив власними руками якийсь подарунок? Знайте, діти, що дорослим часом буває важко, і їм потрібне ваше тепле, ласкаве слово.

Якось діти побували на колгоспній пасіці, познайомилися з пасічником дідусем Андрієм. Від учителя вони дізналися, що старий живе самотньо, що немає в нього ні синів, ні дочок, ні онуків. Усе забрала в нього війна. Посмутіли дитячі личка. І сказав тоді учитель своїм вихованцям:

— Будемо, діти, частіше навідувати дідуса Андрія, для нього це радість.

Відтоді не знав уже старий пасічник самотності. Діти були частими гостями на пасіці. Приносили дідусеві гостинці: то альбом подарують зі своїми малюнками, то різьблену скриньку. А влітку виплели дідусеві солом'яного бриля.

Посилаючись на власний досвід, Василь Олександрович твердив своїм колегам: «Жити в суспільстві — це значить сприймати його радощі й болю. Не треба дитину оберігати від незгод і труднощів, від невеселих сторін людського життя. Нехай діти знають, що в житті людини усяк буває. Нехай горе людей входить у серце дитини. Від того те серце стане ніжнішим і добрішим, а дитина не виросте егоїстом».

Василь Олександрович радів за своїх вихованців і водночас тривожився за них. Адже кожна дитина по-своєму бачить і сприймає світ, по-своєму все вбирає в душу. Чи зумів він ввести у світ пізнання дитини і стрімкий струмок, і тиху повноводу річку з ледь помітною течією... Попереду ж у них велика ріка життя.

В години роздумів він записував те, що народилося в серці, що згодом вагомо ляже сторінками його майбутніх книг.

«Переді мною тридцять одна дитина — це тридцять один світ. Мені загадуються слова Генріха Гейне: «Кожна людина — це світ, який з нею народжується і з нею умирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія...» Які мої вихованці уже й зараз різні! Десь у найпоетаемнішому куточку дитини є своя струна, вона звучить по-своєму, і, щоб та струна озвалася, треба самому настроїтись на неї, як на позивні звуки серця. Уміння відчутти це — найвища мудрість педагога...»

Але найбільше непокоїло вчителя питання, як ввести маленьких школярів у великий світ суспільного життя, як домогтись того, щоб кожна дитина бачила не тільки те, що лежить на видноті — свою родину, школу, своє село, красу рідної річки, степу, — але й величезний, безмежний світ усієї Батьківщини. Адже поки що діти лише виходять на стежину, звідки починається дорога Вітчизна.

А світ широкий. Там, за межами нашої країни, лежить зовсім інший світ, світ поневолення, сваволі й гніту. І про це мають знати діти. Щоб бути гідними своїх батьків, щоб стати справжніми патріотами, захисниками своєї Вітчизни.

Треба, щоб особисте й громадське у свідомості дитини злилося воедино. Людина починається з дитинства. Вона — як ріка, що бере початок з чистих джерел. Треба, щоб струмок той поволі набирив силу, ширшав, але не забруднювався і ніс у собі чисті води до безмежного людського моря.

11

Як швидко плине час!

Золотими віхолами відшуміла осінь, білими хуртовинами вітрові зима, зеленою повинню розливається весна-красна, а там, дивись, уже й літо на порозі...

Відлітає влітку журавлиний ключ десятикласників, і в той пам'ятний вечір урочистого випуску ти ніби підіймаєшся ще на одну сходинку, на новий шабель у своєму житті.

Щаблі життя. У вчителів вони вимірюються отими ключами: одні прилітають дзвінкогологою малечю у вересні, другі, вже дорослі, на- завжди відлітають з рідного гнізда...

Ще ж, здається, недавно він набирав малюків у «Школу радості», а нині вони вже у п'ятому класі.

За ці роки діти навчалися не лише грамоти, а й проходили школу життя. Адже саме в дитинстві формується характер людини. Були такі, що й важко доводилося з ними. Діти не ангели. Ся ні!

Згадався Василеві Олександровичу Вітя. Хлопчик мав погану звичку: в того олівець чи гумку поцупить, а якось навіть викрав м'яч зі шкільної шафи. Можна було б присоромити довгорукого перед усім класом, гостро засудити його погані вчинки. Але не завжди це дає добрі наслідки. Директор, порадившись з вихователем класу, вирішив доручити Віті зберігати гроші, які зібрали діти на передплату піонерської газети. Важко було Віті утриматись від спокуси, та він не розтрипкав гроші, і відчувалося: хлопчик радів з того. І все ж Вітя не витримав. Через деякий час у одного учня зникло кілька пилочок для лобзника. Учителю довідався, що то справа рук Віті, але не став соромити винуватця при всіх. Він придумав інше: запропонував збирати металом, щоб на зібрані гроші купити лобзники для шкільної майстерні. Вітя, відчуваючи на собі осудливий погляд учителя, старався, зібрав найбільше лому і, придбавши на виручені гроші лобзники, віддав товаришеві те, що взяв був самочинно.

Траплялися у Віті зриви й після того, бо ж змалку привчили його дома до дрібного злодійства. Але згодом він зрозумів, що це нечесно й брідко. І тепер з вдячністю згадує вчителя, який спрямував його на шлях істини.

А Митя, білявий, веснянкуватий Митя, до нестями закоханий у квіти. Він ще до школи знав, де яка квітонька росте, як називається. Виявляється, його рідні вирощували квіти у себе на городі для продажу на базарі. «За кожну квіточку — копійчку, — примовляла бабуся. Знай, онучку, це гроші!» Дід мав власну пасіку і часто брав з собою малого в царство бджіл. Але не давав онукові мріяти... Примушував різати зіпсовані кавуни й розкладати довкола вуликів у коритах, підгодовувати бджіл. Навіщо ви це робите, дідусю? Нехай бджоли літають у степ, — дивувався онук. «Дурненький ти, — навчав дід. — Для чого їм літати далеко, нехай працюють прискорено, переганяють кавунячий сік на мед». Хлопчик дивувався, совість його протестувала, але дід, бувало, гриміє на нього: «Роби, як велять!»

А вчитель у школі говорить інше, навчає чесності. Але не зважувався відкритися Василеві Олександровичу, хоч і хотілося поділитися своїми сумнівами. А тут ще батько розводить виноград, заготовляє чубуки, щоб вирости з них саджанці, які він потім продасть на базарі. А в шкільній оранжереї і разсаднику все інакше. Там чубуків і саджанців не рахують на копійки й карбованці, вчитель каже, що їх будуть роздавати колгоспникам, аби виноград ріс у кожному дворі...

Сумніви краями дитячу душу. Зрештою закінчилося все це тим, що одного разу Митя роздав усі домашні саджанці людям, коли батька й матері не було вдома. Приголомшений вчинком сина, батько хотів був.

накинутись на Митю, а той глянув на нього чистими очима й сказав: «А нас у школі вчитель навчає бути добрими. Василь Олександрович каже, що немає кращої радості, як радість віддавання. Я не хочу бути скупердягою, тату...»

Так доброта перемогла пожадливість у серці хлопця, яку прищеплювали йому батьки.

Школа навчала дітей бути добрими, чесними, шанувати батька й матір, усіх старших в родині. І діти, слухаючи вчителів, часто запитували самі себе: «А як же бути, коли дехто штовхає їх на нечесний шлях?» Та хіба про це зізнаєшся вчителеві!

Якось Василь Олександрович, коли зайшла мова про взаємини дітей і батьків у родині, говорив своїм вихованцям:

— Батько й мати найдорожче, що є у вас на світі. Вони дали вам життя, пам'ятайте про це завжди і будьте готові віддячити їм за все, що вони вам зробили.

Він помітив, що при цих словах в одних потепліли очі, а в інших — пригасли. Отже, не все у них вдома гаразд.

— Дорожить здоров'ям дідуся й бабусі. Їм уже залишилося небагато жити, отож до них треба ставитися з особливою сердечністю і повагою. Їм найпочесніше місце в домі. Не забувайте дідуся й бабусю поздоровити з днем народження, вручити якийсь подарунок. Приносьте старим радість і втіху...

Оля, блакитноока дівчинка, схожа на синичку, сиділа на другій парті край вікна, слухала його, і в очах її стояли сльози... Що б то означало?..

Через деякий час вона розповіла вчителеві про своє горе...

Оля любить свою бабусю, яка виняньчила її, змалку навчала казок і пісень, часто заколисувала малу, гладячи голівку шорсткою старечою рукою. Бабусі вже вісімдесят літ. А Олі недавно сповнилося одинадцять. І бабуся подарувала їй голубу стрічку. Вона Олі до лиця, саме до її пшеничних кісок...

— Бабусю, а коли у вас день народження? — запитала онука.

— Не знаю, голубко...

— Як же так? Невже у мами не записаний ваш день народження?

— Давно це було, того, онучко, ніхто не пам'ятає...

— А знаєте що, бабусю, давайте будемо відзначати ваш день народження перед моїм днем і скажемо про це татові та мамі...

— Навіщо зайві клопоти, — відмахувалась бабуся, — може, я до того й не доживу? Помру скоро...

— Ой, що ви, бабуню! Не вмирайте, — злякано шепотіла Оля, пригортаючись до бабусиних грудей. — Я вас дуже, дуже люблю...

Теплими літніми днями бабуся сиділа на призьбі, гріючись на сонечку, вкривши ноги теплою хусткою, скаржилась, що ноги холонуть, аж дерев'яніють.

Одного разу вернулася Оля з школи додому, кинулась до бабусі, а її немає. «Де ж вона?» — запитала маму. «Пішла в сусіднє село, до моєї сестри, а твоєї тітки», — пояснила мама і відвела очі. «Та в неї ж ноги хворі! — непокоїлась Оля. — Як же вона дійде? Я завтра піду до тітки, провідаю бабусю».

Мати заперечила: «А як же школа? Нічого не станеться з твоєю бабусею, захотіла побути в гостях у старшої дочки. От і все».

Але Оля серцем відчувала, що мати кривить душею. Наступного дня подалася в сусіднє село. На подвір'ї тітки дівчинку ніхто не зустрів. Всі були на роботі. У двох просторих кімнатах бабусі не було. Оля відчинила двері в темну комірчину і побачила бабусю на твердому тапчані...

— Бабусю, рідисенька! — кинулась обнімати стареньку дівчинка. — Чого ви тут? Де ваша тепла хустка? Вам же тут холодно! Ви хворі?

Розчулена бабуся заплакала, пригорнула до себе онуку:

— Нічого у мене не болить. А тепер, коли ти біля мене, моя золота квіточко, мені зовсім добре...

— Чого ви в чулані? У хаті тепло, сонце... Чого від нас пішли?

— Ой дитино моя! Ти ще маленька, нічого не розумієш. Посидь трохи біля мене та повертайся додому. А то мати гніватиметься. Та й у школу тобі треба...

І чисте дитяче серце пронизав болючий здогад: бабуся не хоче нікому бути тягарем, вона відчувала, що всім зайва.

Оля гірко заплакала, стала обнімати й цілувати бабусю. І вони плакали разом.

— Я не піду від вас, поки ви не видужаєте. Чуєте?..

Дівчинка перевела стару до світлиці, вклала на ліжко, загорнула бабусині ноги в пухову тітчину хустку. Нагодувала, поставила квіти в глечик у узголів'ї, розповіла про новини в рідному селі.

Надвечір прийшла тітка, метнула сердитим поглядом на непрохану племінницю. Вона здогадалась, що це Оля перевела в світлицю хвору матір. Але сором переміг гнів. І тітка почала виправдовуватись, що стара не захотіла тут лягати, а потім нарікала на свою долю, що їй і без того важко...

Цілий тиждень пробула Оля біля хворої бабусі. І таки виходила її. Може, тепло онуки надало старій сили. І вона звелася на ноги. Оля привела бабусю додому, хоч мати зустріла їх непривітно... Дівчинка зрозуміла все. Вона дбайливо доглядала бабусю, і материне серце відійшло. Самій стало соромно за себе...

Оля повернула бабусі віру в життя. Хоч десять днів не була в школі...

— Де ти пропадала? — сердито зустріла вихователька Олю, коли та нарешті з'явилась. Дівчинці хотілось розповісти про пережите горе, про хворобу бабусі, про свою радість, бо ж видужала старенька, але очі вчительки дивились на школярку з докором, і Оля, зніяковівши, відповіла:

— Хворіла бабуся, і я не могла залишити її вдома самотню.

— Хворіла бабуся? І через те ти сиділа дома? — Учителька сказала це таким тоном, що Олі одразу перехотілося говорити, сльози навернулися на очі... «Невже в цієї вчительки ніколи не було бабусі...» — подумала дівчинка.

Оля доглядала бабусю всю зиму, аж до весни. Стара ожила від тої ласки й уваги... Але хвороба брала своє. Одного разу Оля пішла з бабусею до лісу збирати липовий цвіт. Натомившись, старенька присіла на

пеньок. Оля закутала бабусині ноги теплою вовняною хусткою, відійшла трохи вбік збирати лісові квіти.

— Олю, золота квіточко моя, я умираю...— ледь чутно прошепотіла бабуся.

Оля кинулась до старої, але вона уже зсунулась з пенька, лежала в траві тиха, маленька, висхла, як опеньочок...

Смерть бабусі приголомшила Олю. На її очах не стало дорогої людини. І від того вона ходить задумана й зосереджена, носить нерозділене горе в душі: «Оце розповіла вам, Василю Олександровичу, і ніби аж легше стало»,— болісно усміхнулась вона. А він подумав: «Дорога ти моя ясочко, спасибі тобі за довіру. І за те, що маєш таке хороше і ніжне серце. Біль ще довго ятритиметься в твоїй душі. Але з часом людиною очищається і гартується болем. Насіння, засіяне бабусею в дитинстві— доброта, сердечність, ласка,— буде повік з тобою, Оленько. І це прекрасно!»

А в глибині душі радів, адже й він сіяв у ту душу розумне, добре й вічне. І його колеги-вчителі. Школа стала рідним домом для багатьох дітей, чистим джерелом, з якого вони п'ють не тільки знання, а й вибирають у свої душі доброту, сердечність, всі найкращі якості людини.

Мине ще п'ять років— відлетить і цей пташиний ключ, а він, учитель, підніметься ще на п'ять сходинок вище, на п'ять щаблів життя...

12

«Що основне у вихованні?— часто запитував себе Сухомлинський і тут же відповідав:— Єдність процесу навчання й виховання, всебічний розвиток дитини, єдність мислі й почуття...»

Від того, як ви навесні засієте ниву, залежать і сходи, і проростання колосу, і майбутній урожай. Душа дитини— то своєрідна нива. І засівати її треба вчасно, коли вона жадібно вбирає в себе і насіння, і земні соки, і життєдайне тепло сонця.

Без мислення, без почуття немає дитини, як і людини взагалі. Особи, позбавлені цих якостей, виростають ніби будяччя. Завдання школи прищепити дітям власне бачення світу, навчити їх мислити, відчувати. Адже це і є перший крок до творчості. Це породжує потяг до розумової праці, бажання зрозуміти, осягти те, що тобі поки що незрозуміле.

Вже кілька років педагогічний колектив Павлівської школи працює над проблемою: «Єдність мислі й почуття», і вже чимало здобуто на цьому шляху. Особливо значних успіхів досяг директор школи Сухомлинський. Він не тільки проводив з дітьми уроки мислення, а й виховував естетичні смаки у старшокласників, навчав любити красу, відчувати багатство слова.

Що потрібно, щоб відповіді учнів не були сухі, книжні, стандартні, вимучені? Щоб вони вчилися думати, відчували те, що говорять. Хай то буде розповідь про шлях краплі води, про срібну росу на гілочці чи веселку в небі.

Варто вчити дітей і цьому. А зразків певних немає. Отже, треба творити самому й привчати до цього учнів. І Василь Олександрович— в душі поет і художник— починає створювати власні поетичні мініатюри.

— Свої твори, мініатюри й вірші я став читати дітям,— розповідав

Василь Олександрович.— Мені було радісно поділитися з ними своїми думками, враженнями про чарівність природи, про людей праці. Я помічав, як дітей особливо хвилює той твір, в якому вони знаходять те, що самі переживали.

Учитель і пост разом з дітьми створили понад триста маленьких мініатюр.

О с і н ь

Прийшла осінь. Стоять теплі золоті дні. Повітря стало чистим, прозорим. Відкрилися степові простори, далекі скіфські кургани в примарній сіяній ласкавого сонця здаються попелясто-сірими. Край дороги — яскрава квітка ромашка. Ранками на її чистих пелюсточках блищать сріблясті крапельки — це розтав перший приморозок. А квітка живе, не губить своїх пелюсток на землю.

Увечері, небо стає сірувато-рожевим. На тлі оранжево-попелястої зірпниці чорні зграї ворон, що летять на ночівлю, розпростерши крила, здаються якимись фантастичними істотами. Ліс стоїть задумливий, тихий, тільки листя де-не-де тріпоче від тривожного повію вітру. Поле з кожною хвилиною все більш темніє; здається, ніби сутінки розтікаються хвилями із балок і ярів, покривають землю, застилають ліс. На сірому небі покотилась, упала зірочка.

С х і д с о н ц я

Небо пламеніє зорею. Я стою біля розквітлого поля конюшини. Велетенський розмаїтий килим тремтить, переливається, щомиті міняючи своє забарвлення, ніби по ньому пересипаються тисячі різнокольорових камінців — голубих, лілових, рожевих, оранжевих, багряних, золотих. Ось розсипались голубі камінці. Та ледь око встигло вловити той відтінок, як голубе перетворилося в лілове, лілове перелюється, переходить в рожеве, і ось уже немає рожевого: все поле охоплене полум'ям. А там, вдалині, де земля зливається з небокраєм, сяє сліпучим блиском золота кайма. От-от зійде сонце!

Жайворонок бризнув із конюшини, злетів у високість, завмер. І ось уже трепетна сіра пташка в променях сонця стала золотою. Ще мить — і сонячні іскри заграли на краплях роси й на квітках конюшини. Над розтуленими чашечками квіток загули бджоли. Здавалось, все поле, весь світ співає, чудесна музика розливається понад землею.

Дивна спостережливість, відчуття краси, вміння знайти точне слово говорять тут самі за себе. Він бачив це в дитинстві, коли сам був пастушком, спостерігав подібне й зараз, бо не втратив дитинного захоплення світом, і йому було легко знайти спільну мову зі своїми вихованцями.

Він навчав їх бачити, захоплюватись, творити. І дівчатка, й хлопчики писали свої мініатюри. Ось кілька маленьких казок, створених дітьми, учнями «Школи радості».

З а й ч и к

Мама подарувала мені маленького плісового зайчика. А було це перед Новим роком. Я поставив його на ялинку серед гілочок. Всі полягали спати. На ялинці горіла малесенька лампочка. Бачу — зайчик

зіскочив з гілочки й став бігати навколо ялинки. Поскакав-порадів і знову повернувся під ялинку.

Соняшничок

Зійшло сонечко. Проснулись пташки, злетів жайворонок у небо. Прокинувся й соняшничок. Стрепенувся, струсив із своїх пелюсток росу. Повернувся до сонечка: «Здрастуй, сонечко! Я довго ждав тебе! Бачиш, мої жовті пелюсточки поникли без твого тепла. А тепер вони піднялися, радіють. Я круглий і золотий, схожий на тебе, сонечко».

І таких казочок діти Павлівської школи разом зі своїм учителем Василем Олександровичем написали безліч. Згодом вони так і стали називатися «Павлівські казки» або ще «Оповідки вечірніх присмерків». Серед них казочки і про хлопчика Сонцеколоса, і про білочку, яка хотіла поласувати холодними спіжинками і від того застудилася, і про бундючного півня-забіяку, у якого від дощу опустився до землі пишний хвіст.

Дехто спочатку скептично ставився до отих казочок, навіть у Міністерстві освіти знизували плечима: дитячі забави. Мовляв, що ви хочете з того Сухомлинського? По натурі він поет, та ба — не вийшов на письменника. Так він ото тишком-нишком пише вірші, читає дітям і малят навчає. Все це згодом минеться. Підростуть і забудуть про поезію. Та й сам він на те рукою махне.

Але хіба тільки поети мають кохатися в слові? Кожна людина повинна в душі бути поетом, якщо вона залюблена у світ. І не обов'язково їй писати вірші.

Ні, він не збирався бути поетом, хоч і захоплювався літературою. Його покликання — учителювання. Але поезія аж ніскільки не заважає педагогові. Навпаки.

Хоч часом тягло його до віршів. Хотілося поговорити з самим собою. Тоді припадав до свого поетичного зошита, схожого на звичайний шкільний журнал, на обкладинці якого Сухомлинський намалював гусяче перо. Так, для себе. У тому поетичному зошиті було чимало віршів, написаних «для душі».

Чимало з них — про красу природи рідного села. Про те, як:

Серед ночі в степу спалахне небосхил
І впаде на поля вогняниста зірниця...

І про чудову сінокосну пору:

Як трави пахучі покосом лягли,
Солодкими соками червня налиті.

Часом згадки про минулу війну напливали на нього, і він бачив себе на засніженому полі бою, під Ржевом, і згадувалися йому дорогі побратими. І вже слова просилися у вірш:

Сьогодні згадаємо, друзі,
Всі ночі і дні фронтів,
Ліси й болота Білорусі,
Сніги і вітри степові.

Згадаєм в суворій тривозі,—
Чекала країна вистей,—

Про битву велику на Волзі,
Про грім сталінградських почей...

Якось через багато літ озвалася до нього в листі Валя, та, з якою він зустрівся на тривожних дорогах війни, яка виходжувала його в гостіталі...

Прочитала в газеті його статтю, потім роздобула книги, зраділа за свого друга. В листі ділилася своїми радощами й горем. Вчителювала вона на Донбасі, в місті Красний Луч, недалеко від Міусу, де проходила бойова лінія фронту, де загинув її суджений. Знайшла його могилу й осіла тут назавжди. Живе самотня. Одна радість — діти-школярі.

І він написав їй теплого листа. А потім потягло на поезію. Писав і бачив перед собою свою першу вчительку, але вже не такою, як була вона в роки молодості.

Добрий день, Євдокіє Петрівно!
Відпустивши додому дітей,
У кімнаті своїй до півночі
За роботою ви сидите.

Сивина посрібляла вам коси,
Але очі ясні й молоді,
Неспокійні, задумливі й досі
І ласкаві такі, як тоді...

У хвилини ліричного настрою він писав про своїх вихованців, про матір, яка чекає своїх синів, що воюють десь далеко від України:

Повна ненависті, горя й тривоги,
Жде Україна весни і громів.
Хусткою вклавши висохлі ноги,
Мати чекає на рідних синів...

Можливо, й справді Україна втратила в Сухомлинському талановитого поета. Але вона знайшла в ньому чудового педагога, який поєднав у собі поета, учителя й мислителя.

Україна все більше і більше довідувалась про вчителя з придніпровського села Павлиша, з його виступів у газетах і журналах, з його педагогічних роздумів. Не в одній родині читали вголос ті роздуми вчителя: і, може, сперечалися поміж собою чоловік і дружина або захоплювались мудрістю сільського вчителя. Було багато й таких, що вирізали з газет і журналів оті статті, складали в окрему папку. Так народжувалась ще одна книга для батьків, автором якої цього разу був не Макаренко, а мало кому ще відомий Сухомлинський.

Підростали й свої діти, Оля та Сергійко. У навчанні він вимагав од них навіть більше, ніж від чужих. Привчив вести щоденники власних спостережень. Багато з ними мандрував. Влітку, коли випадала відпустка, Сухомлинські всією родиною вирушали до Києва, Москви, Ленінграда. Треба показати дітям свою країну. Показати Ермітаж, Третьяковську галерею, історичні музеї, театри. Хай вбирають у своє серце скарби національної і світової культури...

І діти росли, переганяючи одне одного, і по них він бачив, як до одних приходять, а в інших відходять в далеч літа, звідки немає повороту...

Біля вікна, на стільці, схилившись на лутку, дрімає старенька прибиральниця. Одноманітний притишений гул із класів заколисує жінку. Та й не виспалася: встала удосвіта. Поробила сяку-таку домашню роботу — і до школи. За всім треба доглянути, щоб ні смітинки, ні пилинки не було. Директор любить порядок, суворий, але добрий. Спасибі йому, і дітей привчає до порядку. Інді навіть підлогу миють, засукавши рукава. А чого ж! Не панські діти.

Рипнули вхідні двері. У коридорі стояв якийсь чоловік з хлопчиком років дванадцяти. Мабуть, батько з сином прийшов. Хто ж то? Провинився якийсь шибеник. Директор спроста батька не викличе. Але чоловік і хлопчик були незнайомі.

— Вам до кого? — запитала жінка.

— Та хотів побачити вашого директора. Хлопця ось до школи привів...

— Він зараз на уроках. Зачекайте.

— Можна й зачекати, — мовив спокійно чоловік і рушив коридором, заскрипівши протезом.

«Інвалід, — подумала прибиральниця. — Скільки їх, отих калік, наробила війна...»

Батько з сином підійшли до великого стенда на стіні, почали розглядати портрети, малюнки, фотографії, голубе папіро, на якому були написані слова, звернені до вихованців: «Найголовніше, що ти повинен знайти в нашій школі, — це мету свого життя. Задумайся над словами, які сказали видатні люди».

А нижче красувались портрети тих людей і їхні висловлювання.

— Ану, синку, давай прочитаємо, що тут пишуть, — сказав батько. І сам вголос прочитав: «Не дивлячись ні на які перешкоди, я буду йти до своєї мети». Чув, синку, які слова сказав Карл Маркс! Добре сказав. А ось нижче вже слова Леніна: «Щоб прийти до великого, треба починати з малого». Мудро! Ти, синку, запам'ятай це.

Білоголовий хлопчик прикипів голубими очима до мудрих слів. Ніби живі, дивилися на нього з портретів Карл Маркс, Енгельс, Ленін, Лев Толстой, Тургенєв, Бальзак, Чехов і багато інших, про яких він і не відав. Між ними школярик побачив знайомий портрет Миколи Островського і вголос прочитав виписані слова:

— «Найдороще в житті — бути бійцем, а не плестись в обози третього розряду».

— Молодець цей Островський, — сказав батько. — Відразу видно, що солдат!

— Я читав його «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурею», — похвалився син і прочитав уголос: — «Все людське вміння — не що інше, як поєднання терпіння й часу».

— А й правда. І хто ж це так сказав? — запитав він у сина.

— Бальзак. Он, бачите, його портрет поруч з тими словами.

— А ти читав його книжки?

— Ні, у нас його ще не проходили,

— Ти, Васильку, обов'язково прочитай. Мабуть, мудрий чоловік отой Бальзак.

— Трудно ці книжки дістати.

— Нічого, дістанемо.

Вони перейшли до іншого стенда. На стіні навпроти висіло панно, присвячене темі праці. В обрамленні пшеничного колосся, виноградних грон і дубового листа знайомі й незнайомі обличчя великих людей. «Ось Горький, Чехов, Добролюбов, Жюль Верн»,— упізнавав Василько.

А батько тим часом читав уголос:

— «Треба любити те, що робиш, і тоді труд, навіть найважчий, возвишається до творчості» — Максим Горький.

— «Знищення дармоїдів і возвелчення праці — ось постійна тенденція історії».

— Це ж хто сказав, синку?

— Добролюбов! Був такий письменник. Ото бачите, тату, в окулярах, з борідкою. «Без явно посиленого трудолюбства немає ні талантів, ні гениїв»,— прочитав син слова великого Менделєєва.

А далі йшли слова Анатолія Франса, Едісона, Вольтера, Жан-Жака Руссо. Останній напис особливо сподобався батькові.

«Будь-яка людина, що не працює,— негідник!»

— Оце сказав! Йй же богу, по-нашому, хоч і француз.— І батько, збагнувши, чия це ідея — виписати народну мудрість в науку дітям,— сказав: — Бачиш, синку! Це все Василя Олександровича робота. Ото слухай його, будеш і ти людиною.

— Слухатиму. Мені школа дуже подобається. А йдіть-но сюди, тату. Ой, тут так цікаво!

Вони стояли перед стендом, який називався «Подвиг юних літ».

Знайомі й незнайомі обличчя знову дивились на них із стіни. Біля кожного — лаконічний напис:

«Михайлові Шолохову не було й двадцяти трьох років, як він закінчив роботу над першим томом всесвітньовідомого «Тихого Дону».

«Максим Рильський у п'ятнадцять літ видав першу книгу віршів».

«Микола Іванович Лобачевський в двадцять один рік став помічником професора, а в двадцять три роки — професором математики».

«Лесі Українці було тринадцять літ, коли вона надрукувала в журналі свій перший поетичний твір».

— Ти скажи! Майже така, як ти, Васильку! — дивувався батько.

«Аркадій Гайдар в сімнадцять років командував полком Червоної Армії».

«Софії Коваленській у 24 роки була присуджена ступінь доктора філософії за видатні праці з математики».

«Джузеппе Верді написав свій перший музичний твір, коли йому було десять літ».

«Микола Добролюбов, великий російський критик, революціонер-демократ, прожив 25 років. Його твори будуть жити вічно!»

— Ого були люди! — дивувався батько.

У самому низу син прочитав слова, які звучали, немов заклик:

— «Трудись, дерзай, давай щастя іншим, в цьому джерело твого щастя! Знай, що можна стати постом, художником, відкривачем у

будь-якій праці. Не бійся мріяти про вершини науки, мистецтва. Тут, у стінах нашої школи, в комусь живуть Рафаслі і Чайковські, Шолохови і Едісоми. Труд, труд і ще раз труд — ось що допоможе тобі розкрити свої обдарування і хист. Великі люди — це насамперед великі трудівники. Обери своїм ідеалом трудове життя».

Униз під словами не було ніякого підпису. Хлопчик здивовано запитав:

— А хто ж це сказав?

І батько відповів йому твердо:

— Василь Олександрович Сухомлинський. Так і знай!

Задзвенів дзвоник, і батько аж здригнувся від несподіванки. Син усміхнувся:

— Чого ви, тату?

— Ге, снোক! Ніби в серце мені вдарили оті луни. Жаль, що в мене не ті роки... Та я радію за тебе, Васильку. У тебе все життя попереду.

З класів ринув дитячий потік, ніби водоспад, що враз прорвав греблю. Поміж дітей батько здаєску впізнав Сухомлинського, хоч той дуже змінився за багато років розлуки. На скронях з'явилась сивина. Видно, і він впізнав чоловіка з хлопчиком, бо заспішив назустріч. Діти вражено дивились, як двоє дорослих обнялися міцно посеред коридора, зворушені відійшли до вікна...

— Ну, от ми й зустрілися, Василю Олександровичу. Пам'ятаєте Удмуртію, Уву, госпіталь...

— Таке не забувається... Де ж це ви пропадали, Миколо! Не знаю, як вас по батькові.

— Та звіть мене просто... А ось мій снোক. Можна сказати, ваш тезко — Васильком звать. До вас привів у науку...

Василько соромливо підійшов до директора, щоки у хлопчика пашили.

— Ну, здрастуй, Васильку! Будемо знайомі!.. Ой, чого ж це ми стоїмо? Ходімо до мене...

В маленькому кабінеті продовжували розмову.

— Де тільки мене й не посило. Пристав був у прийми до одної мологиці, жив на Донбасі. А це потягло сюди. Родич у мене з Павлиша. От і переманив. Напивав недорого хатку. Ну, я й переїхав. Влаштувався на станції комірником... А це ось хлопця привів... Радий, що ви його будете учити. Про вашу школу добра слава йде... Навчіть хлопця уму-розуму.

— Аби тільки старався.

— Він у мене до книжок дуже охочий. Чотирирічку закінчив з похвальною грамотою. Малювати любить... А у вас є діти, Василю Олександровичу?

— Двійко. Син і дочка. Вже школярі. Ростуть як з води... А ми старіємо потроху.

— Та ви ще чоловік молодий. Зробите багато. Читав я оце недавно вашу статтю в газеті про батьків і дітей. Добре підмітили. І в школі у вас гарно. Ми з сном уже трохи ознайомились.

— Без допомоги батьків нам важко дітей виховувати. Приходьте на збори, просимо відвідувати наш батьківський університет.

— Я з радістю.

— А сина ми вашого візьмемо,— розглядаючи документи, говорив директор.— Оцінки хороші. П'ятий клас у нас дружний, діти раді будуть новачкові.

14

Василько відразу увійшов у дружнє коло своїх ровесників. Мав відкрите серце, і всі п'ятикласники полюбили хлопчика.

Але траплялися новачки й іншого характеру. Місяців зо два тому в четвертому класі з'явився новий учень з дивним іменем Самуїл. Діти зацікавились, звідки він, чого у нього таке ім'я? Хлопець насуплено дивився на школярів, сказав лише, що він приїхав з матір'ю із Закарпаття.

— А я знаю, чого його так звуть,— похвалився один хлопчик.— У нього мати штундистка. Вони живуть недалеко від нас...

Самуїл зблід, став ще відлюдкуватішим. Вчителька четвертого класу розповідала, що він на уроках дуже уважний, старанно пише, має гарний почерк, вона навіть похвалила його за успішність.

І раптом Самуїл почав гірше вчитись, писав сяк-так, неакуратно, аж ніби навмисне калічив почерк. Ні з ким не дружив, ходив увесь час замислений, якийсь насуплений. І діти відразу дали йому прізвисько «Самуїл — білий віл». Хлопець аж просльозився, коли почув оту кличку.

Треба було щось робити. Разом з вихователькою четвертого класу Василь Олександрович вирішив поговорити з хлопчиком, зачепити його душевні струни. Виявилось, що його мати і справді сектантка і змушує хлопця до молитви.

Поволі хлопчика втягували в колектив. Відчувалося, що йому хотілося бути в якомусь гуртку, він любив малювати, але через день-два учень знову хмуриїв, ставав відлюдкуватим.

Василь Олександрович вирішив сам навідати матір учня. Частенько вчителі відвідують батьків, говорять з ними про дітей, ходять не тільки до відстаючих учнів, а й до кращих, радяться з батьками.

Мати Самуїла зустріла директора холодно і насторожено.

— Чого ви пристали до дитини! Такий у нього характер. Хіба це погано, коли він тихий, непомітний?

У хаті було чисто прибрано, на стінах вишиті рушники. На столі лежала біблія на випляяній лобзиков підставці.

— Це ти зробив? — запитав Василь Олександрович Самуїла.

— Він,— відповіла з викликом мати.

На стінах висіли написані красивими літерами вислови з релігійних книжок.

— Дивуєтесь? — запитала мати.— І те писав мій син.

У біблійних написах розкривалася сектантська мораль, яку повсякденно прищеплювали хлопчикові:

«Людино, ти слабкий черв'як на утлому суденці серед бурхливого океану», «Не гніви бога, ані керманича», «Бог покарає на тому світі, а керманич скине тебе у безодню», «Глибоко ховай свою думку, заглуши свої почуття».

Перед Сухомлинським постала ціла система лицемірства. Бідний хлопчик, як йому одному вистояти проти цієї розумової отрути!

«Відними, боже, від мене сміх і даруй плач і ридання», «Полюби печаль і воздыхання». Так ось звідки ота відлюдкуватість бідолашної дитини! Він у полоні релігійного дурману. Секта за допомогою матері обплутала хлопчика слизьким павутинням і тримає його, ніби удав.

Як же допомогти хлопчикові вирватися з цих пут? Насамперед треба утвердити в дитячій душі переконання, що творцем усього на землі є людина, а не бог, що справжнє життя не в покорі дурисвітам, а в творчості, в праці. Мати привчає його до праці, але ж до якої!

І почалася боротьба школи з сектою за дитину. В ній виступали головними особами мати Самуїла і добрий мудрий вихователь — Василь Олександрович.

Він поволі залучив хлопчика до гуртка юних дослідників, показав, як розвивається й росте рослина, як відбувається штучне запилення квітки. Хлопчик пережив першу радість вирощеного ним у теплиці огірочка, помідора, квітки.

Приходив додому радісний, а мати повчала:

— Усе мирське — суетне, залишай його за порогом рідного дому. Ти знову був у теплиці. Не ходи більше. На уроці будь, але у всяких там гуртках, теплих — гріх. Я забороняю.

— Але ж, мамо! Там так цікаво...

— Подалі від спокуси сатани.

— Наш Василь Олександрович добрий. Який же він сатана...

— О сину мій! Ти хворий. Ляж, полеж, відпочинь. У тебе болять голова.

— Я здоровий, мамо...

Важко пробивався ніжний паросток з пільми. І все ж школа могла хлопчикові побачити світло дня, красу життя й природи...

— Слухай, Самуїле, ми будемо тебе звати Сашком, — запропонували якось діти. І хлопчик розцвів від цього...

Коли навесні діти садили яблуні, Сашко теж посадив свою на щастя. А погім крадькома від матері роздобув галстук, одягав його на самоті, хоч і не був піонером.

Мати довідалась про це. Прийшла до школи, сказала директорів:

— Мій син хворий, з тиждень не буде відвідувати школу.

— Що з ним? Зараз ми пошлемо свого шкільного лікаря.

— Не треба, — почервоніла мати, — у нього хвороба спадкова... Нерви... Від мене все те...

«Ой жінко нерозумна! Хвороба в дитини справді є і таки від тебе, але не спадкова, — подумав Сухомлинський. — Хитруй не хитруй, а мій твого сина вилікуємо...»

Наступного дня Василь Олександрович навідав Сашка дома. Мати розгубилася, а хлопчик зрадів, та відразу ж спохмурнів, на очах заблищали сльози...

Зрештою в розмові наодинці він згодом признався, що мати не пускала його до школи, змусивши написати 77 разів один і той же текст із «Священної книги». То був лист сектантів до робітників і колгоспників — заклик вступати у секту «братів і сестер».

Мати переконувала, що, переписуючи одні й ті ж слова, він заслужить прощення в бога.

Сухомлинський ледь стримував себе від обурення, намагався говорити спокійно про лицемірні проповіді сектантів. Через день він показав Сашкові один з листів «істинної віри», і хлопчик упізнав, що той лист було написано його рукою.

— Сашко, дорогий ти хлопчику мій! Ти мусиш розповісти все своїй матері. Сектанти і її обдурюють,— і почав розповідати про дивні відкриття вчених, про далекі світи, про те, що справжнім богом стає людина, коли вона повністю оволодіває силами природи, підкорює їх своєму розумові. Не раз він говорив про це і з матір'ю Сашка. Але мати ще довго не здавалася. «Тебе бог покарає за відступництво, так і знай, Сашкуле»,— сказала сердито мати і чомусь сама розплакалась.

Одного дня, задовго до початку навчання, Сашко прибіг до Василя Олександровича дуже стурбований: сектанти залякують матір. Учитель заспокоїв хлопчика. А після уроків вони разом пішли працювати до шкільного саду на ділянку.

Діти не помітили, як прийшла в садок Сашкова мати. Стояла в задумі, дивлячись, як працюють, щебечуть школярі, бачила щасливе личко свого сина...

Та ось Сашко підвів голову, забачив матір і завмер від подиву. Але дивно, мати не лається, не докоряє, а тихо каже:

— Працюй, Сашо, працюй...

І все ж проповідники не залишили Сашка й матір. Погрожували помстою, божою карою. Сталося так, що хлопчик простудився й захворів. Сектантам тільки цього й треба. «Життя і смерть людини в руках божих». Мати гірко плакала, боячись втратити сина. Школа боролась за життя свого учня. В критичні хвилини лікар був коло дитини. І смерть відступила...

Але за душу дитини треба було ще витримати складну боротьбу, доки вона не прихилилась до світла й правди.

Якось Василь Олександрович дав Сашкові книгу про Джордано Бруно. Хлопчик довгими вечорами читав її матері вголос. Книга потрясла жінку.

— То це ж свята людина,— сказала вона про Бруно,— за віщо ж вони його спалили на пекельному вогні?

— Ні, мамочко, він не святий, він герой, великий учений... Ось гляньте на його портрет. І народився Бруно в бідній селянській родині...

Мати мовчки ковтала сльози. Сумніви роздирали її душу, та вже надходило прозріння...

Вечорами Сашко читав матері книги про Спартак і Овода. Читав вірші Шевченка і Франка... Новий світ відкрився перед жінкою...

Нарешті настав день, коли мати разом зі своїм сином прийшла в кіно. На грудях у хлопчика горів піонерський галстук...

...Про долю хлопчика Сашка, про багатьох дітей, своїх учнів, Василь Олександрович писав у педагогічних роздумах «Шлях до серця дитини».

Він збирав по зернині цікаві, яскраві факти з власної практики, з багатогранного життя своєї школи. Згодом ті роздуми вилились у наукову роботу, яка стала основою кандидатської дисертації.

Чи все ми робимо для того, щоб знайти шлях до серця дитини? Кожна мати, кожен батько розмовляють зі своїми дітьми наодинці. Душа

кожної дитини — це неповторний світ думок, почуттів, переживань. А ми в школі маємо справу переважно з колективом. Звертаємось часто до якогось абстрактного учня. Даємо колективне завдання і оцінюємо наслідки свого виховного впливу по тому, як дитина виконала свою індивідуальну норму. Чи не тому часто трапляється так, що ми не можемо знайти шляху до кожного дитячого серця? Немовби користуємось одним і тим же ключем, маючи справу з сотнями замочків, у кожного з яких — свій секрет. Буває, що наодинці дитина виявляється зовсім не такою, як у колективі. Але ж колектив стає справжньою силою лише тоді, коли вихователь працює з кожною дитиною окремо. Крім роботи з колективом, виховання через колектив — необхідна індивідуальна робота. Є речі, про які на людях не говорять: потрібна інтимна, дружня бесіда, тоді серце дитини відкривається.

Учитель повинен сформувати у дітей переконаність в тому, що знання, освіченість, інтелектуальна культура — це необхідні передумови повноцінного, багатого духовного життя... Адже без знання немислиме цікаве життя, неможливий творчий одухотворений труд.

Учитель має бути не тільки наставником, але й другом дітей, разом з ними переборювати труднощі, переживати, радіти і вболівати з невдач. Найкращий учитель той, хто духовно спілкується з дітьми, іноді навіть вабує, що він учитель, а бачить у своєму учні друга, однокласника. Такий учитель знає найсокровенніші закутки в душі свого вихованця, і слово в його устах стає могутнім засобом впливу на юну душу, яка тільки-но формується, ніби зелена крона молодого деревця.

За сміливість власних суджень, за новаторство у впровадженні сучасних наукових методів педагогічної практики молодому вченому Василеві Олександровичу Сухомлинському було присвоєно вчену ступінь кандидата педагогічних наук. Так одностайно вирішила наукова рада Київського педагогічного інституту.

Чи не вперше в історії сільський учитель став кандидатом наук, нікуди не виїжджаючи з рідного села. А незабаром Верховна Рада УРСР присвоїла Сухомлинському почесне звання заслуженого учителя України.

Сповнений дерзновенного вогню, безмежно захопаний у свою працю, він підіймався на нові вершини життя з думою про Людину, про несповторність і красу дитячої душі.

Він сміливо виступав проти застарілих канонів у педагогіці, рішуче обстоював нерозривну єдність трудового і розумового виховання учнів. Павлівська школа одна з перших у країні стала здійснювати політехнізацію на практиці, а її педагогічний колектив злагоджено працював над науковим дослідженням «Єдність мислі і почуттів у вихованні дитини».

Вдумливого учителя-новатора, пропагандиста педагогічної майстерності запримітили у Києві і в Москві, і незабаром директора сільської школи Сухомлинського було обрано членом-кореспондентом Академії педагогічних наук. І він розумів, що до нього, як і до всієї Павлівської школи, було виявлене велике довір'я і його треба виправдати невиспущеною роботою.

Василь Олександрович працював, писав, держав і мріяв, віддаючи себе дітям. І вчителі Павлівської школи тяглися до нього. Вони добре знали його й глибоко вірили в щире подвижництво свого директора. І вже

не було тепер таких, щоб іронізуючи називали Сухомлинського «павлинським Песталоцці». Ні, він був самим собою. Нехай одержимий, гарячий, жадібний. Він був як вогонь, біля якого було тепліше людям. Він був як чисте горіння!

Непокоїло Сухомлинського те, що деякі батьки, на жаль, мало займалися вихованням своїх дітей, мовляв, це справа школи. З перших днів своєї роботи він висунув принцип: педагогіка для всіх. З цієї метою щороку визначалася тематика лекцій, доповідей, бесід, в яких особлива увага зверталася на те, щоб батьки дістали конкретні педагогічні знання, які можна застосувати в щоденній практиці сімейного виховання.

І батьки охоче відвідували ті лекції, часто збиралися на збори по класах, бо треба було враховувати і вік дитини. На заняттях батьківського університету учителі спрямовували всю свою увагу на те, щоб у батьків і вчителів були однакові педагогічні переконання, зокрема про необхідність режиму фізичної і розумової праці, потребу суспільно корисної праці для людини, неприпустимість безділля, неробства, необхідність змістовного інтелектуального життя в родині, батьківську увагу до дітей в навчанні і особливо про особистий приклад батьків у моральному відношенні.

За ці роки досягнуто багато. Учителі та й він сам часто бували у багатьох родинах, про деяких батьків він писав у своїх статтях — одних хвалив, інших доводилося критикувати. Хоч, звісно, з делікатності він не називав прізвищ. Душевний неспокій за своїх вихованців ніколи не покидав Сухомлинського. І все ж не завжди виходило так, як хотілося.

Недавно він мав розмову з головою батьківського комітету, спокійним, мудрим, розважливим чоловіком, і той сказав йому по щирості:

— Дорогий Василю Олександровичу, батьки всякі бувають. Одні вас глибоко поважають, інші скептично дивляться на ваші педагогічні захоплення, а треті просто вас недолюблюють.

Від того Сухомлинському аж кольнуло в серце, і він скривився від болю.

— Особливо ті, кого ви з негативного боку згадуєте в своїх статтях. Вони завжди впізнають себе... А дехто ображається, що з його дитиною у школі поговорили круто чи поставили, на його погляд, низьку оцінку.

— Учителю не може бути тільки дєбрєньським і простодушним, — доводив Сухомлинський. — Адже ми маємо справу з вихованням. Навчити дітей вірити в людей, приготувати їх до життя — нелегка справа. Ми, вчителі, все своє життя захищаємо дисертації ось тут, у звичайній школі.

— Це правда, — погодився голова Батьківського комітету. — І я не закликаю вас бути солоденьким. Просто хочу, щоб ви краще знали батьків. Ви хоч і мудрий чоловік, але довірливий. Буває так, що когось похвалили, як доброго батька, а насправді він казна-що, і ніякої заслуги його немає в тому, що дитина вчиться на «відмінно». А трапляється так, що ви когось по критикуєте, може й за діло, а він затаїть обиду на все життя. Є й такі, що у вічі вам говорять одне, а за очима казна-що язиком плещуть. Інші це роблять із заздрощів. От коли вас обирали членом-кореспондентом Академії педагогічних наук, багато наших односельчан

широ раділи з того. Наш земляк і в академіки! Високо злетів! А знайшлися такі, що говорили з недовірою: «Не може бути, щоб отак запросто з села і в академію». Не стерпівши отих теревенів, один батько запитав лихослова: «А в те, що Василь Олександрович написав понад двадцять педагогічних книг, ти віриш?» Той тільки знітив плечима: «Ну, так це всякий знає». — «То чого ж ти, Хомо невірний, не напишеш хоч одної. Може, й тебе обрали б кудись якимсь кандидатом». — «Та він листа написати не вміє», — підсміювались люди. Замок той чоловіга, але в душі, певно, думав своє. Є серед нашого брата й такі, що кажуть, нібито «Сухомлинський в сорочці народився». Так от, Василю Олександровичу! Ви пробачте, що я все це вам кажу. Мусите ж ви знати й про те, що про вас люди різні говорять. Тож не гарячіться, будьте обачні...

— Спасибі за відвертість. Справді, я часом захоплююся надміру. Та й гарячий, довірливий. У мене, як у кожної людини, є свої недоліки. На жаль, ми не завжди говоримо про це одне одному відверто. У нас, учителів і батьків, одне спільне завдання — виховання дітей. Отже, і діяти ми маємо злагоджено. А чи не скликати б нам, шановний товаришу голова, збори батьків старших класів та й поговорити про все наболіле по щирості. Може, декому доведеться сказати у вічі неприємні речі. Адже є у нас такі батьки, за поведінку яких дітям соромно.

— А чого ж, давайте зберемося. Батьків теж виховувати треба. Особливо тих, які люблять заглядати в чарку, ведуть себе неспристойно і часто-густо самі ж руйнують сім'ю... Хоч, звісно, такі не люблять критики.

— А ми спробуємо педагогічно вплинути. А з деякими поговоримо віч-на-віч. Заради дітей мусимо.

— Заради дітей треба, — погодився голова батьківського комітету. Незабаром такі збори відбулися.

* * *

Ще вдень в цьому світлому просторому класі сиділи їхні діти: Галинки, Лариси і Петрусі, а зараз зібралися батьки. Було трохи незручно сидіти за низькуватими партами, та водночас і приємно. Ніби до тебе вернулися школярські літа, і ти слухаєш мудре слово учителя, вбираєш у серце нові знання, і світ ширшає перед тобою.

Частенько збираються батьки до школи по класах, загальних зборів Василь Олександрович не скликає. Адже не можна збирати до великого гурту батьків чотирикласників і дев'ятикласників. На заняттях батьківського університету теж ураховується вік школярів. Одна справа: дитина вчиться в другому класі, друга — коли у шостому чи в сьомому.

Сьогодні зібралися батьки підлітків, учнів п'ятих і шостих класів, з якими особливо багато клопотів і вдома, і в школі.

Василь Олександрович розпочав розмову з батьками просто й задушевно, щоб це було не схоже на якусь лекцію, а тим більше на офіційну казенну доповідь. До батьківського серця теж треба вміти знайти дорогу.

— Ви, звичайно, помічаєте, як у ваших дітей десь з 11 до 14—15 ро-

ків відбувається бурхливий стрибок в анатомо-фізіологічному розвитку. Насамперед це швидкий ріст у висоту. І відразу стають короткими ще недавно пошті штани, а рукава сорочки ледь сягають за лікті.

— А таки правда,— усміхаються про себе батьки її матері.— Он мою Галинку за рік прямо на дівку вигнало. А сусідський Миколка став, як журавель,— похитала головою чорненька молодича.

— Природа ніби поспішає завершити своє творіння,— продовжував Василь Олександрович,— і в цій поспішності не помічає, що в статуті, яка виходить із-під її різця, багато недоробок, риси людини визначені різними штрихами, якоюсь вуглуватістю. Але природі немає часу, вона не займається шліфовкою того, що зроблено. Кістки ростуть так швидко, що м'язева тканина не встигає розвиватися за ростом скелета. І саме тому у підлітків часто болять м'язи, що дивує, а часом і лякає матерів. Дуже швидко змінюється і весь зовнішній вигляд підлітка, особливо хлопчиків в період від 13 до 14 років, їхня фігура стає незграбною, довготелесою, руки і ноги довгі й тонкі. Часом хлопчина сам не знає, де їх подіти. Ви, мабуть, помітили, що не тільки дівчатка, а часто і хлопчики подовгу дивляються перед дзеркалом в своє лице і здебільшого залишаються недоволені самі собою. Звідси виникає роздратування, нервозність. А ще коли додати до цього, що в організмі підлітків відбуваються фізіологічні процеси, адже зріють майбутні матері і батьки, то можна зрозуміти досить-таки складне становище наших дітей.

І ось саме в такий час, коли підліткам потрібна наша увага, ми ніби навмисне на все закриваємо очі. Ми, батьки і школа, соромимося говорити їм про початок статеві зрілості, і юнаки та дівчата мають доходити до того самі, часом користуючись пізнанням не з чистих джерел, а з брудних калюж, що потім накладає свій відбиток на все життя людини.

Глибокі фізіологічні процеси захоплюють і нервову систему підлітка, відбуваються бурхливі зміни в корі півкуль головного мозку. Природа в цей час робить все, щоб людина могла перейти від дитячого мислення до мислення абстрактного, щоб вона вміла узагальнювати і по своєму оцінювати всі події і речі.

Починається пора самоспостереження, самовираження, а відтак і самовиховання. І в цей час батьки і вчителі повинні бути особливо уважні до дітей, щоб підтримати їх, спрямувати на вірну дорогу.

Тим паче неприпустимо пізньо образити дитину, а чи підняти на неї руку. Згадайте, що навіть в давні часи, коли наші діди жили в темряві, неосвічені, і не знали ніякої педагогіки, вони не нападали з лайкою на парубчаків і дівочок, не вдавалися до батога. За винятком дурнів і садистів, звичайно, та ще п'яниць, які часто втрачають здоровий глузд.

Матері і батьки уважно слухали Василя Олександровича. Він говорив і як лікар, і як психолог, і як педагог. А головне, як чула і добра людина, яка добре знає дитячу душу, психологічний стан підлітків.

Потім посипалися звідусіль запитання.

— От мій хлопець став останнім часом якийсь неухважний. Я йому щось кажу, а він навіть не чує. Вшпиниться в книгу, і все. А то ще втупить очі в стелю, душа його хтозна й де.

— А моя Марійка перед дзеркалом так і крутиться. І чого воно? А їй же тільки чотирнадцять, далеско ще до дівки.

— Між іншим, зараз наука доводить, що нині діти дозрівають на два, а то й три роки раніше, ніж було піввіку тому. Так що майте це на увазі. Причини тут різні: і швидкий розвиток цивілізації, і поліпшення рівня людського життя, і ряд біологічних факторів.

— Та ото ж і я помічаю. Ми колись в чотирнадцять літ крем'ярами грались і були як очеретинки. А наші онуки недавно з пелюшок і вже дівочки півроку.

— Еге ж, ростуть, як з води.

— А ми часто до них ставимося, немов до малых дітей, і робимо непоправну помилку. Майте на увазі, що надмірна опіка, як надмірна суворість, вивертання душі підлітка, завдають велике зло. Отроцтво не легка пора. До речі, Лев Толстой назвав цей період «пустинною отроцтва, яку йому хотілося швидше пройти».

Для підлітка роки становлення завжди здаються тривожними, адже серце його відкрите і досить чутливе. Всякі образи підліток переносить болюче. Доведено медициною, що від хвилювання в підлітків піднімається кров'яний тиск, прискорюється биття серця, по всьому тілу проходить то жар, то холод, обличчя часом блідне, стає піби крейдяним. В такі хвилини не треба приставати до дитини. Будьте уважні, помічайте ті зміни у вашого сина чи дочки. Не приставайте до нього із запитаннями: «Що з тобою?» Не вивертайте душі. Цим самим можна натворити тільки гірше. Дайте дітям заспокоїтись. Я знаю, для вас вони навіть дорослі залишаються дітьми.

— Що правда, то правда, — зітхають матері. — Подивись, як воно над тими уроками і день, і вечір висиджує, душа болить. Часом уже нічого і не заставляєш, краще самій зробити.

А Василь Олександрович одразу перехоплює ту репліку і вже говорить про те, щоб не дуже-то й балували своїх синів та дочок, щоб не росли вони пустоцвітом, білоручками. І нагадує батькам слова Костянтина Дмитровича Ушинського про те, що «в огні юності виробляється характер людини». В огні і в праці, а не в безділлі та всіляких розвагах.

— А воно таки й правда, — погоджуються батьки.

— Людина стала людиною, дякуючи праці. Кожна дитина повинна знати, що тільки праця принесе їй щастя. Бо той, хто не при звичається до праці змалку, виросте і залишиться на все життя, як писав Тарас Шевченко, «душеубогим». Праця — могутній чинник виховання. Не балуйте дітей дома, нехай допомагають вам у всьому. Труд є основою гармонійного виховання людини, тільки в праці людина утверджує себе як громадянина.

От чому наша школа залучає дітей до праці з першого класу. Нехай кожен школяр посадить своє дерево, обробить ділянку, збере урожай. Нехай сам зробить якусь річ у майстерні, навчиться водити трактор. Треба, щоб школяр у дитинстві захопився якоюсь професією. Звісно, не треба силою змушувати дитину працювати ні вдома, ні в школі. Треба захопити її, зацікавити, щоб праця їй приносила радість. І тоді вона знайде себе. До речі, мудрі люди давно сказали: талант — це труд. Без праці немає людини.

— А таки спасибі школі,— схвально кивають головами батьки,— привчила їх дітей до праці. І дома беручкі. У школі діти вирощують яблука, груші, виноград. Нащо вже малюки — пшеницю самі сіють, доглядають, збирають врожай, а потім проводять свято першого хліба. А старші працюють на сінокосі, є й такі, що і трактори водять, під час канікул заробляють в колгоспі чимало грошей.

— Труд і краса невіддільні,— продовжує учитель.— Я на власному досвіді переконався, що працювати треба завжди. І яку насолоду, яку радість приносить успішно завершена праця.

Ви, напевне, самі помітили, що в тій родині, де чесно працюють батько, мати на заводі чи в колгоспі, і діти виростають працьовиті. Бо привчаються до цього змалку. І навпаки, де, скажімо, батько ледацює, і діти до роботи не дуже беручкі. Хоч звісно, не обов'язково, щоб саме в цьому діти нагадували своїх батьків.

Дехто при цих словах аж голову увібрав у плечі. Хоч би не назвав їх Сухомлинський. Незручно червоніти. А він такий, що й назве. Та пронесло. Пощадив Василь Олександрович батьківське самолюбство. І вже говорив про тих, хто не дбає про міцність сім'ї, хто захоплюється чаркою, здійснює в домі суперечки, стає поганим прикладом для власної дитини.

— Я не буду називати тут прізвищ. І все ж, мабуть, доведеться з деякими поговорити віч-на-віч. А про декого, може, і пресі сказати слово. Такий уже обов'язок учителя.

І далі Василь Олександрович розповідає батькам про духовний світ підлітка, про становлення з нього громадянина і про те, як важливо в роки отрочества виховувати школярів, діючи злагоджено батькам і учителям.

Адже саме в такому юному віці вихованці починають пізнавати світ ідей, збагачуються духовно і морально, набувають певних звичок. В цей же час до них вперше приходить таке сильне почуття, як любов, і це треба розуміти, а не закривати очі чи просто соромити юних закоханих за те, що в їхньому серці озвалася пісня кохання.

Матері зітхали, слухаючи вчителя, думаючи про своїх дітей. А одна не витримала і сказала вголос:

— Все це дуже вірно, Василю Олександровичу. Але ми ж самі, можна сказати, не освічені. Та й звідки нам знати! Де прочитати про це? Які книжки ви б нам порадили?

— А й правда,— озвався батько школярки Олі.— От я дістав книгу для батьків Антона Семеновича Макаренка. Цікава і корисна книга, хоч написана і не про наш час, та й діти тоді були іншими. Хотілося б прочитати про сучасних батьків і дітей. От би видати таку книгу про виховання.

— Еге ж,— підтримали його інші батьки.

— От би книгу таку...

Будучи людиною широко і відвертою, Василь Олександрович похвалився, що давно вже працює над такою книгою, веде спостереження з практики власної школи. Що вийде з того писання, ще не відомо. Відчуває тільки й сам, що така книга дуже потрібна і вчителям, і батькам.

— Дуже потрібна. Ви вже постарайтесь, Василю Олександровичу. У вас повинно вийти.

І це безпосереднє добре побажання батьків було для нього і як заохочення, і як нагорода. Бо немає кращого щастя, як працювати для загального добра людей, що ти приносиш якусь користь і малим і дорослим. Багатьом та щира розмова на батьківських зборах пішла на користь, дехто відчував себе піби на жаринні. Та були й такі, які затаїли й образу проти директора школи, здогадуючись, що він має на оці саме їх. «Ти ба який! Уже збирається навчати дорослих, як дітей виховувати. Самі знаємо, давно ходимо з вусами і бородами». Хоч, звісно, ніхто про це не говорив уголос. Побойовались, як би цей Сухомлинський та не розписав про них у газеті, тоді сорому не оберешся на весь район.

А Василь Олександрович ладен був сперечатися навіть з такими батьками заради щастя їх же таки дітей, щоб знайшли вони свою дорогу в житті, а не ходили крученими стежками. За кожну дитину варто було боротись. Така вже велика місія у вчителя. І поклик, і сумління, і всеління власного серця.

* * *

Надвечір захуртовинило. Лютий вимітав з неба останні сніги. Хоча напевне буде ще їх і в березні. Василь Олександрович змалку любить завірюху. Сніжинки летять великі, лапаті, схожі на зграї білих метеликів і тихо лягають на нахолоду землю, застеляючи її пречистими килимами.

З годинку погуляв в засніженому саду, що здіймався на косогорі овіяний вітрами. А коли вже почало смеркатися, зайшов до свого шкільного кабінету, присів за столом. Треба було розібрати, прочитати листи, які цього дня принесла йому пошта з усіх усюд, від знайомих і незнайомих друзів. Він звик до цих листів, як до добрих птахів, що прилітали здалека під його стріху.

Читав ті листи, і піби вів розмову з друзями... Потім зручніше вмошувався за столом, брав папір, ручку і писав — відповіді. І лягали на білий папір дрібні, але рівні рядки, піби разки паміста. Намагався писати просто, дохідливо і широко, коли розповідав про себе, своїх колег, про учнів, яких любив, мов рідних дітей.

Листи, листи! Вони стали частиною його життя, душевною сповіддю. І він любив оці тихі вечірні години-роздуми, дружні спілкування з невідомими адресатами.

От і сьогодні порадували його листи. Писали вчителі, батьки, звертаючись до нього за порадами. Та найбільше схвилював його несподіваний лист від давнього вчителя і порадника, колишнього редактора Онуфріївської райгазети — Михайла Івановича Череваня. Він нагадав йому про роки далекої юності, коли, бувало, знімав ілюстрації до віршів, а потім переступав поріг редакції, приносячи свої перші статті і вірші... Тоді йому не було й двадцяти літ. Тільки почав учителювати в Онуфріївській середній школі. Душа його поривалась до поезії... Добре, що Михайло Іванович розумів його, уважно читав написане, часом щось правив, радив, підказував, навчав знаходити потрібні і влучні слова...

Багато відтоді води сплигло. Звідав він сам, і Михайло Іванович чимало радості і горя. Обидва воювали, тільки на різних фронтах. Зранені, але нездоланні повернулися з війни. І ось через багато років Михайло Іванович відшукав колишнього свого сількора. Писав у листі, що радується за нього, як за вчителя, читав його статті в газетах і журналах, придбав кілька його книжок з питань комуністичного виховання молоді, і вітає його з присвоєнням високого звання Заслуженого учителя республіки. А ще просить написати про своє життя-буття, цікаво ж знати старому комуністові, як поживає отой смаглявий юпак, який давно колись до війни писав вірші?

Замислився над листом Василь Олександрович, сидів охоплений спогадами, здавалося, постав перед ним Михайло Іванович — ставний, високий, сіроокий, завжди з доброю усмішкою на вустах.

І лягли на білий папір перші рядки листа.

«Шаповний Михайле Івановичу!

Ваш лист дуже порадував і приємно схвилював мене. Він нагадав мені про далекі роки юності. Я дуже добре пам'ятаю Вас, пам'ятаю, з якою увагою Ви ставились до моїх перших починань, до моєї творчості. Згадалися вірші, про які Ви пишете, що були по всьому необхідним етапом для автора. Я і зараз працюю в школі, не пориваю зв'язку з газетою, зокрема нашою районною газетою... Мені ніколи не забути, як Ви вчили мене добирати слова...»

Написав перші рядки і відіклав ручку. Замислився. Він був ще у полоні тих далеких літ, тепло спогадів зігрівало душу. Був він тоді, звісно, запальний і, мабуть, трохи наївний, але щиро закоханий в Слово, в його дорожчість і красу. Та любов не полишала його ніколи, вона привела його на високий життєвий Поріг...

Що ж, треба й про це написати своєму першому редакторові.

«Зараз я працюю в школі і в науці. Ще в 1957 році обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук. Маю надрукованих понад двісті наукових праць, із них більше двадцяти книг. Скоро вийде в Москві моя нова книга, я надішлю її Вам.

У мене сім'я: дружина (працює в школі, викладає російську мову) і двоє дітей, уже дорослі. Сын навчається в політехнічному інституті, дочка в інституті іноземних мов...»

Писав про те, що відразу ж на початку війни служив в армії, в березні 1942 року був тяжко поранений під Ржевом, майже півроку перебував у госпіталі. Згадував у листі, як після визволення України повернувся в рідні краї, які страшні руїни і пожарища побачив на Подніпров'ї, як знову став працювати на ниві народної освіти...

За вікном шумів вітер, поришів снігами у вікно... Він любить цей вітер-вітровий з рідного поля, і шумливі дерева за вікном, які посадив колись зі своїми вихованцями. Любить свою землю... Хоч за своє життя звідав багато, був у багатьох країнах світу. Та краще йому ніде немає, як ось тут в Павлівці, на обраній ним висоті.

І знову полилися схвилювані слова на білий папір.

«За ці роки мені часто доводилося бувати за кордоном, в Західній Німеччині, в Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччині, на Кубі, в Канаді, в Англії, Франції і США... Багато довелося бачити людей, але ніде

пемає таких прекрасних, людських, душевно багатих людей, як у нас в Радянському Союзі... Дуже мене тривожить тільки те, що загроза нової війни нависла над нами... В Західній Німеччині відчувається відродження фашистських ідей рваншю. Свідомість багатьох людей отруєна ядом ненависті проти нас...»

І вже не писав, а ніби говорив до старого доброго друга:

Ми живемо в тривожному світі. Знахабніла вояччина готує хрестовий похід проти нашої країни, країни Рад, світла добра і миру. До всього треба бути готовим. Він учитель і політрук, відчуває це серцем. І тому-то лягли на папір вагомі рядки, які давно визріли в його душі «Виховання молоді в дусі патріотизму — для нас зараз першочергове завдання: молодь повинна бути готова до всього»...

Пізно закінчував писати листа. Відчув якусь радість, поговоривши з другом. Здається все. Залишилось поставити дату. І згадалося, що сьогодні останній день лютого. Завтра — починається березень. А за ним прийде весна.

16

Березень розливав над селом свої блакитні акварелі. Ранки ще відзвонюють крижаними бурульками. А пригріє сонечко, і вже довкола дзвенять краплі, ніби весняна музика, як дивний супровід синичкам, що виспівують «кидай сани — бери віз».

Небо ставало якимсь вищим, опрозорене наближенням весни. Скоро й жіноче свято. За давньою традицією, яка встановилася в школі, всі діти готували подарунки своїм матерям; хто вишивав хустку, хто майстрував рамку для маминої фотографії, хто лаштував скриньку з дерева, інкрустуючи камінцями та квіточками. Головне, навчав дітей Василь Олександрович, зробити той подарунок своїми руками, а вже коли й купити, то на власні зароблені гроші.

«Подарунок — доказ твоєї культури, — навчав учитель. Подарунок — символ пам'яті серця, і в цьому його цінність. Найкращий подарунок для матері — квіти, вирощені твоїми руками, або малюнок, власний вірш, присвячений матері, твоя доброта й старанність. Бо немає дорожчого для матері на світі, як бачити радість у дітях своїх».

Ці слова Василя Олександровича пам'ятали в школі всі діти, від малюків до десятикласників.

У шкільному коридорі діти встановили стенд, на якому зображена молода мати «з своїм дитяточком малим», над малюнком слова Максима Горького: «Без матері немає ні поета, ні героя». Тут же намальовані дітьми портрети матерів Леніна, Крупської, Гоголя, Маяковського, Рєпіна, Чайковського, Зої Космодем'янської, Юрія Гагаріна. А під ними слова: «Бережи матір, оберігай її здоров'я, дорожи її надіями. Нічим не захмарюй її життя. Будь таким, щоб мати пишалася тобою».

Школа жила радісним передчуттям жіночого свята. У теплих білих шумовинням наливалися квіти, вирощені дітьми: буде що подарувати вчителькам і матерям. У майстерні кипіла робота. В кімнаті рукоділля дівчатка вишивали хустинки, серветки, рушнички.

Зранку Василь Олександрович обійшов усі класи, побував у майстернях і лабораторіях, милувався квітами в оранжереї. На душі від того справжня весна.

Треба ж і самому подумати про подарунки дружині і доньці... І обов'язково матері. Ти хоч і дорослий, а для неї все ж дитина, як ось ці школярі...»

Мати. Вона живе поблизу, кілометрів за сім від Павлиша, в Омельнику. Частенько буває в нього в гостях. Скучає за ним і за онуками. І, коли приходить, завжди приносить гостинці. То яблучка, то сливки, то десь роздобуде шмат сала або напече пирогів з калиною, як в дитинстві, бувало. Знає, що її Василько любить отакі пироги, спечені на капустяному листі.

І він час від часу навідувався до матері. Допомігав старенькій, щоб не відчувала нестатків. Але все то як і належить доброму синові. А ось що ти, Василю, подаруєш своїй матері узавтра на свято?

Він уже не міг всидіти спокійно. Згадалось, як вона посіла йому харчі аж у Кременчук, як виходжувала від хвороби. Як тужив за нею в роки війни, коли вона була в невідомості, десь далеко запеснена вітром евакуації...

А зараз вона поруч. Якнись сім кілометрів.

Після обіду почав швидко збиратись.

— Ти куди? — запитала дружина.

— Сходжу до матері...

— Таке надумав. Це ж не близька сторона. Надворі тане. Простудишся.

— А я люблю бувати в степу, коли течуть струмки. Пройдуся. Це ж недалеко. Привітаю маму з святом.

Дружина, знаючи характер свого чоловіка, не стала перешкодити.

Він попросив у Ольги Йосипівни в оранжереї букетик квіток, закутав старанно, примостив під пальтом, біля серця, і рушив.

За Павлишем степ в блискітках снігу, що танув під сонцем. Дзвенять ручаї... Небо — блакитний дзвін. І дихається вільно, легко, пахне розбудженням полем. Ачей би летів, ніби той студент, що відпросився в декана до матері на свято.

Незчувся, як уже й Омельник зустрів запахом відталих вишніків. Он там, за садками, і мамина хата...

Мати зустріла його на порозі, ніби знала, що він прийде. Ох, ці матері! Вони, мабуть, все своє життя ждуть нас, виглядають з далеких доріг!

— Синочку! Як же це ти! Чи не трапилось чого? — вдарила руками об поли.

— Ні, мамо. Прийшов у гості. Хочу привітати вас з жіночим святом.

Простяг матері білі нарциси...

— Боже, то це мені? Ніби я пані яка...

— Ви дорожча і краща за будь-яку паню, мамо...

Вона взяла той букетик у темні патружені руки, на очах виступили сльози.

— То ходімо ж до хати, сину.

Вже коли вони сіли до столу, сні витяг з потертого портфеля теплу вовняну хустку, наклав матері на плечі.

— Носить, мамо, на здоров'я.

— Спасибі тобі, сину, за твою добрість.

Мати ласкаво й ніжно дивилася на сина і помічала зморшки під очима і приморозки на скронях. Перший сніг сивини висіявся в чорному волоссі.

— Змариїв ти, Васильку, і постарів. Хоч би відпочив трохи десь улітку. Люди на курорти їздять, а ти все пишеш. Вчителька наша твою книжку показувала. Хвалила, що душевно про дітей та батьків написав. І Маланка мені читала.

— А Маланка ж зараз де?

— Та в школі. Ви ж у мене всі вчителі,— усміхнулась мати...

Погостював до вечора — і назад. Ішов додому, і легко йому на серці було, що навідавав матір, що приніс їй радість.

* * *

Будні й свята. Мабуть, піде вони так не відчуються, як у школі. Хоч іноколи і в буднях є своя святковість. Але трапляється часом так, що в декого і свята — немов будні. Сірі, нудні, одноманітні.

Тільки не в Павлівській школі! Якось на педраді зайшла мова про те, як наповнити шкільні будні радістю? Вирішили в школі утрадиційнити свої свята.

Відтоді Восьмого березня відзначають у них свято матері. У травні — день батьків. Того дня кожен школяр мав посадити біля хати два деревця: одне — на честь батька, друге — на честь матері. Саджанці приносили з шкільного розсадника. Так щороку. І ось уже біля кожної хати розрослися молоді садочки. А батькам від того радість.

А ще відзначали діти день Невідомого героя. На майдані, в центрі села, поруч з братською могилою односельців, похований Невідомий солдат. Діти не тільки дбайливо доглядали за його могилою, а й посадили сад Пам'яті безсмертних. І ростуть там дуби й клени, ясени й горобина, акація і ялинки...

А ще провадить школа весняні свята птахів і квітів, день сінокосу і першого снопа, свято першого хліба...

Коли на луках достигають трави, старшокласники виїжджають на сінокіс. Там живуть у куренях та наметах, косять, згрібають сіно, вчорами варять кашу, співають пісень біля багаття, розповідають цікаві бувальщини.

З ними поруч — учителі, вихователі і, звісно ж, Василь Олександрович. Власне, це його ініціатива.

Ті чудові літні дні, духмяні вечори ніколи не забудуться. І ще довго відлунюватимуть у серці мелодійним передзвоном коси навіть тоді, коли хлопці й дівчата будуть далеко від рідного дому.

У малечі своя радість — своє свято.

Про одне з них, особливо хвилююче, варто розповісти.

— Це свято першого хліба, хрещенням батьком якого був Василь Олександрович,— розповідає Ольга Йосипівна.

Восени діти молодших класів готують ділянку під посів озимої пшениці. Старанно обробляють ґрунт, самі й сіють під наглядом учителя праці Андрія Антоновича. Пильнують той посів і взимку, щоб часом не вимерзла озимина. А з весни роблять підкормку, прополюють від бур'янів, доглядають кожну стеблинку.

І ось настає пора косовиці. Жнуть хліб серпами, щоб знати, як колись, у старовину, збирали хліб їхні бабусі. В'яжуть у снопи, потім молотять. Обмолотивши, хлопці кладуть на візок зерно й везуть до млина. А дівчата домовляються з чиеюсь мамою, щоб у неї в хаті замінити і спекти хліб. Дівчата такі горді, немов іменинниці. Аякже, вони самі місяць тісто, саджають паляниці в піч, а хтось із старших тільки консультує їх.

Та от хліб готовий. Свіжовипечений, рум'яний, пахучий. Діти збираються на шкільному дворі, запрошують у гості батьків, накривають на стіл, прикупувають ситра на свої зароблені гроші, зносять яблука та груші. І починається святковий обід...

Як у справжніх господарів.

Скільки радості на тому святі! І завжди в колі малечі Василь Олександрович...

Діти знають ціну хлібові, їхня праця, нехай і на невеличкій ділянці, переростає у красу. Набуваючи трудових навичок, вони водночас проймаються великою любов'ю до природи, до наливного колосу, до пахучого хліба.

Чимало таких свят уже стали в школі традицією. Серед них і свято дівчат, день, коли хлопчики — менші й старші — дарують своїм подругам на пам'ять малюнки, квіти й вірші. Це свято чудової дружби, а може, й першого кохання.

Діти завжди тягнуться до гурту. Навіть в давні часи, коли село жило відокремленим одноосібним життям, в кожному дворі були свої порядки, свої погляди на життя і виховання, дівтора виривалася з тісноти власної хати, тікала на вулицю до своїх ровесників, щоб гайнути кудись подалі за село, в степ до лісу, пізнати навколишній світ.

Так, дітям властивий колективізм. Серця їхні ще не знають одноосібництва, свого власного закутка. І це треба враховувати при вихованні. Тож недарма у нас запроваджені дитячі ясла і дитячі садки, а в школі з першого класу діють загани жовтенят, яких згодом урочисто передають до піонерської організації.

Піонерія — це чудова дружина зовсім юних, яка ось уже більше як піввіку об'єднує мільйони дітей. До неї тягнуться всі малюки, як до вогню, радо одягають червоний галстук, який ніби та жар-птиця складає свої крила на грудях юного лєнінця, і, здається, стрепенеться й понесе тебе далеко-далеко.

Характерною особливістю в роботі піонерської дружини є те, що в ній беруть найактивнішу участь комуністи-вчителі і комсомольці. Кожен дбає про виховання юної зміни. А особливо директор школи Василь Олександрович Сухомлиньський. В дні свят він також пов'язує червоний галстук, підкреслюючи цим самим урочистість події.

Комсомольці змагаються між собою — хто краще працює, чий загін завоює перше місце. І в цьому виявляються їхні здібності організаторів.

Василь Олександрович уважно помічає природжених організаторів тоді, коли вони ще сидять за партами у дев'ятому чи десятому класі. І потім за рекомендацією партійної і комсомольської організації таких ватажків висувають на роботу старших піонервожатих школи. Вибір завжди падає на тих, хто любить дітей, уміє співати й грати на музичних інструментах, завжди перший у колі танцюристів, перший у походах, любить мандри, красу в природі, в мистецтві.

Такою була комсомолка Лідія Курило, яку по закінченні школи висунули старшою піонервожатою. Вибір був чудовий. Вона стала найближчим помічником Василя Олександровича у вихованні малечі. Пропрацювавши кілька років, Ліда закінчила заочно педагогічний інститут, стала вчителькою. А на її місце прийшла колишня учениця Павлівської школи Валентина Горбач. Це й справді були свої піонервожаті, виховані, виплекані в стінах школи.

Характерно, що з роками, коли піонервожаті стають старшими, вони залишаються в школі учителями, здобувши без відриву від праці вищу педагогічну освіту. Ще раніше шість років працювала піонервожатою Раїса Павлівна Заза, а тепер вона давно вчителька, керує гуртком майбутніх художників і ще разом з драмгуртком інсценізує казки, створені самими дітьми.

Після неї піонервожатою стала Катерина Жиленко. Вона була душею піонерії, заводієм багатьох походів, а головне, дуже чуйна до інтересів і запитів кожної дитини. Є такі уроджені піонервожаті, справжні педагоги. У Павлиші, як бачимо, їх ціла плеяда.

А давно відомо, що там, де добре працює піонерська дружина, там складається хороше поповнення комсомольської організації. Щодо цього, то в Павлівській школі завжди б'ють оті невичерпні юні джерела. Комсомолія, як і піонерія, активно впливає на виховання, і від того легше учителям. Саме це й є одним із так званих секретів Павлівської школи. Хоч ніхто цього й не приховує.

Піонерська дружина Павлівської школи носить ім'я Зої Космодем'янської. Щороку діти відзначають день пам'яті Зої. День Життя. Бо для них ця героїчна дівчинка ніколи не вмирала.

Проводиться він у день героїчної загибелі юної патріотки. Всі піонери сходяться на урочистий збір. В центрі зали великий портрет Зої у вінках і квітах. Зі сцени лунають вірші, пісні про юних героїв Вітчизняної війни. Кращим жовтєнцям одягають червоні галстуки, а кращі піонери поповнюють комсомольські лави...

Чудове свято.

* * *

І звичайно, як і в кожній школі, є Свято прощання. Воно і веселе і трохи сумне... Нелегко розлучатися дітям з рідним гніздом, в якому провели десять років.

Школа утопає в квітах. Урочиста тиша панує в класах, актовій залі, в коридорах і навіть у саду, що наливається плодами раннього літа.

...Той випускний вечір пам'ятають усі. Хвилювались вчителі й учні, а найбільше Євдокія Євдокимівна Коломійченко. Її вихованці прощаються з школою. І вона має сказати їм напутнє слово.

— Василю Олександровичу, я ж хімік, а не словесник, — турбувалась вона. — Не буду ж я говорити до них формулами. Допоможіть.

— Дорога моя, ви чудово говорите. Головне — з почуттям. Ну, а вже якщо потрібна моя допомога, то накидайте щось своє, а я прогляну, може, й допоможу чимось.

— От спасибі. Адже не від себе я говоритиму, а від імені всіх. То й промова має бути колективна.

Василь Олександрович тільки усміхався: довелося допомогти.

І от в урочистий зоряний вечір почалося Свято прощання зі школою.

Євдокія Євдокимівна, хвилюючись, заговорила проникливо, як добра мати:

— Дорогі наші діти!

Сьогодні ви прощаєтесь зі своєю школою, а ми, вчителі, підіймаємось сьогодні ще на одну сходинку. Їх не так уже й багато, отих сходенок, у нашому житті, що на них кожному з нас судилося піднятися: може, тридцять, тридцять п'ять шабелів учительського життя. Для мене сьогоднішній вечір — тридцять друга сходинка.

Відлітаючи од нас у широкий світ, ви назавжди залишаєтесь у нашому серці. Знайте, що для нас буде велика радість, коли ми довідаємось про вас щось приємне. Знайте, що нам буде прикро, коли у вас будуть несприятливості. В цей урочистий, але трохи й сумний вечір ми бажаємо вам щастя! Щастя — це висока мета життя, ідеал, вершина, до якої людина прагне. Вершина щастя — в твоїй праці! Знайте, що шлях до щастя не легкий, що він лежить і через труднощі та перепони, але тільки той досягає жаданої мети, хто не гребує ніякою роботою, бо ж художником, поетом, творцем можна стати на будь-якій роботі.

Пам'ятайте, що людині життя дається один раз. І прожити його треба так, щоб залишити слід на землі: гранітний фундамент і високі стіни будинку, зелену діброву, яблуневий сад.

Щастя — в правдивості, в чесності, у високій принциповості. Дорожуйте правдою, як власним життям, як своєю совістю. На все життя запам'ятайте слова великого Гоголя: «Беріть з собою в дорогу, виходячи із м'яких юнацьких літ в сувору, гартовану мужність, забирайте з собою всі людські порухи і почуття, не залишайте їх на дорозі — не піднімете потім».

Ніколи не зупиняйтесь на тому, чого досягли ви, закінчивши середню школу. Це лише ази культури, освіченості. Нехай книга стане вашим другом на все життя. Пам'ятайте школу, своїх учителів, ніколи не забувайте своїх батьків. Будьте справжніми людьми — патріотами нашої великої Батьківщини...

Схвильовані слова старої вчительки звучали велично й патетично, і випускники вбирали їх у душу, як останнє напутнє слово школи, як добру пораду й мудрий заповіт.

Десять літ тому малюками прийшли вони сюди, тримаючись за руку батька чи матері. З року в рік підіймалися по отих сходинках, про які

так образно говорила вчителька. Є вони і в учнів. І ось настав час прощання з школою. Вчителі дивляться на них з гордістю, піжністю й водночас з легкою зажурою. Жаль розлучатись.

У розчиненні вікна вливається теплий літній вітер. Чути, як гомонить, нашіптує щось сад. Сад їхнього дитинства.

А музика вже лине з актової зали. І плывуть-плывуть в легкому вальсі юнаки й дівчата, немов у рожсвому тумані...

А на світанку випускники йдуть за село, на косогір, зустрічати свій схід сонця. В таку ніч московські десятикласники виходять на Красну площу до стін Кремля, у Києві — на Володимирську гірку, а в Павлиші — на косогір, овіяний вітрами, аж туди, до скіфських могил, звідки видно так далеко...

Там десь широкий Дніпро, молоде місто — Світловодськ і звабна далина несходжених доріг, що кличуть у безмежний світ.

Поруч — вчителі. Такі святкові, збуджені, урочисті. І Василь Олександрович з ними. Це ж він зустрічав їх на порозі «Школи радості», з ним сходжено оці поля, долини, косогори, гаї, налите молодим колосом степове роздолля.

Він стоїть на високому кургані. Голова ніби присипана пилком перестояних полинів. У глибоких очах задума. «Про що він думає», — хоче здогадатися Лариса. І в її серці народжується вірш-посвята своєму улюбленому вчителю. Завтра вона перепише йому на згадку.

Ні, він таки незвичайний, їхній Василь Олександрович. Він не просто вчитель, а поет, письменник, автор багатьох книг, які читають по всій Україні. Він член-кореспондент Академії педагогічних наук, з його думкою рахуються у Києві, в Москві...

Лариса підходить до Василя Олександровича, горнеться до нього, немов до рідного батька, і тихо шепоче:

Що не дійсність, а чи сон це?
Загорається світання,
Сходить в нєбі наше сонце,
Що приносить нам прощання.
Ні, прощатись я не хочу.
Як раїна, стану в полі.
Хай вітри мене лоскотуть,
Як тополю на роздоллі...

Василь Олександрович ніжно пестить дівчину.

17

...Підлітки... Скільки книг написано про таємничість душі підлітків, скільки лягло дисертацій про отроцтво на полиці бібліотек. Та за всіх часів підлітки приносять тривоги і переживання батькам і матерям, педагогам.

Часто замислювався над цим Василь Олександрович і намагався знайти пояснення тим дивовижним змінам, які відбувалися з дітьми від 10—11 до 14—15 років. За якийсь рік-два дитина ставала зовсім іншою, і головне не тільки в тому, що змінювався голос, не ті ставали очі, витягувалась нескладна довготелеса постать, а ставало іншим світосприймання всього навколишнього життя.

Василь Олександрович дійшов висновку, що вступ в роки отрочтва — це НІБИ ДРУГЕ НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ. Перший раз народжується ІСТОТА, другий — ГРОМАДЯНИН, АКТИВНА, МИСЛЯЧА, ДІЮЧА ОСОБИСТІСТЬ, яка бачить не тільки оточуючий світ, але й саму себе...

Для педагога-вченого це було своєрідним відкриттям. Адже кожне відкриття по-своєму просте і в той же час мудре. Хіба не так сталося з Ньютоном, коли він бачив падіння яблука в саду, а чи з відкриттям закону Архімеда, коли вчений зраділо вигукнув: «Еврика».

Василь Олександрович не став вигукувати того слова, але думки настільки збуджували його, що він мав дати їм хід. І він поспішно почав записувати мислі, які давно виношував у голові, але які лише зараз дозріли і самі просилися на папір.

«Перший раз людина заявляє про себе криком: «Ось я, піклуйтеся про мене, хвилюйтеся за мене, я безпомічний, не забувайте про мене ні на хвилинку, бережіть мене, сидіть затаївши подих біля моєї коліски»...

Народившись другий раз, людина заявляє про себе зовсім по-іншому: «Не опікайте мене, не ходіть за мною, не зв'язуйте кожний мій крок, не повивайте мене пелюшками нагляду і недовіри, не нагадуйте і словом про мою коліску. Я самостійна людина. Я не хочу, щоб мене вели за руку! Переді мною велика гора. Це мета мого життя. Я бачу її, думаю про неї, хочу її досягти, але зійти на її вершину хочу самостійно. Я вже підіймаюсь, роблю перші кроки, і чим вище ступає моя нога, тим більш широкий обрій відкривається мені, тим більше я бачу людей, більше пізнаю їх, і більше людей побачать мене. Від величі і безмежності того, що мені відкривається, стає трохи лячно. Мені необхідна підтримка старшого друга. Я досягну своєї вершини, якщо буду спиратися на плече сильного і мудрого вихователя-наставника. Але мені соромно і боязко сказати про це. Мені хочеться, щоб усі вважали, що я самостійно, своїми силами доберусь до вершини»...

Ось що сказав би підліток, якби він умів сказати про те, що хвилює його. Але серце дитини не зовсім відкрите...

Він писав швидко, на диво дрібним почерком, але досить розбірливо. Поставивши крапку, схопився з місця, заходив по невеличкому тісному кабінету. У всьому відчував якусь легкість, піднесеність. Може, тому, що нарешті знайшов те, що шукав, і тепер, знав про це напевне, робота піде швидко і надійно.

Про малюків він уже сказав своє слово в педагогіці. Сказав не просто, проголошуючи якісь теоретизування, а сам протягом багатьох літ навчав дітей, віддаючи їм своє серце. Книгою, здається, зацікавилися учителі, і вона принесла користь. Але на цьому він заспокоюватись не має права. Час і йому підійматися на вищий шабель, написати книгу про підлітків.

А чому саме про підлітків? Це визначення не зовсім точне. Підлітки мають займати в тій книзі значне місце, це, так би мовити, серцевина, але ж суть не лише в цьому. Треба дивитися далі...

Стривай, стривай, він, здається, сам тільки що написав слова, які мають визначати всю суть ідейного і педагогічного значення майбутнього твору.

Він схопив зошита і швидко пробіг очима шойно написані рядки. Ага, ось вони.

«Вступ до отрочтва — це ніби друге народження людини, НАРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНИНА». Ось саме цими словами він і назве свою книжку.

НАРОДЖЕННЯ ГРОМАДЯНИНА!

Яка це радість знайти точне слово, та ще до заголовка книги. Про це можуть повідати письменники і поети, які часом місяцями б'ються над назвою книги, коли вона вже готова. Десятки назв, і жодна не задовольняє, і раптом — як спалах блискавки в хмарах, і сивий письменник радіє, ніби дитина... Хоч, може, та назва декому й не сподобається...

Василь Олександрович за душевним складом був поетом, але водночас і вченим. І якщо першим властиво впадати в асоціативні образи, то вчений має знаходити точне слово. І він, здається, його знайшов. Народження громадянина!

Але ж був лише перший розділ книги, яка вже мала назву, а поперед усього скільки роботи. Та це не лякало його. Він готувався до неї протягом двадцяти літ. Ось тут, в цих зошитах, занотовані думки і спостереження. Не брався лише тому, щоб не стрибати на вищий щабель. Спочатку треба було написати про малюків. Настав час заговорити і про старших. От тільки чи вистачить у нього сили. Слабе зрадливе тіло може підвести. Та не треба думати про це. Он Микола Островський писав зовсім немічний, скутий тяжким недугом, з давно погаслим зором. А я, дякувати долі, ходжу по землі, і радію білому світові, і працюю в саду квітучого дитинства... То нічого, що часом мене мучать нестерпні болі всередині, та ще ниють старі рани і сльозиться пошкоджене праве око. Я здужаю. Під Ржевом було гірше. А вистояв. Чверть віку дарувала мені доля. То, може, і ще подарує хоч п'ять років. Та це ціле море часу! По три сторінки в день, і можна написати кілька томів!

За роботу, Василю, за роботу!

Ось у цьому зошиті багаторічні спостереження за дітьми у віці від 10 років і до 18. А це ось матеріали за справами 460 правопорушників, які він вивчав особисто, користуючись архівами слідчих органів. У цій папці власні дослідження життя тих родин, з яких вийшли підлітки, що згодом стали на шлях злочинності. Але не тільки про це він буде писати. Про порушників багато сказав Антон Семенович Макаренко. Нині не ті часи, на щастя, немає безпритульних, хоч не будемо закривати очі, є, на жаль, юні правопорушники. Звідки вони беруться? Адже це не наслідки війни, розрухи, голоду, як було, скажімо, в роки громадянської війни.

Де корінь зла? Його треба знайти і ліквідувати першопричину. Всі ці особисті спостереження засвідчують (в цьому нині він не сумнівається), що вся справа в тому, як виховували дитину в ранньому дитинстві, яке зерно сіяли в чисту дитячу душу.

«Перехідний вік» — так визначають цю пору в житті людини багато матерів і батьків. Що ти з нього візьмеш, ні дитина, ні дорослий, — кажуть деякі, — від дитини відійшло, то вже й не слухається, а до іншого берега не прибілося. Дурненьке ще.

Хоч дитина, якщо вдуматися, і не дурисенька, і вчиться в школі непогано, але справді-таки, якась стала неслухняна, вередлива, і на таку вже не подієш словом, не присоромиш поганою поведінкою.

Справді-таки, візьміть хлопчаків у третьому-четвертому класі, більшість з них — золото, а не діти: спокійні, врівноважені, уважні й чутливі до всього. А от перейдуть до п'ятого чи шостого класу, ніби їх хтось підмінив, стають неслухняні, задержуваті, і що ти їм не говори, на все у них своя думка.

«Ніби хто нову душу йому вдихнув, — клопочеться мати або вчителька. — І що воно робиться з дитиною? Здавалося б, росте, розумнішим треба ставати, а воно нікого і за вухом не веде».

Часто можна чути такі й подібні нарікання на дітей, що вчать в п'ятому, шостому класах.

Мабуть, має рацію Томас Манн, сказавши, що людина стоїть поміж звіром і ангелом. Ким вона буде, залежить від виховання.

Моральне обличчя підлітка залежить від того, як його виховували змалку батьки і школа. Підліток, кажучи образно, це ніби квітка, краса якої залежить від догляду за нею задовго до того, як вона розквітне. Батьки часом подібні до того садівника, який кинув у землю насіння, сам не відаючи, що посіяв — троянду чи чортополох, і лише за кілька років приходять на те місце, щоб помилуватися квіткою. На щастя, мало таких садівників, і, на нашу біду та горе, чимало ще таких батьків, які, посіявши насіння, вважають свою місію закінченою, що з того насіння вийде, нехай, мовляв, про це потурбується природа, в кращому випадку — школа.

А на природу не завжди можна покласти. Та й школі неслегка, коли до неї приводять зіпсовану дитину. Неладна ж у народі кажуть: треба виховувати дитину тоді, коли вона лежить упоперек ліжка, а не взоввж.

Часто ми посилаємось на одну істину, яка до того ж звучить досить красиво: «Діти — радість життя». Справді, в ній глибокий смисл, але в той же час і глибоке протиріччя. Дитина сама по собі не може стати джерелом радості. В людині, яка повторює батьків, насамперед є те, що вони зуміли вкласти в неї. В любові до дітей розкривається найвища людська якість, почуття власної гідності.

Отже, в житті закладається корінь людяності.

Дитина повинна відчувати сама, що вона приносить радість своїм батькам і людям. Це найперше осмислення і переживання дитини. Саме з цього починається людина.

Дитина має виявляти себе у всій багатогранності пізнання краси, формування моральних засад, доброта і чесність — все це має бути підпорядковане служінню високим ідеалам.

Домогтися того, щоб виховання уже в дитинстві хвилювало сучасне і майбутнє Вітчизни — одна з найважливіших передумов, яка запобігає від нездорових зривів в роки отрочтва.

Треба прищеплювати дітям почуття жалю до всього живого і красивого в природі, в тому числі і до людини. І хоч Максим Горький колись писав, що «Жалість принижує людину», все ж, мабуть, треба

додати до цього, що принижує лише зневажлива жалість. А коли, жалюючи, наш вихованець прагне допомогти людині, — така жалість шляхетна. Треба вміти жаліти людину.

Ще одне треба мати на увазі в ставленні підлітка — розвиток високої інтелектуальної культури. Вихованець має пізнати минуле свого народу і всього людства, засвоїти духовні багатства своєї Вітчизни. І, зокрема, ті цінності, що несє в собі художня література. Так-так, юнака має захоплювати не чарка, а книга. Книга є тою могутньою силою, яка здатна перебороти спокусливу силу чарки — великої біди, що неспаче той кліш присмоктується до тіла духовно убогого.

І ще треба пам'ятати, що дитина, стаючи підлітком, а потім юнаком і дівчиною, стає згодом батьком і матір'ю... Однак було б дуже добре, коли б в людській душі назавжди збереглися окремі дитячі риси: безпосередність, яскрава емоційність, захоплення навколишнім світом, сердечна чуйність, душевні поривання.

Що ж, все це правильно, заговорив другий, внутрішній голос. Він завжди жив у ньому і часто вступав з тим же Сухомлинським у суперечку. Але як все це зробити? Тут одними добрими проповідями та настановами не обійтися.

Скарга вчителя на те, що учень лінується, перетвориться на скаргу, за допомогою якої учитель б'є свого вихованця рукою батька і стає співучасником злочину. Адже той, безперечно, вдається до своєї педагогіки — стусанів, ременики або батога.

А між тим, фізична кара — це показник не тільки слабкості, розгубленості, безсилля батьків, але й ознака педагогічного безкультур'я. Ремінь і батіг — це ганьба і нам, педагогам. Після побоїв дитина втрачає віру в школу і свого вчителя. Фізичні покарання вбивають в дитячому серці ніжність, чутливість, убивають не тіло, а душу, спонукають дитину до брехні, хитрощів, підлабузництва.

Вдаватися до фізичної кари — це дикунство.

Скаржитися дехто: а що ж робити, коли дитина виходить за межі дозволеного? Та й батькові нерви, буває, здають.

І все ж я відкидаю насильство. Той, хто вдається до батога, по суті, б'є дитину по тілу, а себе по серцю. А наслідків ніяких, окрім шкоди, звичайно.

Що ж ти пропонуєш — доброту і вспрощення? Чи не несє від цього фальшивою християнською мораллю? Якщо не карати випуватців фізично, то чим замінити покарання?

Ставити так питання — це все рівно що твердити: чим замінити насильство людини над людиною. Потреба в покаранні відпадає, де панує дух взаємного довір'я, де дитина змалку вчиться від батьків стримувати себе, знати межу своїм бажанням. Відхилення від норми треба лікувати, але як? Уявімо собі, що в лікарні відбувається складна хірургічна операція, над відкритою раною схилився мудрий хірург, і раптом в операційну вривається м'ясник із сокирою і давай вирубувати болячку. Ось такою брудною сокирою і є ремінь, батіг і взагалі стусани у вихованні дитини.

...Писати книгу нелегко. Тим більше наукову, з проблем виховання. Тут часто сперечаєшся сам із собою. Знаходиш аргументи, докази, від-

кидаєш непотрібне, відвіюючи, неначе полу, щоб залишилось лише одне добірне зерно. Може, комусь, читаючи, здається все так легко, так просто. Але за кожною сторінкою стоять безсонні ночі, неспокійні дні розмірковувань і пошуку.

І він шукав, знаходив, викладав на папір свої тверді переконання про розумове, естетичне виховання підлітків, про трудовий гарт і фізичну культуру. Головне — виховувати прикладом. І це мають робити батьки і вчителі, тоді й слова набувають вагомого змісту. І ще треба обов'язково домогтись єдності педагогічних поглядів і переконань учителів. Як ми завдаємо багато шкоди тоді, коли кожен викладає свій предмет по-своєму, не враховуючи ані особливостей свого колеги, ані тим більше різкої зміни в характері підлітків, учнів п'ятих і шостих класів.

Кожний учитель має здійснювати індивідуальний вплив на виховання. Та при цьому слід пам'ятати головне, що розум виховується розумом, совість — совістю і відданість Батьківщині — дійсним служінням Вітчизні.

Тільки так ми можемо досягти бажаних наслідків, уникнути страшного зла, щоб дитяча душа не стала схожа на пустощі.

Пуста душа підлітка — то велике лихо.

Він майже фізично відчув біль за таких дітей. І йому захотілося допомогти підліткам, щоб вони уникнули отого лиха. І з серця вчителя виливалися мудрі поради і заповіді вихованцям, які мали стати дітям добрим заповітом.

«Ви живете серед людей. Кожний ваш вчинок, кожне ваше бажання відбивається на людях. Знайте, що існує межа між тим, що вам хочеться, і тим, що можливо. Ваші бажання — це радощі або сльози ваших близьких. Перевіряйте свої вчинки свідомістю, не завдавайте зла, неприємностей, незручностей людям своїми вчинками. Робіть так, щоб людям, які оточують вас, було добре.

Ви користуєтесь благами, створеними іншими людьми. Люди дають вам щастя дитинства, отроцтва, юності. Відплачуйте їм за це добро. Почуття вдячності людям — це рідна сестра почуття відповідальності, обов'язку, громадської гідності.

Всі блага і радощі життя створюються трудом, і тільки трудом. Народ вчить: хто не працює, той не їсть! Ледарі, дармоїди — це трутні, які поїдають мед трудолюбивих бджіл. Навчання — є ваш перший труд. Ідучи в школу, ви йдете на працю.

Праця — корінь моральності.

Будьте добрими і уважними до людей. Допмагайте слабим і беззахисним. Не робіть людям зла. Допмагайте в біді товаришам. Поважайте матір і батька, вони дали вам життя, вони виховують вас, вони хочуть, щоб ви стали чесними громадянами соціалістичного суспільства, людьми з чистим серцем, ясним розумом, доброю душею, золотими руками.

Не будьте безучасні до людей, які прагнуть жити за рахунок батька, матері. Проявляйте нетерпимість до тих, хто не піклується про інтереси суспільства. Ненавидьте тих, хто обкрадає суспільство».

І скільки ще таких і подібних до них моральних заповідей залишив мудрий педагог тим юним, які стають на поріг життя, з яких мають народитися громадяни соціалістичної країни.

Він працював, хоч часу було обмаль. Адже треба було проводити уроки, вирушати з дітьми в походи і екскурсії, та й посада директора школи накладала чимало обов'язків і господарчих, і адміністративних. А ще ж треба було закінчувати докторську дисертацію. Хоч, власне, його праця над книгою «Народження громадянина» і була, по суті, отією по-справжньому науковою працею, достойною високої оцінки доктора педагогічних наук.

А дні-летіли, недавно була зима, і вже розтанули сніги, відшуміли весняні води, і гаряче літо котить зелені хвилі над хлібами. З часом вони пополовіють, стануть жовтогарячі, і колос задзвенить об колос дивним передзвonom дозрілого літа.

Будь благословенне оте літо, яке принесло і йому велику радість жнив на широкій і безмежній освітній ниві.

18

Де тільки й немає його вихованців. Хто в інституті вчиться, а хто вже й закінчив. Є такі, що стали вчителями, й від того тепло на серці — виростає зміна. Багато стало агрономами, лікарями, інженерами. А ще більше поповнили лави робітництва, працюють у Світловодську, споруджували Кременчуцьку гідроелектростанцію, стоять за верстатами на заводах Кременчука, трудяться на ланах рідного колгоспу в Павлиші. Орють землю й засівають, водять трактори й комбайни...

Часто його запитують учителі, які приїжджають в гості до Павлиша, про те, скільки їхніх випускників одержали вищу освіту.

І він відповідав не без гордості, що за останні п'ятнадцять років школу закінчило 712 учнів, з них одержали вищу освіту 278 чоловік, з яких 94 стали інженерами, 45 лікарями, 49 агрономами, 53 педагогами і 37 чоловік набули інші професії. А на виробництві, в промисловості і сільському господарстві працює понад двісті випускників.

Для Василя Олександровича ці цифри дорогі, і він береже їх у своєму серці.

Змужніли, повиростали його вихованці. Дехто вже й сам веде своїх малят у науку. Минають роки. От і його діти, Сергійко й Оля, вже вирости. Скоро й вони полетять з рідного гнізда...

І все ж всі вони, його учні, живуть разом з ним. Неначе й не було отого розставання. Ось їхні роботи. В цих зошитах — мрії і прагнення юних. Ось їхні листи до вчителя. Одні пишуть з армії, другі — з далеких будов, треті — з цілини. А чимало таких, що й приходять до вчителя порадитися, розповісти про свої успіхи, а то й невдачі. Вчора був Андрій з Світловодська. Жив разом з старшим братом. Після того як брат одружився, не стало місця Андрієві в хаті. Така вже дружина в брата. Стала поміж братами, як чорна хмара, внесла розлад і суперечки...

Життя складне й незрозуміле. Буває, на жаль, і таке...

Недавно оце випадково зустрів одного чоловіка. Ніби знайоме обличчя. Чи не колишній учень? І справді-таки, той підійшов до нього, назвався Миколою...

Та це ж Колька, той, що вчився у нього в школі ще у Василівці. Нелегке було у цього хлопця життя. Батько Миколи з куркулів, не зміг примиритись, що в тридцятих роках забрали у нього і землю, і худобу, став на шлях злочинності, підпалив колгоспні стайні. І засудили палія. Коли було тоді лише вісім років. Невдовзі після того, коли заслали батька, померла мати. Залишився сиротою. Добре, що зжалівся дядько, взяв на виховання. Але яке то було виховання, коли в дядька була чорна душа. Все направляв хлопця, щоб не знався ні з ким у школі, не дружив. І ріс хлопець відлюдкуватий.

Під час перерви Микола, бувало, стане десь у закутку, похапцем поїсть свій сніданок і ні з ким не поділиться, скільки б його не просили. Що не доїсть, замотує в ганчірку, кладе в торбу, несе додому. Хлопці було, кажуть: «І навіщо ти недоїдки ховаєш, віддав би голубам». А він їм у відповідь: «А яке ваше діло? Я своє ховаю...»

Довго так було. Василь Олександрович намагався знайти якийсь ключик до хлопця, закликав його в походи, до лісу. Раз якось пішли раною весною. І звісно, пороззувались, стали бігати босоніж по землі. І сталося лихо. Одного хлопчика, Тараса, укусила гадюка. Весняний укус може бути смертельним. Треба було негайно висмокотати кров із ранки. Миколка, дивлячись, як мучиться однокласник, аж побілів від ляку, а потім кинувся, припав губами до ранки, став відсмоктувати кров разом з отрутою і випльовувати з рота.

І врятував товариша. Після того Тарасика поклали в лікарню, і до нього ходив Миколка. А затим і потоваришували хлопці. Після тої події змінився Миколка. Ні, не можна сказати, щоб цей випадок просто так вплинув на нього, хоч і це мало значення. Це був лише крок до самопізнання, який допоміг хлопцеві розірвати пелену.

Може, сумна історія з батьком, смерть матері, «настанови» дядька — все це мало свій вплив на хлопця, хоч душа у нього була добра. Зрештою Миколка став хорошим другом, і його полюбили всі школярі.

Все це пригадалося вчителю і колишньому учневі під час зустрічі. Тепер Микола став уже дорослим, розповідав Василю Олександровичу про своїх дітей, показував фотографії. З радістю повідомляв, що працює на заводі, про нього з похвалою писали газети.

— Спасибі вам, Василю Олександровичу. Ви нагріли, тоді ще зовсім молодий учитель, своїм теплом моє серце. Не знаю, що б з мене було...

Як тут не радіти вчителю, коли перед ним стоїть доросла людина, батько щасливої родини. А скільки їх таких вийшло з-під його крила, з теплого гнізда Павлівської школи?

Он Сашко Щербина, нині Олександр Михайлович, знаменитою людиною став. Нещодавно його, механізатора Павлівського колгоспу імені Комінтерну, нагородили Золотою Зіркою Героя за самовіддану працю. І тепер про нього іде добра слава, як про самого Гіталова. А вперше ж він сів за трактор, будучи учнем школи, і радів, коли машина скорилася йому, пішла полем, залишаючи по собі синій димок.

«Ой, той дим-димок з-під машин, як далекі літа», — похитав про себе головою учитель, і нові згадки обступили його. Колишні вихованці озивались з далеких доріг і тішили душу від того, що даром він віддав їм своє серце.

Не завжди може учитель побачити плоди своєї праці. От, скажімо, столяр попрацював кілька годин — і вже бачить перед собою річ, яку сам змайстрував і передав у дар людям. Тиждень потрудився муляр — і вже оглядає з гордістю будову, творіння рук своїх. Хлібороб обробив, засіяв пшаву, пройде місяць-два — і вже колосяться вона, шумить урожаєм...

«А в нашій учительській роботі треба, щоб минули роки і десятиліття, поки стане людиною той, хто несміливо переступив поріг школи і вивів на папері олівцем перші палички і кружечки, написав перше слово, — думав про себе учитель. — Може, я не побачу в розквіті творчих сил, у зеніті трудової слави тих, хто сьогодні з веселим щебетанням заходить щоранку в школу, перед ким ми відкриваємо книгу мудрості і книгу життя... Мабуть, тим більша моя відповідальність за майбутнє цих малюків: їм жити в комуністичному суспільстві, їм творити своїми руками і розумом машини, вирощувати хліб, складати пісні, творити щасливе майбуття. Справжніми людьми вони стануть лише тоді, коли вже сьогодні житимуть для людей...

Хоч я вже чимало і побачив! За ці роки виросла ціла плеяда моїх вихованців. І де тільки їх немає!»

Вони не забули свого учителя. Пишуть до нього, просять поради. І він писав їм залюбки, радив, як краще жити і працювати. Він писав про них у своїх книгах. І тоді сходилися вони до гурту — молоді, поривні, зі своїми думками і прагненнями.

В шкільному коридорі за його пропозицією було обладнано великий стенд. Вгорі напис, вислів мудрого Пирогова: «Всяка школа славна не числом, а славою своїх учнів». А нижче портрети колишніх вихованців, які принесли славу школі. Ось фотографія Калайди Слави. Допитливе, зосереджене обличчя. Тепер він Владислав Федорович — інженер. Поруч — заміряне відкрите лице юної вчительки Лідії Михайлівни Щербини. А ось Лисак Володя — теж інженер. А це — Микола. Він так мріяв стати медиком. І ось нині Микола Михайлович Матвієнко — лікар. Поруч — його колеги: Демченко Надія Захарівна, Білоног Олександра Григорівна, вчителі Погрібна Галина Федорівна, Шевченко Ольга Іванівна... Далі портрети агрономів, механізаторів, будівельників...

Він пам'ятає їх дітьми, малесенькими, сором'язливими, тихими, непосидючими, але допитливими до світла й знань.

Ось тут записані їхні почуття й думи. Він вибрав ці вислови з шкільних робіт для своєї книжки, щоб розповісти людям про те, як учителі Павлівської школи виховують молоде, мужнє покоління.

Очі Василя Олександровича зупиняються на словах Володі Тарана: «Майже до двадцяти років нас виховує, pestить народ, держава. Котого, щоб повернути борг. Життя, яке підкривається перед нами, молодим, як безкрая вічність, треба прожити так, щоб кожен день був сповнений творчої праці в ім'я зміцнення соціалістичного ладу. Ганьба тому, хто, доживаючи до глибокої старості, почуватиме себе боржником. Ми віддамо своїй країні, своєму народові всі свої помисли й молоді сили...»

І він пригадав Володю. Юнак особливо захоплювався історією, літературою. Такий не зупиниться на півдорозі.

Перегортав щоденник Надії С., який залишила дівчина учителеві на згадку про свої школярські літа, і хвилювався від щирості дівочих слів:

«Любов без спільної радісної праці — це міщанство. Та любов перетворює жінку в рабину не стільки чоловіка, скільки обивательщини. Мене лякає думка про таке життя. Я уявляю собі любов так: разом з улюбленим чоловіком вирушаю в далекую тайгу на розвідування природних багатств (геологія — моя улюблена мрія, і я певна, що вона здійсниться). Ми живемо й працюємо поряд з ним у дружньому, міцному колективі, розділяємо всі радощі й злигодні. Без цієї рівності я не уявляю собі любові...»

Дорога моя Надійко! Ти завжди була романтиком. Де ти зараз? Переказувала мати, що десь і справді в тайзі шукаєш скарби... Напевне, знайдеш там і свою долю.

Василь Олександрович встає з-за столу, підходить до шафи, в якій зберігаються твори старшокласників, написані в різні роки.

Розгорнув зошит учня десятого класу Олексія Шевченка, вчитувався ще раз у твір юнака на тему «Світ капіталізму й світ соціалізму»:

«Я люблю свою Батьківщину такою, якою вона є, люблю її за те, що вона проклала шляхи людству до комунізму. Назавжди увійдуть в історію людства подвиги нашої Батьківщини. Перший штучний супутник землі, перший політ людини в Космос... Це не тільки дає право пишатися, а й покладає на нас великі обов'язки, щоб бути гідними такої Батьківщини».

А ось що пише молодий робітник А. Коваленко, колишній вихованець школи:

«Якби комунізм був кінцевою зупинкою, після якої пануватиме цілковитий спокій, він втратив би для мене свою привабливість. Комунізм — це повний порив до щастя, до торжества розуму. Людина боротиметься за перемогу над світовим простором, і ця боротьба не менш висока, не менш благородна, ніж теперішня боротьба людства за повне визволення від експлуатації, за соціальний прогрес».

Із словами молодого робітника ніби перегукуються думки вісімнадцятирічної Ніни Марченко:

«Коли б я враз досягла всього того, про що мрію, життя б втратило для мене будь-який зміст, бо в ньому не було б боротьби, не було б радості. Мені хочеться, щоб при комунізмі людина зазнала щастя успіху і гіркоти невдачі, щоб перед нею відкрилися ще ширші простори й перспективи, ніж у наш час».

Ой, ця Ніна! Вона завжди була як вогонь. Все схоплювала швидко, запам'ятовувала міцно і все рвалась кудись, жадібна в своїх шуканнях. Коли вона і її ровесники довідались на уроці астрономії про те, що радянський вчений Амбарцумян відкрив нові світи й галактики в просторах всесвіту, дівча аж заташувало з радості.

— Отже, і в наш час народжуються нові світи, десь у безмежних просторах всесвіту виникає життя. Адже про це пише видатний радянський астроном. Виходить, що світ вічний у просторі і часі. Як це прекрасно!..

Захопившись астрономією, Ніна вступила до університету. Щастя тобі, дівчино!

Але й на землі у нас чимало цікавих справ. Бо ж чудова наша голуба планета — Земля. І скільки на ній незвіданого, неспізаного. Цього навчали павлівські учителі своїх дітей всі десять літ, прагнучи, щоб вийшли з учнів і добрі хлібороби, і металурги, і будівельники.

Хіба не про це переконливо свідчить ось цей лист від колишнього вихованця школи, а тепер студента сільськогосподарського інституту Андрія Макаренка.

Василь Олександрович бере до рук аркушик з великої купи листів, що злетілись до нього, немов білі трепетні голуби, і вже вкотре перечитує шире послання юнака:

«Я ніколи не забуду того, як учитель, прагнучи вселити мені впевненість у моїх силах, казав, що у мене великі здібності до природознавства. Як я радів зі своїх успіхів у складанні колекцій та гербаріїв! Я став зовсім іншою людиною: зникла замкненість, якась пригніченість. Значно поліпшилася успішність з мови, яка була до того моїм «камнем спотикання». Труднощі більше не лякали, а приваблювали мене».

А це листи від Льоні з цілини. І серце учителя занило від болю.

Льоню, Льоню, хлопчику мій дорогий! Як ти рвався в цілинний романтичний край відразу ж по закінченні школи! Ти вже вмів керувати трактором. Школа навчила. Працював улітку в рідному колгоспі. Мріяв про безкраї степи Казахстану. Які листи ти прислав нам на школу! Кликав туди своїх молодших товаришів.

«До революції люди вирушали в далекі краї шукати роботи, шматка хліба. З дому гнало їх лихо. Що ж примушує їхати за тисячі кілометрів нас, юнаків і дівчат, перед якими і вдома відкриті всі дороги? Ми шукаємо багатства для душі — хочемо бути сильними, сміливими, мужніми людьми. Це багатство для нас — понад усе».

Ти шукав багатства для душі, Льоню. І знаходив те багатство в праці, в романтиці, в героїці буднів. Я знаю, добра слава прогриміла б про тебе на всю Вітчизну, коли б ти не поліг завчасно, як солдат на полі бою...

І Василю Олександровичу захотілось побачити Льоню Шевченка, поговорити з ним віч-на-віч.

Учитель встає з-за столу, виходить з свого кабінету в напівтемний коридор. Вмикає світло.

На нього дивляться поважні вчені — Томас Мор і Кампанелла, Ушинський і Толстой, і добрі, милі обличчя матерів видатних людей, і юна Зоя Космодем'янська. І Льоня Шевченко дивиться із свого безсмертя на вчителя...

Ось на стіні його портрет і коротка розповідь про життя юнака... Він народився за три роки до початку Великої Вітчизняної війни. Його добре пам'ятає Василь Олександрович. Мале хлоп'я з голубими очима, яке увесь час тяглося до праці. Вже в сьомому класі Льоня водив шкільний трактор. Влітку працював у колгоспі, виробляючи по сто й більше трудоднів... У 1956 році закінчив школу й подався на цілину...

І випав важкий день і важка ніч у житті Льоні Шевченка. Він їхав трактором з поля на центральну садибу радгоспу. Зненацька піднявся страшений сніговий буран. Все потонуло в білій каламуті. А потім завихрилася й земля. Чорна буря лютувала над степом...

Переборюючи стихію, втому і лютий мороз, Льоня вів свій трактор... Але нічого не бачив перед собою і збився з дороги. Що робити? Кинути трактор, пробиватися самому? Але ж хіба кидає боєць свою зброю? Ні, ні. І він поїхав далі...

Він над силу долав останні кілометри. Але не дістався до радгоспу: замерз у кабіні трактора в холодному степу, оскаженілому від хуртовини.

Через день його знайшли за кермом трактора. Задубілі руки не випускали керма. Поховали юного тракториста з України в казахській землі, в далеких Кустанайських степах... Його іменем названа молода зелена вулиця в радгоспі імені Алтансоріна Камишанського району...

А ось тут, в рідній школі, висить портрет Льоні на стіні, під ним завжди живі квіти і пекучі слова: «Йому не сповнилося й вісімнадцяти літ, коли він віддав своє життя за нашу справу. Схилімо голови перед пам'яттю нашого друга й товариша».

Тихо в коридорі. Спить школа. Тільки він не спить. Ночі для нього сповнені високих роздумів, натхненної праці, найчастіше він вставав удосвіта, коли над селом ще пливла нічна темрява.

Він напише книгу про мужнє молоде покоління, про своїх вихованців, хай долучається вона до вже написаних: «Людина неповторна», «Дума про людину», «Єдність навчання й виховання», «Щоб у серці жила Вітчизна...».

Так, вже вирішено остаточно, книга називатиметься «Народження громадянина». В ній — розповідь про пережите, спостереження з власної практики і досвіду. В ній — щира розповідь про його вихованців, які з малюків виростали в підлітків, проходили оте неспокійне поле і ставали дорослими, ставали громадянами великої Радянської країни.

За вікнами в синіх сутінках ночі спить Павлиш. Село, яке він знає з дитинства. Воно лежить у долині, побіля річки, ставків і озер. Поп'ялося далі, на взгірок, ніби хоче глянути з висоти в далечінь, побачити широкий розлив Дніпра.

Село, як і багато сіл на Україні, перейшло крізь страшне лихоліття війни. 837 односельців не повернулося з війни, наклали головою на вогненних фронтах. Хто на Дніпрі, хто на Волзі, хто на Дунаї чи на Одері. Та ще близько трьохсот підлітків вивезли гітлерівці на каторгу до свого рейху. Двісті з них не вернулись додому, були закатовані, замордовані в концтаборах, спалені в крематоріях. Про все це треба пам'ятати. Щоб ті сироти, які виростають після війни, і діти цих сиріт несли завжди в своєму серці оту неглішню пам'ять...

Ніщо не забуто, ніхто не забутий... Ніхто. І ті шість тисяч солдатів, які в грізну осінь 1941 року обороняли Дніпро і потрапили в полон... Поруч з Павлишем, там, де був колгоспний сад, фашисти влаштували концтабір, заплівши його колючим дротом. Шість тисяч поранених бійців були приречені до смерті. Але вони не скорились. В таборі склалася підпільна партійна організація. І ось вона виробила сміливий план втечі.

Темної ночі двадцять невеликих груп, на чолі яких були комуністи, поповзли до колючого дроту і лягли на нього своїми тілами... Чотири тисячі полонених через їхні тіла перейшли бар'єр смерті і вирвались на

волю... А чотириста повисли на колючих закривавлених дротах, щоб дати волю, життя своїм товаришам, друзям, побратимам...

Тепер на тому місці, де був табір смерті, він зі своїми учнями посадив дубовий гай. Нехай ростуть дуби високі і кронисті, підпирають своїм верхів'ям небо... Вони будуть живими пам'ятками полеглим героям...

...Так, і про це треба написати... Щоб знали люди про українське село Павлиш і про його муки... У нас сотні, тисячі своїх Лідіце. Щоб знали люди й про тих, на чиїх могилах вічно шуміти дубам. Бо все це разом узятє і є Вітчизна. Велика книга життя, розгорнута на півсвіту, яку його учні, вихованці, мають прочитати серцем...

Він сидить за столом замислившись. Стомлена від писання права рука злегка тремтіла. Ліву притулив до серця. Щось розболілося воно сьогодні. Напевне від спогадів та хвилювання. А може, стомилось від праці. А чи нагадає про себе осколок.

Мабуть, пора кінчати...

Надворі ніч, село окутала темрява. Тільки місяць сіє своє холодне примарне світло через вікно.

Десь далеко на колгоспному подвір'ї старий сторож б'є залізом об рейку. Один за одним три удари пливуть над селом. До світанку ще далеко. Він ще напише сторінок із п'ять нової книги...

І лягають на папір рівні рядки:

«Мужність — це сила духу, непохитливість і стійкість людини перед небезпечною та труднощами, готовність віддати своє життя в ім'я переконань...»

19

Літній день починається рано. Десь о пів на п'яту вже сходить сонце. Він уставив разом із сонцем, виходив на подвір'я босопіж, ступав по росяному споришу, відчуючи приймний лоскіт і цілющу прохолоду.

Завертав у сад, в розкішне царство природи. Часом брав сапку, щоб прополоти грядку. Дивись, та й помітить якусь бур'янину. Іноді тягся до коси. Кров косарського роду манила його до хліборобської праці. От жаль тільки, що рука калічна, а то пройшовся б він з косою по зелених луках...

Відчував у цьому якусь особливу втіху. І глибоко розумів Льва Толстого, який любив босопіж іти борозною за сохою, розумів Володимира Короленка, що кохався в сінокосі.

Фізична праця приносила йому розрядку від розумового напруження. Але думки не полишали його навіть тоді, коли він орудував сапкою.

Зовсім недавно повернувся він із Москви, побував і в Києві, брав участь у бурхливих дискусіях і суперечках з поважними професорами й академіками...

...Пригадалось, як недавно у Москві на нараді, скликаній Академією педагогічних наук СРСР, зайшла мова про подальший розвиток педагогічної теорії.

З доповіддю виступив поважний сивобородий професор, майже дві години він переконував учасників паради у не порушеності основних принципів педагогічної теорії, суворо картая тих педагогів, які вдаються до як на його погляд, непотрібного експериментаторства, самодіяльності, а то й кустарщини на місцях.

Василь Олександрович ледве стримувався, щоб не кинути дошкульної репліки. І так виступив, викликавши у одних подив, в інших — заперечення, а в третіх — схвалення.

— Між педагогічною теорією і живим повсякденним досвідом школи все помітніше відчувається розрив. Не можна сліпо дотримуватись тих положень, які колись були висловлені навіть розумними людьми. Якщо теоретичні положення розглядати, як щось вічне, незмінне, дане на все життя, то відбудеться неминучий застій, окостеніння.

Старий академік підняв білясті брови на лоба, гостро глянувши у його бік. В залі прокотився шум. Та він не зважав на те, вів далі:

— Механічно-бездумне дотримання теоретичних положень призводить до спустошення живої мислі учителя, вихолощує із педагогічної праці те, що складає його душу — неповторність життєвих явищ, радість оновлення, яке приходить до педагога з кожним новим поколінням учнів. Справжній учитель не може жити без творчості, повторюючи одне і те ж своє життя.

Теорія залишається джерелом, яке дає силу і майстерність вчителю. Доки вона збагачується, удосконалюється, і життя відточує в ній повітряні грані, відкидає старі, які стерлися, віджили. Доки теорія живе в досвіді, переломлюється в творчості, в праці тисяч і тисяч педагогів, доти вона й розвивається. Без цього вона стає мертвою догмою і сковує творчу думку, дерзання.

Я глибоко поважаю наших великих і мудрих попередників, проте ми не можемо жити тільки тим, що цитуватимемо їх. Лише той має право називатися вченим, хто прокладає нові шляхи в науці і утворює щось нове.

— Ви відкидаєте основи теорії, молодий чоловіче, — не витримав академік.

— Ні! Я стою за те, щоб могутній стовбур нашої науки розвивався, щоб він глибоко пускав коріння в землю і підносив догори могутню й зелену крону, а не був схожий на голий стовп.

Після його виступу спалахнула гаряча дискусія. Багато товаришів підтримали його, були й супротивники, знайшлися і прихильники «золотої середини». Вони завжди є в кожному ділі. А ще жвавіше про все це говорили в кулуарах. Одні обурювались поведінкою Сухомлинського, інші хвалили. А треті...

— Сам ще не став доктором, а вже в академіки митить. На поважного вченого замахнувся, щоб на себе звернути увагу, зробити кар'єру.

— Це ви даремно...

— Що даремно? Ось побачите! Він за рік, за два, дивись, і в Москві опиниться...

— Навіщо так говорити. Не те у Василя Олександровича на думці.

— А звідки ви знаєте, що він замишляє?

— Я знаю одне: він не кар'єрист, а чесна людина і педагог за покликанням серця.

— Пробачте, не знав, що ви його такий ширий друг,— гречно вибачався молодик в окулярах і, підхопивши під ліву руку товстий портфель, подався шукати іншого співрозмовника.

По закінченні наради один з поважних керівників академії мав розмову з Василем Олександровичем.

— Сміливо, сміливо. Я читав і книги ваші. Люблю тих, хто дерзає. І хочу вам запропонувати солідну роботу в академії. Ви школу давно переросли. А нам тут молодь теж, ой, як потрібна!

— Дякую за честь,— усміхнувся він.— Для мене наука святе діло, але щоб працювати в академії, треба багато знати, взявши з практики, з життя. Моє місце там, де діти, в широкому потоці бурхливого життя. Коло вічного джерела творчості.

— Благородно з вашого боку,— мовив поважний вчений. А про себе, мабуть, подумав: «І чого йому сидіти в якомусь глухому селі?»

А у Сухомлинського своє на думці. Його давно вже запрошував на роботу до Києва професор Чавдаров. Та хіба може навіть поважний науково-дослідний інститут дати йому стільки цікавих життєвих фактів, стільки спостережень і роздумів, як школа. Адже саме тут відбувається педагогічний процес і одвічний пошук, як краще виховувати, навчати дітей.

І він написав уже про це чимало. І продовжував писати далі. Вже майже була закінчена докторська дисертація. Кілька розділів з тої роботи вже опубліковано в солідних наукових київських і московських журналах та газетах.

Хоча сприймали ті праці Сухомлинського по-різному. Одні захоплювались працями директора Павлиської школи, надсилали до нього листи, в яких висловлювали глибоку подяку. Писали навіть з Хабаровська, Тюмені, Краснодару, з Челябінська. Дехто вже, як здавалося самому Василю Олександровичу, занадто захвалював, називаючи його праці вершиною педагогічної думки. Інші порівнювали його публіцистику з кращими публіцистичними виступами прославлених письменників минулого.

— Це вже даремно,— ніяковів Василь Олександрович.

Хоч були й такі, що скептично хитали головами, складали губи в криву усмішку. І що він пише, отой Сухомлинський. Прямо дивак якийсь! І до того ж не дуже, мабуть, скромний. Смію вас запевнити. Якийсь там директор сільської школи, а намагається забігати вперед. Подумати тільки, осмілюється навчати поважних професорів та академіків.

А головне, що педагогічні розмірковування його хибні. Воно й не дивно, самоучка. Проповідує якусь ангельську мораль. Всепрощення до дітей. Вчителі мають йти мало не на повідку в учнів. Задовольняти їхні прагнення, надмірну цікавість і навіть капризи. Так можна й розвалити школу...

Інші писали про це до газет і в міністерство, в Академію педагогічних наук. Дехто навіть заперечував, щоб директора Павлиської школи було допущено до захисту докторської дисертації.

Одна з таких недобррозумілих статей потрапила до солідного педаго-

гічного журналу, редактором якого був відомий академік. Читаючи ту статтю, вчений не міг всидіти спокійно. І щоб якось вилити свій гнів, розмалював ту статтю своїми помітками, навіть дуже гострими словами. А потім, зустрівшись з автором, виклав по щирості йому все, що думав.

Хіба ж можна отак пападати на молодого вченого колегу.

На щастя, та стаття так і не побачила світу. Сухомлинський знав про її зміст. «Дивні речі творяться на світі,— думав він.— Ну припустимо, я в чомусь помиляюся. То доведіть мені. Я не проти суперечок і за справжні дискусії. Але перекреслювати багаторічну працю бездоказово і тільки тому, що він, бачите, з Павлиша, що працює звичайним директором сільської школи, це вже зарозумілість чиновників від науки. А вони, на жаль, є.

Він не прагнув до високих звань. Не високий титул красить людину, а його праця. Тож і продовжував працювати, хоч йому було прикро, що дехто пападає на нього незаслужено, вдаючись до далеко не джентльменських прийомів.

Високоповажний академік Корольов під час зустрічі в Москві заспокоював Василя Олександровича:

— Не зважайте на те. В суперечці народжується істина. Наука не розвивається без суперечок і дискусій. І це стосується не тільки точних наук, а ще, мабуть, більше наук гуманітарних, і педагогічних зокрема. Так що не ображайтесь на противників, шаповиний колего. Хоч скажу вам по щирості, вони ведуть огонь не з тих позицій і, звісно, помиляються. Я особисто стою на вашому боці. І не тільки я,— втішав академік Корольов,— а й наш президент Каїров і чимало інших досить поважних учених.

Справді, таки багато київських і московських учених говорили йому щиро, що знайомі з його працями і високо цінують їх за глибину і новаторство. Хоч ряд положень видалися декому і дискусійними. Але, як відомо, все нове народжується в боротьбі, в дискусіях. Справжні наукові суперечки і дискусії — це навіть добре. Дуже неприємно, коли виникає стояча вода і її поверхня вкривається зеленою ряскою...

Пам'ятаєте, тоді в Москві після його виступу взяв слово один старенький професор. Дарма що борідка сива, а очі молоді, розум гострий.

— Тут виступав мій колега і критикував Василя Олександровича за те, що він, мовляв, виступає проти теоретичних положень педагогіки. А далі закинув йому це, як гріхи молодості. В декого створилося враження, ніби молоді вчені конфліктують з старими. Це невірно, товариші. Я належу до старої, так би мовити, генерації, але я цілком погоджуюся з моїм молодим колегою Василем Олександровичем, що доки теорія живе в досвіді, доки вона переломлюється в творчості багатьох учителів, доти вона і живе й розвивається. Без цього вона стає справді мертвою догмою, сковує теоретичну думку.

Справа не в конфлікті між молодими і старими вченими, а швидше між старими положеннями, за які дехто міцно тримається, щоб не випасти з воза, і між живою творчою думкою, яку можуть висловлювати і старі й молоді. Одне слово, творчі, мислячі мужі науки.

Отже, суперечки виникають не між поколіннями, а між положеннями, які віджили, і творчим злетом нової свіжої мислі. Носієм старого і нового можуть бути і сиві вчені і молодики. Все залежить від того, в кого яка душа...

Василь Олександрович довго і гаряче аплодував старому професорові. І не тільки він, а більшість з присутніх. Лінше поодинокі консерватори супились, залишаючись при своїй думці. Ну що ж, колись, може, і до них дійде.

Наука — це не стояча вода, а швидкоплинна ріка, і тут не встоїш проти її бурхливої течії.

Течія... Її можна порівняти з бурхливим плином життя. Адже скрізь ми відчуваємо той могутній потік. Джерельні струмочки зливаються до широкої ріки, на берегах якої буйно проростають дерева, трави і квіти і красується Мати-Природа у всій своїй первозданній красі.

Щасливий той, хто її може побачити, відчути всім серцем, всім своїм єством. Органічне злиття людини з природою облагороджує душу, сповнює все наше життя духовністю, красою. Та й сам труд на землі, серед розкішного довкілля переростає в красу, ким би не був, де б ти не працював.

А тим більше, коли ти вчитель. Адже ти своєрідний садівник, той, хто плекає наш сад, наше майбутнє.

Діти, ніби ті квіти, відкриті пелюстками — росі і сонцю... Вони вбирають в себе все, і самі стають живою окрасою. Від нас залежить все, щоб вони стали чудовими громадянами, коли досягнуть свого повноліття.

Домогтися того, щоб вихованців уже в дитинстві хвилювали сучасне і майбутнє Вітчизни, її славне минуле і велика майбутня доля — одне з найважливіших завдань. Патріотичні мислі і почуття, громадянські обов'язки — це основа людської гідності. Той, у кого сформувалися ці якості, ніколи не виявиться ні лицеміром, ані боягузом, а навпаки, буде мужньою роботящою людиною, буде прагнути виявити себе лише в доброму, щоб бути гідним наших світлих ідей, нашого комуністичного суспільства.

Наше завдання культивувати у своїх вихованців добрість, співчуття до інших людей, бажання прийти на допомогу до тих, хто потрапив у біду. А це означає розвивати почуття жалості, не будемо боятися цього слова, і тих благородних почуттів, які воно вбирає в себе.

В наш час, де немає ніяких соціальних причин для зла і пов'язаних з ними горя, страждання, — жалість, співчуття потрібні для людини, щоб підтримати її морально в часи особистого горя чи хвороби. Ображає людину лише принизлива жалість. А коли наш вихованець хоче допомогти людині в горі — така жалість облагороджує. Люди стають добрішими, сердечнішими, а це найкращі якості нашої комуністичної моралі. І так я тверджу: «Треба вміти жаліти людину». Треба вміти бути добрим! І знову озвався звідкись холодний голос: «Ти проповідуєш доброту, жалість, хочеш виховати таких собі янголочків? А як же це можна поєднати з мужністю, героїзмом, з ненавистю до наших класових ворогів?»

«Не треба вдаватися до таких демагогічних прийомів. Бути доброю людиною не означає бути безвольною, якоюсь святошею. Мужність і доб-

рота завжди йшли поруч. Згадаймо Миколу Островського, як він любив свою матір, як вболівав за своїх товаришів, і в той же час в грізні роки війни виявляв героїзм і безстрашність. А коли страшна хвороба навалилась на нього, виявив печувані зразки мужності... А Олег Кошовий — змалку пташки не зобидив, виявляв сердечність і чуйність до матері й бабусі, до товаришів своїх. А Зоя Космодем'янська, Уля Громова, Ляля Убийвовк. Всі вони — взірці ніжності, краси і сердечності. Саме з таких людей виростають герої... Бо почуття любові до свого народу, до своєї Вітчизни для них вище за все. Це не янголочки, а борці.

Коли ми почнемо цікавитись, звідки всі ці якості в таких юнаків і дівчат, то переконаємося, що вони змалку зростали, пізнаючи красу навколишнього світу, любили свою землю, рідну природу, любили Слово... Я твердо переконаний, що одною з найголовніших причин духовного багатства молодих людей, наших вихованців складають любов до історії свого народу, до високих лєнінських ідеалів і, звісно, любов до книги — джерела знань. Книга є тою могутньою силою, яка здатна окрилювати людину і на трудовий і на ратний подвиг. Книга прищеплює молодим громадянам найкращі якості Людини з великої літери. Саме тому я став словесником. Бо «книги — діти розуму», як твердить народна мудрість. «Книга, як повчає Ленін — могутня сила». Бо книга, як засвідчує Горький, «Напевне, найбільш складне і велике чудо із всіх чудес, створених людством на шляху до щастя і могутності майбутнього»...

Закоханість у Слово вела вчителя Добротворця до письмового столу, і він працював, здебільшого вночі, коли довкола панувала тиша. Чимало вже книжок вийшло в світ з-під його пера. Але він ще не написав головного, він ще не заповнив, як писав поет Володимир Сосюра, «золотої сторінки» свого життя...

20

Якось під час перебування в Києві зустрів він свого давнього друга з Інституту педагогіки. У вільну годину вирішили пройтись на Володимирську гірку, помилуватися задніпровськими далями, поговорити широко.

— Читав я твої книги. Хвалю за сміливість думки, але хотів би тебе застерегти від надмірності. Чув я, що ти навіть виступаєш проти Макаренка. Чи не занадто?

— Макаренко для мене вчитель. Все життя я шукав у його книгах істини, доброї поради і мудрості. Для мене його заклик — бути сміливим, дерзати — своєрідний заповіт. І я шукаю, хоч не завжди знаходжу. Увесь мій невеличкий скромний педагогічний досвід — наслідок отого шукання. Але повір мені, що і в Макаренка є такі твердження, які потребують ширшої розробки.

— Ти що маєш на увазі? Адже Макаренко для всіх нас вірець радянського педагога.

— Зрозумій, що бездумне прагнення втілити в життя всі висловлювання шановного Антона Семповича не завжди себе виправдовують. І не треба картати того вчителя, який, маючи справу із звичайним учнем, а не правопорушником, іноді виступає проти деяких тверджень Макаренка. Якби не були мудрі чужі думки, вони не повинні нам замінювати власного мислення. Адже сфера нашої діяльності — жива людина, його душа. І підходити до неї із запасом чужих цитат не можна. Коли б був живий Антон Семенович зараз, я певний, він би переглянув деякі свої положення. Бо стосувалися вони часто правопорушників. А якщо взяти ширше...

— Наприклад.

— А хоча б думка про роль колективу у вихованні особистості. Мені здається, що він перебільшував цю роль, вдаючись до організаційних заходів впливу на особу. Буває й таке, коли ми ламаємо волю людини, домагаємося нещирого каяття, вдаючись іноді до тиску на особистість. Не можна перетворювати громадську думку в засіб розправи над учнем. Я глибоко переконаний, що кінцева мета комуністичного виховання — людина, а колектив — лише засіб досягнення цієї мети. Що з того, що діти засудять, скажімо, невірні вчинки школяра або члена якогось іншого колективу. Часто це трапляється під тиском, дехто діє нещиро, а все це виховує лицемірство. На жаль, буває й так, що «практика замкненість, душі» призводить до небажаних наслідків. Звідси виникає замкненість, нещирість, намагання бути на колективі одним, а на самоті — іншим. Ми досягаємо лише формальної єдності, згуртованості. А насправді це фальш.

— Ну, ну, давай далі...

— Комунізм утверджує принципи колективізму. Згодний! Але духовний світ колективу і духовний світ особистості формується, дякуючи взаємному впливові. Людина багато черпає в колективі але й колективу не має там, де відсутня багатогранність духовного багатства людей, які його складають.

Людина в нашому суспільстві — найбільша цінність. Це переконання все глибше проникає в свідомість дітей. Збільшується в них почуття гідності. Шириться особистий духовний світ. А це і є саме той всесвітній розвиток особи, вияв її свободи, про що свого часу писали Маркс, Енгельс і Ленін.

— Можливо, ти й маєш рацію, — сказав друг, вислухавши його. — Але боюсь, щоб тебе не витлумачили двояко. Макаренко визначний авторитет. Адже ти не станеш проти цього заперечувати. І потім, що не кажи, а без впливу колективу могло б вирости чимало індивідуалістів, які прикривалися б щитом особистої свободи.

— Знаю. Є й такі. І як не дивно, вони — наслідок того, що ми десь прогледіли, коли вони були дітьми. Мистецтво виховання словом має велику силу. Я міг би навести чимало прикладів, які засвідчать те, що мудрий вплив педагога на дитину часом робить значно більше, аніж формальне засудження колективом нездорової поведінки учня.

— Багаторічна практика переконує, що основою виховання шкільного колективу мають бути такі принципи. Найперше — комуністична ідей-

ність, формування ідейних переконань колективу і кожної особистості. По-друге: єдність ідейної і організаційної основ шкільного колективу, а відтак і єдність поколінь, тобто вчителів і учнів. По-третє: керівна роль педагога-комуніста. Тільки за таких умов можливий високий рівень педагогічної культури, всієї навчальної і виховної роботи. По-четверте: багатство відносин між учнями і педагогами. В школі дитина не лише навчається. В школі яскраво проявляється громадянська сфера духовного життя вихованців і вихователів. Людина — колектив — суспільство — ось така система взаємовідносин, завдяки якій колектив стає силою, що виховує активного громадянина і патріота. До цього можна ще додати — самодіяльність, творчість, ініціативу, постійне уможовнення духовних багатств, особливо ідейних та інтелектуальних. І, нарешті, гармонія благодійних інтересів, потреб і бажань.

— Що ти маєш на увазі? — перепитав друг.

— Гармонія у вихованні колективу досягається лише за умов, коли бажання людини виростають і утверджуються на ґрунті високоморальних і розумових інтересів та потреб. Не можна тут покладатися на розважальність, на стихію, на потуранні нездорових смаків, які подекуди зустрічаються серед молоді. Духовне життя молоді має бути чистим, багатим, емоційним, а не убогим і обмеженим. Між іншим, ще древні колись говорили: «Якщо хочеш загубити людину — дай їй все, чого вона хоче». І справді, деяких молодих людей губить саме те, що в них немає ніяких духовних потреб, а є лише бажання, пов'язані з такими речами, як модерні кінофільми, прагнення гнатися за нездоровою модою, захоплення галасливою музикою, транзисторними приймачами, магнітофонами, всякими гуляками, а то й випивкою. Ми повинні дбати, щоб жодна молода людина не потрапила в тенетні цього зла. Немає чого доводити, що у всьому житті і поведінці прикладом для наших вихованців має бути вчитель... Учитель повинен бути совістю народу...

— До речі, про вчителів. Деякі з молодих випускників, начитавшись про вашу школу, рветься в Павлиш, хочуть працювати з тобою.

— Вони думають, що це так легко! Я людина крута і часом рідному братові не прощаю...

— А знаєш, недавно на тебе була скарга в Міністерство освіти. Написала одна молода вчителька. Ще випускницею вона довідалась, що в Павлівській школі є вакансія, ну й домоглася в міністерстві, щоб їй дали призначення до вас.

— Шукала зручне місце. А треба їхати туди, куди призначають. Уже за це треба було такої відмовити.

— Вона скаржилась, що причина відмови була інша. «Я з себе непогана і за це поплатилася», — писала вона в своїй заяві. Не пам'ятаєш такої продливної молоді вчительки?

— Не пригадую. Але, судячи з усього, що ти розповідаєш, мабуть, не варто було приймати таку людину на роботу, адже вона позбавлена скромності і наділена надміру буйною фантазією.

— Тебе, я бачу, це аж засмутило. Коли б знав, не говорив би тобі про ту заяву. То було давно і минуло...

— Розумієш, якось прикро почувати, що ота гарненька, як ти кажеш, вчителька, мабуть, прокидає мене й досі. А за віщо?

Оце б з усією родиною вибратись у Світловодськ до Дніпра, скрушно зітхає Василь Олександрович. Та що вдієш, у людей капікули, а в нього й зараз роботи по зав'язку. Мало не щодня прибувають різні делегації з сусідніх сіл і районів, а то й здалеку. Кортить на власні очі подивитися їм на Павлиську школу, запозичити досвід. Доводилось Василю Олександровичу разом зі своїми колегами ділитися набутками, розказувати і показувати, чим багата школа.

— Тільки не думайте, що в нас тут щось особливе. І зовні, як бачите, школа непоказна.

І сам він помічав на обличчях деяких гостей оте розчарування.

— Пробачте, ми стільки начиталися про вашу школу. Думали, що ідемо у Мекку.

— Це не Мекка, а Павлиш...

— Але ж скільки про Павлиську школу написано, та й ви самі, Василі Олександровичу, написали чимало...

— Я писав, щоб поділитися зі своїми колегами педагогічними роздумами, шукав і шукаю шляхи до серця дитини. Але в шкільній роботі не так легко побачити наслідки. Адже це не здобує вугілля і не впрощений урожай, який можна зважити в центнерах чи тоннах... Щороку відлітають від нас наші вихованці, щоб стати повноцінними громадянами, і ми пишаємося з того, що вони стали такими. А школа справді непоказна з себе. Стара, ще земська. А ви думали побачити тут сади Семіраміди? Намарне. Хоч своїм садом ми пишаємося, звичайно. Знаєте, є хороше російське прислів'я: «Не красна ізба углами, красна пирогами». Так і ми можемо сказати про свою школу...

Одні погоджувались з Сухомлиньським, інші тільки хмурили брови. Дехто, щоб якимось загладити незручність, запитував, яка успішність у школі, чи немає другорічників.

— За останні десять років ми маємо успішність 99,8 процента. Нестро, звичайно. Зрештою, такого не може бути. Другорічників у нас буває 3—4 на рік із шестисот дітей. Причини, звісно, різні...

Після відвідин екскурсантів Василь Олександрович ставав аж хворий. Широ кажучи, не подобались йому оті паїзди. Ну, нехай уже трактористи їздять у знамениту бригаду Гіталова по досвід. А це ж школа. Що тут можна побачити за півдня екскурсії?.. Ніхто не прагнув зробити з Павлиської школи якимсь диво. Все як є, без будь-яких підробок. Школа як школа, але не можна судити про неї по зовнішньому вигляду, по верхово. Людину і то з обличчя важко збагнути. Треба проникнути в її ду-

ховний світ. А за десь цього не зробиш. Тим паче важко зрозуміти, досягнути складне життя школи.

І все ж таки чим знаменита Павлівська школа? Де ті витокі, звідки все починалося? Адже, крім директора Василя Сухомлинського, який безперечно був душею педагогічного колективу, що одностайно підтримував свого директора, були якісь засади, так би мовити, своєрідний ґрунт, на якому трималася вся виховна педагогічна робота.

На це відповідає сам Василь Олександрович.

«Школа стає справжнім вогнищем культури тільки тоді, коли в ній панує чотири культ: культ Батьківщини, культ людини, культ книги і культ рідного слова».

У Павлівській школі панує висока педагогічна культура. «Не ловіть дітей на незнанні. Оцінка повинна служити не карою, а приносити дитині радість. Треба, щоб кожен учитель і кожен учень йшли на урок з радістю».

У всій своїй роботі Василь Олександрович як директор, як учитель і як учений прищеплював вихованцям любов до Вітчизни. Ця любов починається від любові до рідного отчого порога, до рідного поля і річки, до землі, на якій ти народився і виріс. Поступово та любов розходитьсь колами все далі і далі аж до Кольського півострова і Курільських островів. Треба, щоб учні були справжніми патріотами своєї багатонаціональної Батьківщини. І прищеплювати це почуття змалку.

І ще треба, щоб діти любили людину. Людина — вінець всього прекрасного на землі, творець всіх матеріальних і духовних цінностей. А в нашій країні людина людині — друг, товариш і брат. Цю заповідь записано в моральному кодексі будівників комунізму. Кожен учитель повинен показати, розкрити цю любов на тисячах яскравих фактів, які дає нам пребагате життя. Сам Сухомлинський був тому прикладом.

Читайте, побільше читайте! Нехай книга стане вашим другом. Книга — то джерело знань, в ній мудрість віків. Кожен учень повинен мати свою власну бібліотечку, нехай це буде тридцять, сорок, сто книг. Вчитель мусить мати дві, три тисячі книг. Так твердив Сухомлинський. Сам він мав у власній бібліотечці вісімнадцять тисяч томів. І яких! Не кожна книгозбірня могла б похвалитися таким скарбом.

На уроках з рідної мови, на уроках мислення діти відчували не тільки емоційне забарвлення мови: блакитне небо, синя далечина, тихе надвечір'я... Слово назавжди зливалося в них з красою рідної природи, хвилювало душу, змушувало шукати в глибині серця такі ж емоційні слова.

І діти разом зі своїм учителем творили казки, вірші, записуючи їх до книги краси рідного слова. Так виникли «Павлівські казки», які пішли в парод і які й зараз ми часто бачимо на екрані в передачах Кіровоградської студії телебачення. В тих казках поселилися Хоробрий Заєць і Крилата Квітка, Ніжні Пелюстки і Порожня Діжка, Грибок і Іжачок і ще багато персонажів, викликаних до життя дитячою фантазією при допомозі рідного слова.

Писали діти і вірші, сповнені справжньої поезії й краси. Ось один з них, написаний з натури.

Золотою стрічкою побігли дубки
Від краю до краю зеленого поля.
Хто це кинув на поле золоту стрічку?
Кинуло сонечко у тихий осінній ранок.
Виплигло в-за обрію, побачило зелений дубок,
Кучерявий дубок серед лапу.
Облило у золото і багрянець.
Тече багрянний струмок по зелених дубках:
Затремтіло листя, стрепенулися віти.
Прокинувся дятел, стріпонув росу з крилець,
Полетів у темну діброву,
Туди не доплинув багрянний струмочок.
Та ще падають жолуді на осінню траву,
Жовті жолуді, мов оковані міддю.
Зеленіє озима пшениця,
Зеленіє степ між багряними стрічками,
Мов смарагдовий килим,
Обшитий шовковою багряною стрічкою.

Увесь педагогічний процес у Павлиській школі розглядають як творчість. Творцем має виступати вчитель і, звичайно, учень. Адже він учиться не заради оцінки, а щоб пізнати світ, стати культурною, освіченою людиною і саме тут, у школі, обрати собі дорогу в житті.

Відвідувачі уважно придивлялися до всього, що було в школі. Де-хто, начитавшись у газетах статей про Павлиш, був навіть розчарований. Думалось зустріти тут казковий палац, якісь особливі кабінети, лабораторії. А воно все звичайне.

А гості хочуть відшукати якісь секрети і хмурять брови, коли їх не знаходять. Доскіпуються, засипають питаннями.

— А як ви застосовуєте в себе липецький метод? — цікавляться деякі, начитавшись в «Учительській газеті» про роботу липецьких вчителів, про те, як вони борються за високу успішність і дисципліну, за ліквідацію другорічництва.

— Ми робимо свою справу і схвально ставимось до тих, які знаходять свої шляхи і методи, щоб поліпшити педагогічний процес.

— Вам добре, — скажились колеги. — А у нас якщо директор чи інспектор не побачить якогось запозичення липецького методу, то начувайся.

— Кампанійщина в роботі школи — неприпустима річ, — спокійно говорив Сухомлинський.

— Скажіть, будь ласка, а як ви унаочнюєте уроки? Як застосовуєте технічні засоби в навчанні?

І він терпляче пояснював:

— Біда в тому, що в деяких школах дивляться на це, як на моду. От і доходять до того, що, розповідаючи на уроці дітям про романтизм, прокручують на епідіаскопі цитати з творів окремих романтиків. Гадаючи, що в такий спосіб матеріал краще засвоїться учнями. Мода, що підміняє педагогічну творчість, дуже небезпечна, вона компрометує навіть хороший досвід і тільки завдає шкоди педагогіці.

— Звичайно, ви можете й заперечити. З вами рахуються, а що залишається нам? — скажились товариші. — Хоч-не-хоч мусиш робити. Ну та нічого, якось переживемо. Скільки вже було усіляких кампаній, віянь!

Справді-таки, чи не занадто ми захоплюємось різними нововведеннями в школі замість ґрунтовного поліпшення педагогічного процесу. Адже були в нас і бригадний спосіб навчання, і колективні зобов'язання, і навіть стахановський рух. А що це дало?.. Хіба можна сліпо переносити в школу заводські чи артілійні методи роботи?

Відвідувачі просили книгу вражень, щоб записати до неї хоч кілька слів про свої відвідини. І дивувались, що такої книги в школі не було.

— У нас є звичайний зошит, як і по всіх школах, куди записують свої зауваження і побажання інспектори, коли відвідують школу. Ось, будь ласка.— І завуч школи подавав зошит, на обкладинці якого було написано: «Контрольно-візитаційна книга».

— Що ж, запишемо сюди свої враження,— усміхались відвідувачі,— нехай буде на пам'ять,— і занотовували свої щирі думки.

Той зошит зберігає багато цікавих висловлень, написаних відразу ж під гарячим враженням.

«Я в цій чудовій і змістовній школі пробув лише один день, але одержав стільки, скільки в інституті за чотири роки.

М. Манукян, директор школи імені Ментоша. Ленінакань.

«Павлівська середня школа повинна бути переіменована в педагогічний університет! Ми говоримо це з повною відповідальністю: почуття подиву і захоплення охоплюють тут кожного, хто хоч трохи любить дітей і школу.

В. А. Караковський, директор школи, м. Челябінськь.

«На мій погляд, це найкраща школа на світі.

Ірина Печернікова».

«Я читав книги В. О. Сухомлинського і побачив зараз своїми очима те, що мені сподобалося в книгах. І це мене ще більше надихає.

*Камлоши Шандор, доцент педагогічного інституту.
Угорщина».*

«Павлівська школа для нас, студентів, чудовий зразок, як треба працювати з дітьми. Будемо наслідувати нашого славного земляка Василя Олександровича Сухомлинського.

Студенти Кіровоградського педінституту».

І скільки таких записів зберігає звичайна інспекторська книга.

Часто школу відвідують гості з-за кордону. Були болгари, поляки, чехи і словаки. Звісно, приємно приймати таких поважних гостей, але ж і відповідальність яка! Бо ти маєш достойно представляти радянську школу, щоб не осоромитись. Гості, звісно, захоплювались, хвалили. Хоч, мабуть, не все їм подобалось, але хіба вони скажуть? Ти сам умієш критично оцінити, що в тебе добре, а що погано. Самозаспокоєння — то найбільший ворог у будь-якій роботі.

І після кожних відвідин Василь Олександрович ще заповзятливіше брався до роботи, ведучи за собою своїх колег.

— Навіть тоді, коли лавровий вінок одягають на голову переможця, він повинен пам'ятати, що не має ніякого права спочивати на лаврах. А нам далеко до вінків. У щоденній наполегливій праці — наша утіха. Хороші діти — наша нагорода. Слава, навіть заслужена, часом заколихує. Ще мудрий Піфагор колись сказав: «Іноді одна тінь лаврових вінків п'янить, а то й присипляє». Не будемо упиватися вином своїх скромних успіхів, а тим більше спати. Будемо мудрим і наполегливим в праці.

...Тихо шумить над головою розлога яблуня. Та й рясно ж зародила вона цього літа! Треба поставити ще кілька нових підпорок, щоб не поламалось гілля.

Увесь сад стоїть у літній щедроті. І серце його переповнюється радістю від того багатства і краси. Кожна людина повинна мати свій сад або принаймні посадити хоч одне дерево. Залишити добрий слід на землі. Він має ось який чудовий сад. Виплсканий власними і дитячими руками. Йому шуміти багато літ, навіть тоді, коли його не стане. Сад його мрії буде цвісти й плодоносити...

— Василю! Чуєш, Васю! Де ти там? — гукає з ганку дружина. — Іди снідати...

— Зараз їду! — озивається він з гушавини і зводиться з теплої землі, іде босоніж по споришу, підходить до колодязя, мие в кориті ноги і, усміхнений, заходить до хати.

— Доброго ранку, Аню! А що в нас сьогодні на сніданок? Дружина посміхається, хоч в очах її сплескує смуток. «Якби ж тобі все їсти можна було. Наварила б вареників. Знаю, як любиш. Та ба, доводиться більше частувати тебе манною кашею».

— Ти знаєш, Васю, я прочитала твою нову роботу про те, як треба знаходити шлях до серця дитини. Дуже цікава. І все ж мені здається, що варто наголосити про роль особистого прикладу учителя у вихованні молоді. Я маю на увазі — проілюструвати це на прикладах.

— Можливо, ти й маєш рацію. Я й сам про це думав. Спасибі тобі...

— За що тут дякувати. Я по-дружньому. Тим більше, що в нашій школі стільки чудових прикладів. Та й не тільки в нашій.

— Завтра удосвіта візьмуся. Справді-таки, про виховання треба говорити не взагалі, а мовою фактів, яскравих і переконливих. Хоч, ти сама знаєш, дехто мене вважає проповідником...

— Пропагувати хороші ідеї — це зовсім не погано. А ти не тільки проповідуєш, а й стверджуєш свої педагогічні погляди своїм життям. Ти не подумай, що я тебе хвалю, як близька тобі людина. Часом я тобі говорю й інші речі, іноді й сперечаюсь, заради справи, звичайно.

— І за це мені ти особливо дорога. Бо бачу в тобі свого друга і плічника, Аню... Тільки те подружжя, яке зберігає спільність інтересів, щасливе. Натхненна праця, спільність мети єднає їх, робить життя багатозмістовним і прекрасним. Ну, я піду трохи попрацюю, ще є час, — осміхнувся він дружині і, скрикнувши дверима, рушив до кабінету.

Годинник на стіні відбиває дев'яту. Але в школі тихо. Не продзвенить залитвчастий дзвінок, не розіллється луною в коридорах. Спочиває м'яко припадаючи до землі, як рожеві немовлята до теплового материнського лона...

Від того, що на нього раптом нахлинула така хвиля, він розгубився. Не ждав, не сподівався та й працював не заради нагороди, а заради дітей, і як по щирості сказати, то який же він Герой...

Сказати б, тут якась помилка, але ж про це не тільки оголошено по радіо, а й газета ось лежить перед ним, і в ній надруковано Указ Президії Верховної Ради СРСР, в якому сказано, що йому, Сухомлинському Василю Олександровичу, присвоєно високе, почесне звання Героя Соціалістичної Праці...

В газеті «Правда» надрукована передова стаття про вчителів — «Директор школи». В тій статті він прочитав про самого себе:

«Придивіться уважніше, що характеризує стиль роботи директора Павлівської середньої школи Кіровоградської області Василя Олександровича Сухомлинського. Педагогічний труд його знайшов визнання в науці, відзначений урядовою нагородою. І знаменно: працює Сухомлинський в співдружності з ентузіастами. Поряд з ним вчителі, захоплені колективним патхненням. Свій вплив на педагогічний колектив, на учнів він здійснює як політичний, ідейний наставник, спираючись перш за все на свій моральний авторитет і високу викладацьку майстерність. Особистий приклад — найдієвіший інструмент виховання».

Така висока оцінка його праці і всього шкільного колективу!

І від того хвилювання так часто й неспокійно б'ється в грудях серце, на обличчі відчуває жар, а на чолі виступає рясний піт... Виходить, що й радість приносить нервову напругу й болісне серцебиття. І, щоб якось заспокоїтись, треба пити валокордин, як під час серцевого приступу.

Звідусіль ідуть до Павлиша телеграми. Стільки вже лежить їх у нього на столі. З Москви і Києва, з Кіровограда, Полтави, з Удмуртії і Ленінграда, з Софії і Варшави. Вся квартира і робочий кабінет у квітах. Тільки що побували найближчі друзі, одностудійці-вчителі, з якими пройдець разом понад двадцять літ. Такі святкові й урочисті.

— Дорогий наш Василю Олександровичу, прийміть наше шире й сердечне вітання. Ви заслужили цю Золоту Зірку, бо увесь час поривалися до зір, і ось вам нагорода. Від життя, від народу нашого, вірним сином якого ви є...

Він кланявся, дякував, пламенів. Було якось ніяково, бо ж знав — без них, без колективу чого вартий був би він, одинак.

— Спасибі вам, дорогі мої друзі, поплічники і побратими. Ця нагорода належить не тільки особисто мені. Вона і ваша. Бо що може зробити одинак, навіть одержимий, без колективу, без вірних одностудійців своїх? Золота Зірка ця як символ доброї зорі, що завжди світить над нашою школою. І нехай вона не меркне ніколи.

За вчителями кинулися вітати діти. Їх було багато, і вони не могли вміститись у маленькому кабінеті. Тоді він вийшов у коридор. Стояв у чудесному колі, в якому квіти були — як діти й діти — неначе квіти...

— Дорогий наш Василю Олександровичу! Ми знаємо, ви віддаєте нам найдорожче, що є в людини, — своє серце, — промовляла дівчина років дванадцяти в білій кофтинці, пов'язана червоним галстуком. — Ми

не хочемо бути в боргу перед вами. Візьміть від нас по крапельці нашого серця і нехай від того ваше станє ще більш великим і дужим, гарячим, як племінке багаття!..

Серце за серце...

«Дорогі мої пташата,— ледь стримуючи сльози, думає Василь Олександрович,— спасибі вам за ніжність, і щирість, і вашу доброту. Для мене нічого від вас не треба, аби ви чесно йшли в широкий світ, сплечуючи борг своїм матерям і батькам, нашій дорогій Батьківщині».

...А ютім був ранок, сонячний і променистий, над селом. Від Будинку культури долітали звуки духового оркестру. Сьогодні в Павлиші свято. Як не заперечував він, як не протестував, не допомогло.

— Це не тільки ваше свято, а й наше,— переконував Василя Олександрович секретар Онуфріївського райпарткому Василь Дмитрович Іванов.— Ви ж самі вчите, що треба шанувати людину за її працю. То чого нині заперечуєте? Та, мабуть, ні в одному селі на всьому світі немає такого, щоб поміж простих людей жив і працював вчений-педагог, людина, яку знають далеко за межами нашої Вітчизни, автор тридцяти книг, які видані на багатьох мовах народів світу. То яке ж ми маємо право позбавити село радісного свята. Воно й наше. Воно є яскравим свідченням нашого соціалістичного ладу, розквіту талантів, які виростають з глибини народу.

Ну, що ти з ним вдієш? Може, воно й правда. Він просто краплина, яку зараз освітло сонце. Він один з багатьох тих людей, яких виховала й виростила Радянська влада, Комуністична партія, він частка великого буття.

Все село зібралося до Будинку культури. Простора зала переповнена. Скільки тут батьків і дітей, молоді, юнацтва. Серед них багато і його учнів. Он сидить Маринка, ясноока молодиця, тримаючи на руках дівчинку років трьох. А він же її знав не тільки в десятому, а й у п'ятому класі. Ось Петро — непосида й бешкетник, охочий до всякої, як він говорив, машинерії. Тепер він механік у колгоспі... Ще далі — вчорашні випускники, які з молодечим запалом працюють зараз механізаторами, трактористами, комбайнерами...

З трибуни лунають голоси. Один за одним виступають промовці. І все про нього. І всі хвалять. Аж незручно якось.. Сухомлинський хмурить брови, але ж і заперечити не можна. На ювілеях завжди так буває. Терпи козаче, терпи! Знатимеш, коли в тебе були ім'янини. Як не як п'ятдесят років! А тут іще Золота Зірка в нагороду... Найвища нагорода за його працю, яка зігриває серце.

Він нахиляється до старенької матері, що сидить поруч, і щось шепоче їй на вухо. Мати недочуває, витирає кінцем хустки зволожені очі.

Тоді він знаходить її шоретку, вузлувату руку і міцно стискує в своїх долонях. І вона чує: «Спасибі вам, мамо!» — «Це тобі спасибі, синку,— шепче вона,— що прославив наш рід...»

Поважний представник Міністерства освіти, закінчивши промову, передає ювілярові адрес і, обнявши, гаряче цілує...

І ось вже говорить з трибуни Василь Дмитрович Іванов, секретар райпарткому читає вітальний адрес:

«Шановний Василю Олександровичу!»

Опунфрїївський райком КП України і виконком районної Ради депутатів трудящих палко вітають Вас, відомого педагога і вченого, в день Вашого п'ятдесятиріччя!

Вшанування Вашого дня народження майже співпадає з присвоєнням Вам високого звання Героя Соціалістичної Праці. Ми гордимось, що Ви, син простого хлібороба, ставши учителем, повсякденно збагачували свої знання теорією марксизму-ленізму, наполегливо вивчали педагогічну спадщину Коменського і Песталоцці, Ушинського і Макаренка, Калініна і Крупської, самі виростили у видатного вченого-педагога, члена-кореспондента Академії педагогічних наук СРСР, талановито збагачуєте радянську педагогічну науку своїми працями з теорії і практики навчання і комуністичного виховання школярів.

За 22 роки Вашого керівництва Павлиська середня школа перетворилася в педагогічну лабораторію всієї країни.

До думки славного Вашого педагогічного колективу, до Вашої думки прислухаються учителі Болгарії, Польщі, НДР, Чехословаччини та інших країн соціалістичної співдружності.

У Вашій школі при допомозі продуманої, науково обгрунтованої системи виховання створено міцний дитячий колектив, добре працює комсомольська організація, жовтнятські і піонерські загони.

Всі свої знання, уміння, своє серце Ви віддаєте дітям, від дотику Ваших рук співає струна дитячого таланту, в праці і для праці Ви виховуєте нову людину, домагаєтеся того, що комуністична ідеологія стає переконанням, світоглядом кожного вихованця.

Педагогічні колективи району наполегливо вивчають Ваш досвід та застосовують його на практиці.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили педагогічну і громадську діяльність, присвоївши Вам звання заслуженого учителя УРСР. За наукову працю Вас нагородили медаллю К. Д. Ушинського.

Ми переконані, що Ваше ім'я учителя-комуніста, вірного лєнінця, вченого займе достойне місце поряд з іменами видатних педагогів нашої Батьківщини.

Шановний Василю Олександровичу, радо поздоровляємо Вас зі знаменним ювілеєм і сердечно бажаємо Вам довгих років життя, як завжди, молоді і з натхненням трудитись на ниві освіти, разом з колективом учителів іти в перших лавах будівників комунізму, виховувати достойних будівників комуністичного суспільства».

Гарячі оплески прокочуються залом. Плещуть у долоні хлібороби, робітники, матері, батьки й діти. Він ладен був потиснути оті трудові руки, виявити своїм землякам щире вдячність за високу честь. Він обіймав їх своїми добрими очима, і в серці народжувалася клятва.

Коли йому надали слово, він вийшов на трибуну схвилюваний і довго не міг говорити. Стояв напружений, переновнений шчерть почуттям незнайомих урочистості і внутрішнього, душевного збудження. Хотілося сказати багато. Але знав, у таких випадках довгі промови тільки шкодять.

І він заговорив, тамуючи хвилювання:

— Дорогі земляки мої! Шановні гості і вся поважна громадо! Я глибоко вдячний нашій рідній Комуністичній партії і Радянському урядові за високі звання і найвищу нагороду. Знаю, що в моїй особі нагороджується вся наша школа, дорогий для мене педагогічний колектив. А я лише ту нагороду маю взяти, як чистий вогонь, щоб принести його і запалити над світлим дахом нашої школи. І щоб світло тої зорі ніколи не погасло, як не згасав вічний вогонь у нашій творчості.

Я обнімаю всіх вас, дорогі друзі, і запевняю, що не пошкодую своїх сил і життя, аби діти наші, збагачені знаннями, невмирущим світлом ленінських ідей, виходили з рідного Павлиша на широкі дороги життя, свідомі свого обов'язку, як громадяни, як воїни, як творці!

Дорогі мої! Я буду жити і працювати заради вас, доки в моїх грудях б'ється серце. Ніякі високі звання, ані титули, ані нагороди не зіпсують мене. Я залишуся таким, як був досі. Найвище звання на світі бути Людиною. Бути Людиною і дбати про щастя інших.

...Поверталися з Будинку культури надовечір. Він вів рідну матусю під руку. І йшла вона вродиста і проста, його старенька вісімдесятирічна мати. А за нею йшли ще два сини і дочка — теж вчителі. Ішли онуки...

«От жаль, немає батька, — думала Оксана Овдіївна. — Отого неспокійного фронтовика, що прийшов з громадянської війни комуністом, який поділив землю дядькам, став душею нового колгоспу, який сам вчився, коли йому було за півсотню літ, і навчав своїх дітей... Бо ж так заповідав великий Ленін. Вчитись, вчитись і вчитись...»

Василь Олександрович посадив матір у «Волгу», підійшов до дружини Ганни Іванівни і своїх дітей, посміхаючись якось винувато.

— Нічого, Васю, не хвилюйся, все добре, — усміхнулася до нього дружина.

А павлиські матері стиха говорили своїм дітям:

— Он бач, синку, як ваш учитель робить. Для нього мати найдорожча, — і кожна гладила свого йоршистого хлопчика по голівці. Якій матері не хочеться, щоб її дитя було добрим, піжним, розумним і любило її, як і вона його...

Школа гула, як велетенський дзвін. Шуміло просторе подвір'я, ніби святкове ярмарище. Сад у красі літнього дозрівання шепотів ласкаво і привітно, закликаючи людей у свою благословенну тінь.

«А колись же тут був белебень, — згадували люди. — Коли б не учитель, не наш іменинник, та не діти їхні, росли б тут бур'яни та гуляли вітри...»

Людина повинна залишати по собі на землі добрий слід. Посадити своє дерево. На те вона й людина, творець всього прекрасного в світі.

Ось він, один із тих творців, непоказний із себе, трохи навіть соромливий чоловік. Але яке в нього серце!

Серце добротворця!

З таким другом, учителем, побратимом легко йти по землі.

І про це зараз думали батьки і матері, вчителі і діти.

Василько горнувся до свого батька, що стояв під яблунею, переступаючи з ноги на ногу. Мулив протез. В очах Василька, в якому важко впізнати отого хлопчика, що колись з батьком приходив до школи, світиться радість за свого вчителя. Як добре, що він, студент, приїхав на

канікули з міста і тепер може бути учасником незвичайного сільського свята.

— Тату, тату, а ви вже привітали Василя Олександровича?

— Та людсьй багато. Якось незручно на виду... Та й зайнятий він. Сам бачиш, скільки гостей. І які люди: з Москви, Києва, Кіровограда...

Серед широкого подвір'я стоїть колишній політрук, що його він зустрів якось у госпіталі. Ліва рука коротша, трохи тіпається. Пильний фронтовик помічає і це... Довго ще ми будемо пам'ятати наші рани.

І раптом він відчуває на собі допитливі очі Сухомлинського. А потім той кинувся до нього, гаряче обняв, міцно, по-солдатському. Далі схопив Василька...

— Що ж це таке,— бурмоче солдат.— То це, виходить, ти мене по-здоровляєш, а не я тебе,— і витирає долонею непрохану сльозу.

— Без солдатів немає політрука, без народу немає і героїв,— переводить на жарт Сухомлинський.

І, взявши під руку батька й сина, веде до столів, наkritих просто на широкому подвір'ї під високим блакитним небом.

22

Щодня пошта приносила до Павлиша багато листів. Вони надходили з усієї України до Павлиської школи. І він своїм чутливим серцем розгадував у тих листах і занепокоєння, і тривогу, і поклик прийти на допомогу.

Пізно вночі після роботи, коли над селом западала ніч, він сідав до столу, читав листи, писав відповіді. Іноді робив це рано удосвіта, коли ще село спало, і тільки ясени над вікном його кабінету шуміли таємниче і загадково, навіваючи високі роздуми.

Почитаєш оті листи — ніби поговориш з добрими незнайомими людьми. І радісно від того, що у тебе з'явилися нові друзі на Далекому Сході, на Камчатці і на Уралі. Виходить, прочитали вони його статті в «Правде», «Учительской газете», «Комсомольской правде», зацікавились ними і пишуть в українське село Павлиш, звертаючись до нього, як до доброго друга.

Заслужений агроном із Кабардино-Балкарії Т. Г. Ільєнков писав про те, що із задоволенням прочитав статтю в газеті «Сельская жизнь» про трудове виховання молоді і радіє з того, що без трудового виховання немає повноцінної людини.

Писала мати із Саратова, батько з Уралу, якась дівчина з Рязані, юнак з Білорусії, всі просять допомогти, порадити. У того не гаразд з дочкою чи сином, до дівочого серця вперше прийшла любов, юнак мріє про вибір професії...

А мати з Приморського краю пише про свого сина Павлушу, ділиться своїм горем, як вона не вберегла його... Це крик душі, і на того листа треба відповісти, якось втішити Олену Михайлівну Полозову...

І він сідає писати відповідь. Навіть більше того: він виносить лист Полозової на обговорення вчительського колективу, щоб його колеги зробили з того висновок і більш чуйно ставилися до дітей, своїх вихованців.

мову. Знать, недаром він працював, прислужився не тільки вчителям і дітям, які живуть навколо нього, а й багатьом людям на землі.

Та й сам він побував у багатьох країнах. Виступав перед вчителями Болгарії й Угорщини, був на батьківщині вчителя Корчака у Польщі, сховався дорогами батьківщини Коменського і Песталоцці.

У Болгарії близько здружився з педагогом Яневим, обидва вони були майже ровесники та й за характером майже однакові, невгамовні, допитливі, які присвятили своє життя служити пауці, школі, піклуючись про виховання дітей. Частенько приходять до нього в Павлиш листи від болгарського друга, які він читає в оригіналі. Бо ж їхні мови — болгарська і українська, як і російська, такі близькі і рідні, біля витоків яких стояли великі болгарини Кирило і Мефодій.

Перебуваючи в Угорщині, познайомився він з доцентом Петрикашем — теж педагогом, який не тільки читав його книги, а й у всьому наслідує свого радянського друга.

Приємно було, що слово, мовлене українською мовою, перекладено на мадьярську, що і тут, в Угорщині, як в Чехословаччині, у нього є стільки послідовників.

Побував він і на острові Куба. І досі пам'ятає гарячі вітри Карибського моря, і теплі рукостискання, і передзвін гітар на вулицях Гавани, і смуглявих діток в сільській школі, що притулилася біля хащів цукрової тростини.

«На згадку про зустріч з кубинськими друзями залишилося фото. Пригадує, сфотографувалися вони на фоні розкішної природи острова Свободи. Він у центрі, а довкола нього дорогі друзі, вчителі й студенти... Наче недавно те було, а вже сплигло понад п'ять років».

Відвідав він і країну, звідки прийшла на нашу землю війна. Він не піс помсти у своєму серці, хоча носив осколок ворожого металу.

Він приїхав туди на запрошення Міністерства освіти, щоб виступити з лекціями в Лейпцігу, Дрездені, Магдебурзі. Підіймався на кафедри, бачив перед собою сотні студентів — синів і дочок тих, хто йшов у завоєвницьких арміях на схід, на його країну, проти кого бився під Смоленськом, Москвою і Ржевом... Але в душі він не мав зла. Не всі солдати були фашистами. Ця ж молодь і поготів. Східна Німеччина давно стала на шлях соціалізму. Дорого заплатив німецький народ за маячніві фашистські ідеї біснуватого Гітлера. Щоб ніколи і ніде це не повторилося, треба виховувати молоде покоління в дусі дружби, єднання, інтернаціоналізму. Людина людині брат і товариш, — так говорять комуністи. Про це записано в Програмі великої ленінської партії, до якої він належить, колишній політрук гвардійської роти, а зараз педагог.

Студенти, майбутні вчителі, уважно слухали Сухомлинського, вони вже знали його біографію, читали його передмову до німецького видання книги «Серце віддаю дітям», в якій є чимало особистого з життя автора. Ось він стоїть перед ними ще молодий, але вже трохи посивілий. Людина, скалічена на війні, людина, яка втратила у тій війні так багато...

Чимало з слухачів проймаються глибокою повагою до радянського видатного педагога, хоча знайшлися й такі, які ставили Сухомлинському прискіпливі запитання. «У ваших працях проповідується доброта, терпимість до людини, до її слабостей... А між тим, ви самі непримиренні. Пишете в своїй передмові про ненависть, все ще пам'ятаєте про війну, хоч пройшло вже понад двадцять років...»

Сухомлинський, як справжній дипломат, тримається невимушено, хоч у серці в нього кипить. Він усе розуміє. Та й як не розуміти. Цей німецький колега прочитав його передмову до книги, в якій пишеться і про ненависть. Але про яку? Про святу ненависть до фашизму, який приніс стільки зла і горя всім народам, і зокрема Радянській країні. Ні, про це не можна забувати.

Так, він писав про це і може повторити все це зараз, нагадавши ось цим молодим людям про свій біль і своє власне горе.

І він розповідає про той далекий день на Україні, в рідній Онуфріївці, коли почалася війна. І про дівчину, яка тільки кінчила інститут і мріяла стати вчителькою... Вона мріяла і про високу, чисту любов, про те, що матиме сім'ю і в неї будуть діти...

Страшна війна розбила цю мрію. Фашисти, які прийшли на Україну і в її село, грабували народ, чинили дикі розправи, і тоді молода жінка, яка вже носила під серцем майбутнє дитя від найдорожчого в світі чоловіка, який в той час бився на фронті з гітлерівцями, ця юна жінка стала на боротьбу з фашистами.

Про все це говорив німецьким колегам Сухомлинський. Бо в ньому жив не просто педагог, учений, гуманіст, проповідник доброти, в ньому жив колишній політрук гвардійської роти, комуніст, який ніколи і ніде не йшов на компроміс там, де ставилися питання ідеологічні, класові, партійні.

Схвилюваний повертався з далеких доріг додому, у свій тихий, зелений Павлиш. Тут він досяг успіху, тут написав десятки книг, тут заклавав свій сад, і для нього це місце було найдорожче.

Так повертаються з далеких теплих країв з вирію птахи до рідних гнізд, щоб знову шугати у вільній стихії, впливатися красою рапків і славити пісню рідну землю, виводячи на ній юних пташат, і виряджати їх у політ на широкі дороги життя.

Де б не був він, завжди пам'ятав, що представляє свою велику Вітчизну, країну свободи, рівності і братерства, країну, яка прокладає шляхи до науки і пізнання. І справа тут не лише в космосі. Це добре, що наші космонавти проклали зоряні шляхи. Але і космонавти народилися і живуть на землі. І вони колись ходили до школи, і звідти, з глухого села чи з гомінького міста, починалася їхня дорога до зірок. І ми, вчителі, повинні пам'ятати, що від нашого вміння, від нашої праці залежить, кого ми виховаємо — сталевара, хлібороба, геолога чи космонавта, ткалю чи виноградаря... А чи, може, вийде в світ безпутне ледащо...

Дехто дорікає йому, — є в нас і такі, які самі не дуже люблять працювати, зате критикувати вміють, — що він, мовляв, виховує в учнів ідеї доброти, любові, працьовитості і гуманності. Навіть у пресі писали, що «Той Сухомлинський виховує «добрячків», «жалісливих гуманістиків». А ми живемо в час суворий, безкомпромісний. Невже вони не розуміють,

що добрість — основа всіх добрих начал і якостей людини. Ми живемо в країні, яка будуватиме комуністичне суспільство, яка живе і діє за величною програмою, втілюючи в життя ленінські ідеали. Отже, в нашій країні виховання в дітей доброти, великодушності і свідомого, гуманного ставлення до людей, до природи, до всього живого не лише не заважає загостренню почуттів політичної непримиренності до наших ворогів, але саме таке виховання здатне людину зробити відважною і мужньою, справжнім лицарем комуністичної правди і доброти в повному розумінні цього високого слова. Бо нашим вихованцям є що відстоювати, є за що боротись.

Як на мене, думав Сухомлинський, то я б написав кілька заповідей для учнів, і нехай вони будуть в кожній школі на видному місці, а ще краще, коли в душі дитини.

«У праці честь і добре ім'я людини. Будь майстром, поетом, художником у справі, яку ти любиш. Немає такої професії, в якій людина не змогла б піднятися на вершину майстерності».

Немає...

Недавно одержав він листа від незнайомого свого колеги-словесника. Він писав, що читав у пресі його статті про виховання дітей, давно цікавиться досвідом роботи Павлиської школи, знайомий з деякими його книгами. «Це добре, що у вас так поставлена робота. Але в нашій школі, на жаль, все по-іншому. Не можна сказати, що у нас погані вчителі. Ні. Вони роблять все можливе, щоб зацікавити дітей своїм предметом: історією, географією чи природознавством. Але не всім це вдається. Відчуваю це на собі. Я викладаю українську мову і літературу. Сам люблю художнє слово, недавно з відзнакою закінчив університет. Але на уроках помічаю у дітей байдужість. Відповідають вони сьак-так, переважно завченими фразами. Говорять здебільшого суржином, не стежать за чистотою рідної мови, на мої зауваження майже не реагують.

Непокоїть це мене, часом не дає спати. Шановний колего! Ви працюєте вже багато років. Маєте неабиякий досвід. Розкажіть, як у Вас справи. Мабуть, не один я з учителів звертаюся до Вас з таким проханням».

Він дочитав листа до кінця і замислився. Розумів, що це був голос людини, яка вболіває за свою справу. Що ж, треба відповісти незнайомому другові. І, напевне, не одному йому.

Зустрічав він у житті чимало таких учителів, які вболівають за справу викладання рідної мови, шукають якісь шляхи а чи ходять манівцями.

Доводилося йому не раз бути на уроках, на яких вчитель або вчителька говорили до школярів: «Діти, придумайте речення, щоб у ньому було дієслово». І діти невпевнено говорили заради отого «дієслова»: «Учень іде до школи», «Учень читає книгу», «Колгоспник іде на роботу», «Трактор оре поле»...

Безбарвні, сухі речення чулися із-за парт. Вчителька схвально кивала головою. А він не міг всидіти спокійно. Жодного цікавого речення.

Суцільна нудота. Діти не складали, а саме «придумували» речення, абиякось відповісти, аби було оте «дієслово». А де ж багатюща дитяча фантазія? Де подих неспокійного життя? Де образи багатобарвного світу, який шумить, переливається за вікном? Досить було глянути з вікна, щоб побачити, як шумить за школою тополя, як літають бджоли над весняними квітами, як щебечуть ластівки під стріхою, коло свого гнізда.

Замість живого слова в класі нудота від одноманітних сірих штампів. Хто винний у тому! Чи не сама вчителька, яка не відчуває краси навколишнього життя, мислить примітивними образами і фразами. Мабуть, ніколи в дитинстві вона не відчувала чарів природи, краси рідного слова і стала вчителькою не за покликанням, а так, аби мати якусь роботу.

З такими вчителями словесності ми далеко не підемо. Мова — то цілюще народне джерело, і хто не припаде до нього вустами, той сам всихає від спраги і криницю замулює, засуджуючи її на вмирання.

І згадався Василю Олександровичу дід Варфоломій. Минулої осені познайомився він з ним в одному селі поблизу Дніпра. Над землею стояв прозорий вересень. Гаї і діброви вбиралися в першу багрянність. Зеленим соком наливалися осінні отави. Птиці збиралися в перелітні зграї, готуючись до відліту у вирій. Тиха краса ранньої осені оповила все навкруг, і серед тої тиші було чути, як падають з гілля на ще зелену траву терпкі маленькі кислечки.

Разом з дідом Варфоломієм вони йшли переліском, що багрянів на косогорі. Серед чагарів стояли столітні вузлуваті дуби, трохи нижче в зажурі марили верби, за вербами в червоному намісті красувалася каліна, а за кущами виднівся зруб криниці.

Дід Варфоломій витяг з дупла верби дерев'яний корець і, зачерпнувши з криниці прозорої чистої води, подав гостеві напитися.

Він пив її з жадобою. Вода була холодна, пахуча, смачна, ніби беззоровий сік.

— Спасибі вам, дідусю. Можна сказати, не напився, а причастився. Така чудова вода.

— Ге, а то ж як. Недарма ж цю криницю звать Невмирущою. Вже ось, мабуть, не одну сотню літ, як з цього джерела б'є вода. Зістаріється один зруб, люди інший, новий поставлять. А вода біжить, дзюркоче. Тільки помічаю я, що замулюється, слабне джерело. Щовесни зливаю воду, чишу криницю від мулу. Це треба робити обережно, щоб корінню породу не зруйнувати, бо тоді зовсім засохне криниця. Одно турбує мене, хто берегтиме криницю, як мене не стане на білому світі. Воду всі п'ють охоче, а про джерело не всяк подбає. Придивляюсь я, кого з хлопчаків до цього діла привернути, щоб всім серцем полюбив він криницю, та щось немає охочих. Вода ж тут, самі бачите, яка: в ній сила земна і сила сонця. А що буде, як замулиться джерело, яке наповнює Невмирущу криницю?

Вболівання старого були близькі й зрозумілі Сухомлинському.

Мова народна — то теж джерело невимруще, з якого ми п'ємо цілющу воду, припадаємо спраглими вустами до криниці.

«Так-так», — вистукувало в грудях схвильоване серце. Він радів, що

дійшов до такої думки. Адже за допомогою образного мислення краще пізнавати навколишній світ. Зараз він напише листа своєму незнайомому другові-словеснику і назве його «Джерелом невмирущої криниці».

До ранку лист словеснику був готовий.

* * *

«Вельмишановний друже.

Я отримав листа Вашого, сповненого тривоги за знання школярами нашої рідної української мови. Ви пишете, що три роки в сільській школі завдали Вам чимало прикрозів: у письмових роботах діти допускають грубі помилки: твір восьмикласника про осінній день вражає вбогістю думки й словника... Що робити?

Часу на вивчення граматики й літератури обмаль... Ось що, на Вашу думку, головне.

Хвилювання й турботи Ваші близькі й зрозумілі.

Слово в наших школах на багатьох уроках мови стало сірим і безбарвним — ось де лихо. Забуваємо ми, дорогий друже, що мовлення живе й розвивається століттями не тільки тому, що в одній людині виникла потреба передати свою думку іншій людині. Слово про колосок людина створила й мовить його не тільки тому, що в колоску тому — хліб насущний, слово це спалахнуло іскринкою в свідомості нашої і заграло на наших устах мелодією живої мови ще й тому, що людина пережила подив і перед колоском, і перед красою й величчю буття свого, і перед неситною силою рук своїх, і мудрістю думки своєї. Подив, здивування — це перший вогник, який запалив смолоскип думки, і воно, слово, горить-палахкотить у нашій мові, до нього, як до незгасної зірки, звернені очі й думки мислителя й художника.

Йдеться про постичну грань слова. Наша з Вами місія, дорогий друже, — пробудити, утвердити, виховати любов до слова. Привести свого вихованця до тієї вершини духовного розвитку, з якої перед ним відкривається краса й велич усього, створеного рідним народом на багатовіковому шляху, де кожне попереднє покоління передавало наступному значно більше, ніж воно взяло від батьків і дідів своїх, коли було молодим.

Століттями мова народу була тією повноводою рікою, яку ми називаємо поезією. Постична грань жила в слові, і слово було немислим без неї, як немислима ріка без води, повисводість — без глибини. Наші діди й прадіди були поетами; слухаючи довгих осінніх і зимових вечорів їхню казку про Солом'яного Бичка і Бабу Ягу Костяну Нogu, Івасика-Телесника й Трьох Братів, ми були на уроці, якому ціни немає і який можна без перебільшення назвати творенням мови, свідомості, духу народного в новому поколінні. Словом своїм діди й прадіди наші передавали нам свої заповіді, свою любов до рідного краю і, найперше, — любов до рідної мови. В звучанні рідного слова ми сягали не тільки його смисл.

Я пригадую казку бабусі моєї Марії про Солом'яного Бичка. Немовби чую й досі, немовби ось тільки що прозвучали слова: темний ліс і чисте поле, чорна хмара й бита дорога, ясний обрій і сива далечінь. Вони

не просто зрозумілі мені, ці слова. Вони дорогі мені. Казка відкрила в слові поетичну грань — і ця грань сяятиме мені до останнього мого подиху. Серце моє співає, коли я чую слова «обрій», «далечинь», «хмаринка», бо слова ці ввійшли в мою свідомість разом із почуттям подиву до краси того, що пережили мої далекі предки, коли немовби від доторкання кресала до чарівного кременю народилась іскринка нової мислі.

Замислимося, друже мій, над тим, як же закарбувати в пам'яті дитини навіть день той, коли вона почула слово рідної мови, пережила радісний подив, відчула прискорене биття серця? Як досягти того, щоб з уст школярика чулось не вимучене й безбарвне «Учень іде до школи», а яскраве, животрепетне, барвисте слово про той гомінкий, барвистий ранок, про звучання тисячострунної арфи землі й неба. Щоб дитина скачала: «Оса б'ється в шибку... Ну, чому ж це вона б'ється?..», «Сонечко грає в краплинках роси...», «Заснув у лузі вітер», «Ми сидимо в класі, а перед вікном столітня липа...»

...Розкажи, як за горою
сонечко сідає,
як у Дніпра веселочка
воду позичає.
Як широка сокорина
віти розпустила...
А над самою водою
верба похилилась...

Ці слова назавжди ввійшли в мою душу. Почуті з уст матері, вони відкрили мені щось казково незбагненне і разом з тим дивовижне, до болю ясне, зрозуміле. Я відчув, — і це відчуття збереглося на все життя, — що в поетичному слові криється якесь диво, воно зачаровує й відкриває красу світу; відчуючи себе поруч з цим дивом, хочеться бути красивим і душевно чистим. Зараз, коли моє серце пережило через полудень, я намагаюсь спокійно розмислити: в чому ж сила цього дива, чим воно зачаровує й облагороджує? Захоплюватись, милуватись красою, поетичним звучанням слова для мене завжди було все одно, що стояти перед жінкою дивовижної вроди: вона — як сонце, що осяює кожну твою рясочку, ти бачиш сам себе, і тобі хочеться бути красивим, твою душу палить пекучий сором навіть від думки про те, що в тобі щось недостойне людини.

Коли я читаю або чую слово «Вітчизна», в душі моїй звучить голос матері, що читає мені оті чудові рядки нашого Тараса Шевченка про сонечко, веселку, сокорину. Мені пригадується навіть та тиха передвечірня година, коли я сидів на руках материнських. Пам'ятається навіть, як на квітці рожі, що полум'яніла під вікном, трепетав великий барвистий метелик, шелестіло листя на тополі, на зеленій галявині під тополлю стояв півень з червоним гребінцем, а в блакитному небі пливла біла хмаринка. Заходило сонце, від ставка пливла хвиля прохолоди. Мати заспівала пісню «Ой піду я лугом, лугом-долиною...». Така прекрасна була та пісня, що, здавалось, і листочки на тополі перестали шелестіти, прислухаючись до материнського співу. Та хвилинка теж запам'яталась на все життя. Пам'ятаю все: і червоне, немов жар у печі, небо на заході, і навіть пахощі квітів. Здається, все це було хвилину тому. Заплюниш

очі — й відчуєш дихання материнське... Мабуть, з цієї хвилини починається моє життя в казковому світі слова.

Друже мій, я твердо переконаний, що своє, глибоко індивідуальне життя оце в світі слова мусить бути в кожній дитині, і чим багатше воно, тим щасливіші дні й роки, які проходимо ми нивою радощів і суму, щастя й горя. Я вважаю дуже тонким виховним завданням те, щоб у духовному житті кожного мого вихованця були дні, години, — а найчастіше це бувають хвилини, — коли, образно кажучи, час немовби зупиняється, картини, образи навколишнього світу назавжди вкарбовуються в свідомість, на ниві життєвій залишається назавжди вічний вогник.

Ви пишете: школярі ваші байдужі до слова; ви читаете їм прекрасні рядки «Intermezzo», де кожне слово — неповторна мелодія багатоголосі арфи життя, краси, думки, почуття, а вони позіхають від нудьги, бавляться паперовими іграшками, малюють чортиків на парті. Вас дивує: чому це так? Поцікавтесь, що запам'яталося кожному з ваших вихованців від ранніх днів дитинства? Чи закарбувалася назавжди в юній душі єдина, неповторна мить, коли час немовби зупинився; чи постає у згадках то струнка тополя над шляхом, то зелений луг з жовтими вогниками-квітками кульбаби, то журавлиний ключ у небесній блакиті, то ніжні пелюстки вишневого цвіту? Чи чує Ваш вихованець, заплещивши очі, далеку пісню, що доноситься з луку, пісню про женців і козаків, пісню про жито половіюче, пісню про вітер у широкому полі? Чи відчуває яблуневі пахощі осені й проліскові пахощі весни?

В тому ніжному й чутливому віці, коли перед дитиною відкривається не тільки краса світу, а й перша думка про радість буття, перше уявлення про щастя бачити сонце й небесну блакить, я веду своїх маленьких вихованців у поле, на берег ставка, в сад, веду дивуватись, веду закарбовувати в дитячій пам'яті образ, картину, що втілюють у собі поетичне звучання слова. Це наші подорожі за рідним словом.

На околиці села, недалеко від крайньої хати, стоїть тополя. Скільки пам'ятаю, стоїть вона, як вартовий, тихо шелестить листям. З хати виходить жінка. Ми з дітьми йдемо до неї, запитуємо:

«Хто посадив цю тополя? Чи давно вона росте тут?»

Жінка відповідає:

«Не знаю. Вона завжди така. Скільки пам'ятаю, стоїть тополя край дороги».

З хати виходить дід, старий-престарий, сивий, мов крило голубине, — це не батько жінчин, а дідусь. Запитуємо:

«Дідусю, хто посадив цю тополя? Чи давно вона росте тут?»

Дідусь відповідає усміхаючись:

«Не знаю. Вона завжди тут росла. Скільки пам'ятаю, стоїть тополя край дороги. Ще як маленьким я був, запитував у свого дідуся Прокопа, як оце ви в мене запитуєте, хто посадив тополя, чи давно вона росте. І дідусь мій так відповів: «Не знаю, — каже, — вона завжди тут росте».

«Діти мої, може, це не тополя, а казка прийшла до нас на околицю села, прийшла колись у стародавні часи на світанку та й стоїть вічно? Може, оця тополя вічна? Мабуть, так воно й є». Радісно схвилюваний, я бачу, як палають у дитячих очах вогники — сині, блакитні, зелені, рожеві, багрові — всіма барвами веселки спалахує думка; ця мить назав-

жди закарбовується в дитячій пам'яті; не тільки розумом, а й серцем осягається постична грань слова «вічний», постична душа отих піснених «край дороги», «віти тополині».

Дорогий мій друже, це я привів маленьких дітей на стежку рідної мови. В моїй програмі виховання — сто таких подорожей на цю заповітну стежку. Сто картин, сто квіток, сто навіки закарбованих у серці і в пам'яті хвилин — це дуже складний, тонкий труд, дякуючи якому народжується любов до рідної української мови. Цим трудом закладаються підвалини того, що я назвав би дитинством рідної мови. Так, щоб надихнути розум і душу людини, яку ми творимо, незгасним і невмирущим, неситим і ніжним почуттям поваги й любові до рідного слова, — створи дитинство рідної мови. Воно в оцих ста подорожах, в тисячі найяскравіших слів і піснених, казкових картин, постичне звучання яких можна відкрити тільки там, де слово не просто щось означає, а дивує, вражає, примушує і вдивлятися, і вслухатися.

Відкриваючи перед дитиною постичну грань слова, я домагаюсь того, що слово, образно кажучи, стає очима, які бачать красу. Дитинство рідної мови — ой, яка це складна й відповідальна річ, друже. В цьому дитинстві найголовнішим є те, щоб малюк був радісно зворушений, захоплений постичними гранями слова. Щоб переживання, які вирують в юній душі, були схожі на переживання подорожного; в безводній пустелі багато разів пробував він пробитись до схованого під сухим піском джерельця і, нарешті, пробився, джерельце загомоніло. Я ніколи не забуду радісного піднесення й подиву моїх малюків, коли весною ми ходили до річки, щоб побачити слово «скресати». Річка наша маленька скресала, між крижинками вирували й пінилися водограї, слово жило тут, поруч з нами, воно входило в їхню душу, пізнавалось як краса світу й краса власної мислі, збуджувало почуття гордості за наш український народ, що силою духу свого, уяви, фантазії створив такі прекрасні слова.

В ті хвилини, коли краса слова, його поетична грань допомагає мені закарбовувати навки незабутні хвилини дитинства рідної мови, в душах моїх вихованців твориться те, в ім'я чого веду дітей нелегкою стежиною радощів — здобування, відкриття, осягнення краси. Твориться ось що: від кожного дитячого серця снуються тисячі ниток до того великого й вічного, ім'я якому — народ, його віковична мова, культура, казка, поезія, література, школа, сім'я, слава поколінь, що спочивають на цвинтарях, і майбуття тих, що народяться. Через посередництво слова дитина стає сином народу — ось у чому наша висока місія вихователя, дорогий друже, ось чому дитинство рідної мови я назвав річчю відповідальною. За маленькою шкільною партою твориться народ — пам'ятаймо це, дорогі мої друзі словесники. Малюки з синіми, блакитними, зеленими, рожевими, багровими спалахами мислі в очах, а ці спалахи викресати можемо тільки ми, вчителі, наставники думки, волі, духу людини — це найніжніші, найтонші віти віковичного дерева, ім'я якому — народ. Не забувайте: віти тягнуться до сонця для того, щоб міцнішим ставав стовбур і глибше в землю йшло коріння.

Творімо ж дитинство рідної мови, друже. Хай ще в ту пору, коли дитина спинається на ноги, вона полюбить на все життя рідке слово, закохається в нього, відчує його неповторні відтінки й пахощі. Дорожить

лодина тим, у чому вона залишила часточку свого життя, крихітку серця свого, крапельку крові. Слово — ще раз повторюю — це очі, що бачать красу; тільки пізнавши слово, тільки тоді, коли слово ввійшло в душу й стало її багатством, дитина здатна дорожити ним.

Будемо ж, юний мій друже, майстрами-чарівниками, які вміють про- вести нитку — міцну, перозривну — від кожного серця до великого й ві- чного, що стоїть у фоліантах словників та бібліотечних полицях, у тися- чках і тисячах сторінок невмирущих творінь наших постів, де кожен ряд- ок — вигорюваний невисипующою працею самоцвіт. Наша місія в тому, щоб усі ці багатства ожили — заграли сяйвом дивних барв, заспівали жайворонковою пісню, затремтіли краплиною роси на калиновій ягоді. Щоб усе це стало духовним надбанням кожного серця. Щоб кожен наш вихованець умів знаходити й знаходив своє слово.

Тут ми підходимо, друже, до найтоншого й найтруднішого, що є, на мою думку (принаймні мусить бути!), в школі. Це — життя слова. Слово мусить жити — ось у чому штука! Жити в творчості дитячій, у сто- сунок між дітьми, підлітками, юнацтвом. Слово мусить бути найчутли- вішою струною душі. Щоб словом вихованець прагнув виразити себе, передати в сердечній розмові з другом, з коханою, з батьком-матір'ю свої найпотаємніші думки й почуття — ось у чому наша місія, друже. Щоб уже в отрочстві переживав муки слова. Справді, життя слова — не- легка річ; надзвичайно важко знайти в нашій багатющій скарбниці саме той самоцвіт, до якого, єдиного з тисяч інших, мусить доторкнутись промінь думки, щоб самоцвіт заграє... Життя слова — це, за моїм глибо- ким переконанням, сама суть культури шкільного життя. Коли я хочу зробити перший, бодай загальний висновок про те, чим живуть вихованці школи, я вслухаюсь у їхні слова, вдумаюсь у те, про що й як вони мов- лять...

Урок життя слова — мабуть, так можна назвати те, про що зараз розповім Вам, друже.

Я веду своїх малюків у поле. Мов жаринка під сивим попільцем, згасає вересень. Тихий сонячний ранок. Ген високо в блакитному небі летить ключ перелітних птахів. У полі така тиша, що нам чутно, як кур- личуть птахи, — влітку за гомоном багатоголосого життя на нивах ми не почули б цієї дивної музики, а зараз чуємо. Від пташиного курликан- ня в полі просторо й сумно...

Кажу дітям:

«Подивімося в небо... Влітку воно було гаряче, палахкотіло іскрин- камі синього вогню, а зараз яке небо? Ми мовитимемо слово про осіннє небо. Думаймо, вибираймо в нашій мові саме ті слова, які шукає думка. Шукайте, діти, думкою своєю слово».

Діти замовкли. Дивляться в небо, думають. Через хвилину чуо сло- ва, знайдені дитячою думкою:

«Небо синє, немов втомлена вода в ставку».

«Чому ж вона втомлена?» — питаю.

«Тому, що влітку вода грала-вигравала хвилями, до осені втоми- лася й стоїть у ставку синя-синя, втомлена...»

Знову мовчать діти, думкою шукають слово.

«Небо вмилося дощем...»

«Небо чисте, не видно жодної пір'їнки...»

«Небо блакитне, немов у казці про Івасика-Телесика... Ось-ось при-
летять гуси...»

«Небо осіннє. Влітку небо літнє, а восени — осіннє...»

Знову мовчать діти. Осторонь стоїть маленька синьоока Валя. Вона мовчить.

«А ти чому мовчиш, Валу?»

«Я хочу сказати своє слово».

«Яке ж ти знайшла слово про небо?»

«Небо ласкаве...» — тихо сказала Валя й усміхнулась.

Знову тиша. А потім кожному захотілося сказати ще й ще раз своє слово.

«Небо спокійне. Коли грози гриміли, тоді воно було ой яке неспо-
кійне!»

«Небо сумне. Бо вже з далеких північних країв плывуть чорні хмари,
скоро закриють блакить».

«Небо задумливе. Воно пригадує, як співав жайворопок і орел кре-
котів, і думає: де вони поділись?»

«Небо пригорнулось до землі... Влітку воно було немовби вище, бо
там ластівки літали. А тепер ластівок немає, і небо прислухається: чи
не в куцах поховались вони?»

«Небо гріється-вигрівається на сонечку. Бо скоро сонце закриють
хмари — ой як холодно тоді стане небові...»

Життя слова — ось та найтонша й найміцніша ниточка, яку треба
нам, друже, просувати від кожного серця до великого й вічного — рід-
ної мови. Дайте мені на рік дітей-семиліток, байдужих до слова, до кра-
си в навколишньому світі й у самих собі, — і вони повернуться до Вас
з вогниками думки, глибоко особистими, неповторними — синіми, блакит-
ними, зеленими, рожевими, червленими, з негасимим почуттям любові до
великого й вічного — рідної мови. Найголовніше, друже мій, пробитись
до животворного джерельця думки, пробудити думку, — все це можна
зробити тільки словом. Древні говорили, що мисль приходить у наш розум
через ворота почуттів, але все ж першоджерелом є думка; перша іскра
думки, що запалює багаття почуттів, — думка. Життя слова — це царство
думкою й творчістю хвилини, коли слово й мисль зливаються в дитячій
душі в бурхливий потік. У такі хвилини думка проситься в слово, мисль
дитяча шукає й знаходить яскраві, барвисті, запашні слова, народжується
поетичний образ, творення якого викликає в дітей гордість. Ось одна
з цих хвилин.

Пізня осінь. Вечоріє. Сонце доторкається до чорного небосхилу. Гори
й долини огортає вечірня мла. Мов ріка, з ярів і балок тече темрява,
зливає хвилями поле. В степу тихо, тихо. Ми з п'ятикласниками прийшли
в поле, щоб попрощатися сьогодні з сонцем. Зачаровані красою нашої
рідної природи, ми стоїмо на високій степовій могилі, перед нами роз-
кинулись села, на виднокрузі — далекий ліс. Народжується слово про те,
що хвилює, зачаровує нас. Ми складаємо думу про осінній вечір у полі:

Сонце — клубок вогняний —
до землі доторкнулось.

Мабуть, вогонь той — холодний,
бо не пахне землею гарячою в полі,
не мліють від подиху теплого трави,
не радіє земля прохолоді вечірній,
Мінь промайне —
і клубок вогняний за обрієм згасне.
Невеличке багаття лишилось,
мисливцями розпалене в полі.
Мисливці розійшлися, а вогнище жевріє, тліє...
Блиснула іскра остання,
згасло вогнище в полі.
Що ж воно сталося в світі таке,
що замовкли поля, і долини, й могили високі замовкли?
Все довкола мовчить, прислухається чуйно:
іскра остання на обрії згасла,
сталося диво велике.
Що ж буде далі?
Ніч народилася —
он яке диво сталося в світі.
Хлюпають хвилі вечірньої мли.
Звідки вони припливли безгомінно?
Ось воно, ще одне диво:
в глибоких ярах і долинах
довго стояли холодні озера темряви,
ждали, аж поки за обрій сховається сонце...

Ось що таке життя слова, дорогий друже.

Ніщо не схитне мого твердого переконання в тому, що виховна сила слова — це ще не займана цілина на нашому педагогічному полі. Ідеал наш — гармонійно розвинена, високоосвічена, культурна, щаслива людина. Людина-громадянин, віддана своїй Соціалістичній Вітчизні, людина-творець, здатна прийняти від старших поколінь невмирущі надбання духовної культури. Людина — вірний син свого народу, людина, що вміє любити й берегти його скарби й заповіти.

В наших руках, дорогий друже, доля народу. Наша висока, свята місія — навчати молоде покоління шанувати все, створене поколіннями, кожне з яких вкладало свою краплину в той океан, що починається пінні від шкільної партії. Ми стоїмо на березі цього океану, за партами сидять майбутні плавці. Пам'ятаймо, друже, що океан цей починається з тієї Невмирущої криниці, яку береже дід Варфоломій. Бережіть Невмирущу криницю — тільки тоді океан буде вічно повен.

24

Він поспішав жити. Полудень віку вже прошумів у нього над головою, а зробити ще треба ой як багато. Життя — не прогулянка, не забава, а важка праця. Життя — як ріка. Глянеш на неї збоку — все ніби незмінно, ті ж самісінькі береги й те ж річище, але кожної миті свіжа вода, живий плин хвиль. І людина має бути схожа на ту ріку, а не на стояче озеро, заросле баговинням.

А тут іще випав такий знаменний рік — ювілейний, лешінський. Всі і всюди працюють окрилено. Школа теж не має права бути осторонь отого хвилюючого всенародного піднесення, яке панує в країні.

Він радів, коли одного разу його викликали до райкому партії і запропонували подати план роботи Павлівської школи, з тим щоб згодом

опублікувати його в пресі. Щоправда, спочатку він завагався. А чи зручно буде? Чи не скажуть, що вони вихваляються? Та товариші з райкому його швидко переконали. Це потрібно для справи. Нехай інші школи запозичають досвід. Адже у Павлиської школи є чимало хорошого, корисного. У Москві та в Києві про це багато пишуть. То чому ж про це не може сказати добре слово районна газета.

Кілька днів він разом із своїми колегами-вчителями працював над планом, намагаючись зробити його ще кращим, а головне дохідливим, щоб був він не сухим та казенним. І здається, таки непогано вийшло.

А незабаром районна газета опублікувала той план на своїх шпальтах, розповівши, як працює колектив учителів у ювілейному ленінському році, які завдання вирішує. Директорам багатьох шкіл Онуфріївського району та й близьким сусідам той матеріал приніс добру користь. Приклад павлиських учителів знайшов гарячу підтримку серед багатьох шкіл.

А він уже думав про план роботи школи на майбутній рік. Треба братися за працю негайно. Адже в тому плані він хоче відбити свої педагогічні роздуми, свої мрії.

«От тільки чи встигну я осилити те, що задумав. Щось хвороба непокоїть»,— все частіше думав він з тривогою. І, незважаючи на недугу, тягся до пера.

«От тільки чи вистачить мені надовго?»— все частіше думалося йому: бо бажань— як зірок у небі, а можливостей все менше і менше. Зрадливе тіло підводить душу. То серце стисне, аж у очах почорніє, то в животі пекучим болем різоне, ніби осколками снаряда тебе в атаці сікнули.

А тут іще, а бодай не згадувати... Та від пекучих думок нікуди не дінешся. На жаль, не одні привітальні телеграми та добрі листи приходять до нього в Павлиш. Найшлися, бач, такі люди, які називають його проповідником, мовляв, об'явився в Павлиші такий собі учитель-добряк, який всю педагогіку зводить до проповіді, виступає носієм своєрідної християнської моралі... Нападають на нього навіть в газетах. «Учительская газета» недавно оце надала свої шпальти якомусь чоловікові, що вирішив посікти його на капусту.

Дехто й досі розмахує тією газетою, мовляв, дивіться, що ось пишуть про нашого Сухомлинського...

Жаль, що його підводить здоров'я, відповів би він отому своєму критикові, як начіплювати ярлики проповідника. А можє, не варто отак хвилюватись, брати оту статтю близько до серця.

Краще я буду думати про щось гарне... Про дітєй, про своїх вихованців, яким присвятив своє життя, і, звісно, про своїх Олю і Сергія. Повиростали вони, залишили рідну домівку, навчалися в Києві, а тепер син став інженером, а донька вчителем. Обоє живуть у Києві. Час від часу навідуються до рідного села, і тоді в родині настає справжнє свято. Дружина, як і він, рада дітям, бо ж у них бачать батьки свою молодість. У Сергія є багато подібного до батька, хоч, звісно, не пізнав він усього того, що пережив той у дитинстві, в суворі роки війни...

Згадка про сина навіяла гарячі думи. А чи не написати б йому листа, і в тому посланні-сповіді розповісти все про себе. Нехай залишиться по ньому і така сторінка...

Коли йому стало трохи легше, він написав «Листа синові», в якому розповідав про своє нелегке життя, про свої клопоти і незгоди. Він виливав біль, який ятрив серце, говорив про тих нападників, що атакували його в газетах, називаючи проповідником. «Сухомлинский вводит в педагогику темное понятие, именуемое человечностью». Що це, мовляв, за «общая человечность»? І чи не віє від цього фальшивою мораллю! Адже це несе в собі серйозну небезпеку...

От уже страхопуди!

«Я не можу погодитись,— писав Василь Олександрович у листі до сина,— з тим, що дитину треба любити з якоюсь оглядкою, що в людяності, чуйності, ласкавості, сердечності таїться якась небезпека... Адже я учитель, вихователь дітей безвідмовно і без якоїсь на те оглядки. Я переконаний, що тільки людяністю, ласкою, добротою, так, простою людською добротою можна виховати справжню людину... Третину століття я працюю в школі, і це переконало мене в тому, що нормальне, абсолютно нормальне виховання можливе; можливо, воно поки що ідеальне — це виховання без покарання, без окрику, без погроз, без підвищення голосу. Хочу застерегти, щоб уникнути непорозуміння: не просто виховання без покарання, а виховання без потреби в карі. Я твердо вірю, що настане час, коли людина не буде знати, що таке ударити людину, що таке образити її. Так підказує мені моя педагогічна віра, я й виховую дітей...»

Він не міг не розповісти синові особистої трагедії, яку пережив під час війни, як втратив дорогого друга, свою першу любов Віру Повшу. Нехай знає, адже Сергійко вже дорослий.

«От я й розповів тобі, сину, про свою таємницю. Мама твоя знає її з тих пір, як ми познайомились, вона просила розповісти тобі про це, коли ти станеш повнолітнім.

...Я пішов після війни знову працювати в школу. Працювати, працювати, працювати,— в цьому я шукав забуття від горя. Цілі дні я бував з дітьми. А серед ночі прокидався і довго не міг заснути. І зараз кожного ранку чекаю дітей: з ними моє щастя. Мене часто запитують: як вам вдалося написати так багато? Так, можливо, і багато: 320 наукових праць, серед них 32 книги. Мене надихали і надихають два почуття — любов і ненависть. Любов до дітей і ненависть до фашизму.

В моєму серці вічно кипить гнів, і в той же час мені хочеться обняти і приласкати всіх дітей нашої країни, хочеться, щоб ніхто із них не знав горя, страждання... Кожний день, кожний час я пробуджую в дитячих серцях людяність — найтоншу властивість відчувати поруч з собою складні порухи чужого серця, іншої душі...

...Ніхто не змусить мене відмовитись від переконання: головним методом в радянській школі має бути людинознавство...»

І може, саме тому він написав «Сто порад учителєві», прагнучи цим самим допомогти своїм колегам. Це була своєрідна відповідь на критику його гуманних поглядів. Він не бажав ув'язуватись в непотрібну дискусію з людьми інших поглядів і переконань. Ні, краще він звернеться до друзів своїх і передасть їм свої роздуми, свої погляди, збільшивши цим самим армію учителів, людинознавців...

Людинознавство! Виховані на гуманних почуттях справедливості, наші учні стануть людьми, які наділені найкращими якостями: добротою,

щедрістю, вимогливістю до самих себе і до своїх товаришів, і у всьому керуватимуться принципами справедливості і чесності. Саме такі люди мають творити найсправедливіше в світі комуністичне суспільство».

Він закінчив писати листа, та ще довго сидів над ним. І вже в думках продовжував розмову з сином, зі своїми вихованцями і навіть з тим опонентом, якого ніколи не бачив у вічі, а лише читав його крикливу статтю в «Учительской газеті».

Ой, та стаття! Далася вона йому взнаки. Навіть уночі погано спав і ранком почував себе зле. Хоч справа, звісно, не в ній, а в поганому здоров'ї.

От і сьогодні просто на педраді раптово стався приступ. Опекло всередині вогнем. Якраз виступав і обірвав промову на півслові. Схопився руками за живіт, присів у крісло.

— Що з вами, Василю Олександровичу? — кинулись до нього вчителі.

— Дзвонить до лікаря мерщій, — сказав хтось злякано.

— Не треба, зараз пройде, — прошепотів він поблідлими губами.

Дружина кинулась до нього, поклала руку до чола, втерла рясний піт.

Хоч-не-хоч довелося злягти в ліжко. Два дні провалявся. Трохи відпустило. Лікарі наполягають — негайно треба їхати у санаторій. Знайшли коліт, гастрит, вже не кажучи про серце. Цілий букет хвороб.

— Нікуди я не поїду. Вже скоро кінець навчального року. І випуск у школі. Як же так! — заперечував Сухомлинський.

— Обійдемося без вас, Василю Олександровичу, — слізю впрохувала Галина Григорівна Арищенко, новий завуч школи. — Ми будемо старатись. Хоч, звісно, вас ми не замінимо.

— Дорога моя, — з жалем поглянув Василь Олександрович на вчительку, яка кілька років тому приїхала до їхньої школи після закінчення Полтавського педагогічного інституту і за короткий час стала улюбленою всіх учнів і вчителів. Енергійна, працьовита, за професією хоч і математик, але в душі вона лірик, ентузіаст за покликанням. З такими вчителями легко працювати.

«І по правді сказати, не хочеться розставатись», — з сумом подумав Василь Олександрович.

— Ну, поїдь, Васю, пожалій хоч раз себе, — просила дружина. — Поглянь, на що ти став схожий. Щоким запали, худий, неначе з хреста знятий, одні очі горять.

— Такий уже й поганий, — спробував жартувати.

— Та ні. Ти найкращий у світі. Але ж лікуватися треба.

І він поїхав до Трускавця. Хоч узяв роботу з собою, збирався написати план роботи школи на майбутній рік.

Трускавець розкинувся поміж гір, неначе у великому котловані. Навкруг до нього підступають високі гори. З них часто наповзають хмари, і тоді все заливає дощ. Сірий, густий, надокучливий. День і ніч плюскотить він по дахах, стікає патьоками по асфальту, дзюрчить ручаями, сіє нудьгу і сум.

Тисячі людей стоять коло бюветів у плащах, з парасольками і повільно п'ють, смочуть з кухликів воду «Нафтусю», киснуть під дощем. Не з добра вони приїхали сюди. Це не південний курорт, залитий сонцем, овіяний солопими морськими вітрами. Сюди люди приїхали не відпочивати, а лікуватися. Лихо пригнало їх сюди та пекуча хвороба.

Василь Олександрович уставав рано, ходив пити воду. Вона була якась немов болотяна, пахла нафтою, але хоч-не-хоч маєш пити. Коли б же то допомагала. Але болі в животі не проходили. І, щоб заглушити той біль, він сів до столика і писав план роботи школи.

Хоч планом його можна було назвати лише умовно. Ні, він відповідав усім своїм змістом тій назві. Він був високим взірцем. Та водночас він виходив далеко за звичайні рамки. Це була велика наукова праця вченого-педагога. Понад сто сторінок великого шкільного журналу, густо списаних дрібним красивим почерком, чорним, синім і фіолетовим чорнилами, відбили його високі думи і прагнення.

За вікнами шумів дощ. Темна ніч спустилася з гір. Трускавець спав тривожним сном, а він сидів, тримаючи грілку біля живота лівою, вкороченою рукою, а правою писав і писав:

«Ми прагнемо до того, щоб бажання знати, жадоба пізнання були головним стимулом розвитку і зміцнення пам'яті. Багаторічний досвід переконує наш педагогічний колектив, що поруч з оволодінням певним обсягом знань у школі повинна проводитись виховна робота, яка має на меті зміцнення пам'яті. Єдність мислі і зусилля пам'яті — найважливіша основа розумового розвитку. Нашою метою є розвиток постійно зростаючого, усвідомленого прагнення дитини до пізнання і утвердження своїх розумових здібностей.

...Наше завдання полягає в тому, щоб у школі панувала мисль, жив культ книги, щоб всі знання завжди знаходилися в русі, а не перетворювалися в мертвий вантаж.

Ми будемо прагнути до того, щоб кожний школяр читав літератури в 5—6 разів більше, ніж треба за підручником. Стимулом цього читання має бути допитливість. Самостійне читання — одна з головних передумов багатого інтелектуального життя колективу вихованців...»

А за вікнами січе дощ. Шумлять тривожно розгойдані вітром дерева, гілка клена б'ється до нього у вікно...

«...Не можна допускати окостеніння мислі учителя — це страшна небезпека! Не можна допускати стандарту, трафарету мислення. Головною причиною цих грізних ознак є інтелектуальна інертність. Чим більше працює педагог, тим більше йому треба читати. «Учителєві треба знати в сто разів більше, аніж він дає своїм вихованцям», — говорив колись І. М. Ульянов — батько Леніна.

В початкових класах ми будемо приділяти ще більше уваги спеціальним урокам мислення. Ці уроки — мандрівки до джерел рідного слова, яких нічим не замінити».

За стіною хтось важко стогне. Мабуть, у старого професора, який прибув сюди з Москви, знову приступ. О, вже побігла коридором сестра. Мабуть, просить старий, щоб зробили укол для знеболювання.

«А я не буду просити. Не буду, хоч у мене болить нестерпно», — думає він і продовжує писати:

«...Наш принцип — не ставити двійок, тим більше не ловити дитини на незнанні. Головна суть навчання — домагатися того, щоб дитина прагнула знати. Якщо цього немає, тоді головним стимулом, який змушує вчитись, є оцінка, і школа перестає бути світочем знань, навчання перетворюється для дитини в каторгу, вчитель — в злого наглядча, шоденник — в тавро ганьби, батько й мати — в катів, які карають за лень і нестаранність... Тільки любов до знань може виховувати у дітей розумову зрілість...

Через праці В. І. Леніна червоною ниткою проходить думка про те, що навчати молодь комунізму — це значить виробляти у неї свої переконання, погляди на життя, на самого себе.

...Ми виховуємо і будемо виховувати «дійсно освічених людей» (В. І. Ленін), трудівників і мислителів, не споживачів готових знань, а добувачів істини...

Захопившись, він уже не чув, як за вікнами перішив дощ, як темна ніч біснувалась у кронах дерев і гули громами гори.

«...Бути освіченою людиною — це означає не тільки любити свою Батьківщину такою, якою створили і утвердили її старші покоління, якою вона вийшла із жорстокої боротьби в роки ворожих навал. Вихователю тільки тоді стає істинним наставником моральності, коли він прагне до того, щоб наші вихованці приймали близько до серця не лише успіхи, а й горе, лихо нашої Батьківщини — вони є і в нашій економіці, і в науково-технічному прогресі, і у взаєминах поміж людьми. Справжнім вихователем є той учитель, який, подаючи знання про Вітчизну, уміє переслати своїм учням не тільки гордість за її досягнення, але й сердечний біль, тривогу, неспокій за те, що не все у нас так, як мусить бути. Справжня комуністична освіченість народжується тоді, коли юнак, який сидить нині за партою, бачить перед собою нелегкий шлях, по якому йому йти в житті, щоб ще більше возвеличити свою Батьківщину. Без виховання цього шляху, який вимагає великої сили духу, неможливе справжнє виховання. Уява про комунізм, як про легке, розкішне життя, — зовсім невірне уявлення...»

Ой, як же нестерпно болить у животі. Пече, розливається вогнем по всьому тілі, підступає до серця!

Може, покликати сестру? Може, прийняти якісь ліки! Ні, ні, не треба піддаватися хворобі! Вона тільки того й жде, щоб він розслабився, втратив волю.

І на допомогу йому прийшов добрий Ушинський. Здалося, він став поруч, сказав по-батьківському:

«Воля наша, як і мускули наші, міцніють від постійно посиленої діяльності: не даючи їм управ, ви неминуче будете мати слабі мускули і слабу волю».

Справді, що таке воля? Це думка, яка переходить у дію... Так, так, треба діяти. Воля може зробити багато, їй майже немає межі, як писав Герцен. Нічого не робиться само по собі, без усяких зусиль і волі, без жертв і праці. Воля людська, воля вимогливої людини — безмірно велика...

Хіба він сам не виробив упертості, твердої вдачі, завдяки волі. А що таке твердість, як не сила, в основі якої лежить союз розуму й волі...

«Що б там не було, а я буду писати. Я мушу. У мене і так мало часу. Мало...

На чому ж я зупинився. Ага, про виховання! Про те, яким має бути наш вихованець, незалежно від його майбутньої професії. Адже не всі стануть космонавтами, поетами, лікарями, агрономами й вчителями. Треба комусь ростити хліб і варити сталь. Треба! Без цього немає життя й прогресу».

І він продовжує писати:

«Ким би не став наш вихованець в майбутньому — ученим, муляром чи пастухом,— в роки дитинства і юності він з відкритим серцем, допитливим розумом, чутливою душею проходить всіма стежками Радянської Вітчизни. Лише дякуючи цьому, він приходить в наше сьогодні мудрим, сильним, мужнім, з великою силою духу й непереборним прагненням залишити після себе істинно людський слід на землі... Кожний підліток має замислитись над тим, хто він і яке минуле стоїть у нього за плечима. Виховання дійсно освічених людей — це вміння надихнути молоду людину на роздуми про долю Радянської Вітчизни, вміння пробудити почуття гордості при думці про те, що я громадянин першої в світі соціалістичної держави...

В юній душі не повинна навіть думка зародитись про те, що навчання — легка справа. Навчання повинне бути важке; учень не повинен прагнути легкого шляху в оволодінні знаннями. Видимість легкого навчання врешті-решт призводить до того, що на якомусь певному етапі людині стає трудно оволодівати знаннями, і ці труднощі неможливо перебороти. Легкий шлях в навчанні — це моральна розбещеність і спустошення людини. Той, хто за партою навчився виляти й хитрити, не може стати справжнім громадянином. Трудівник починається за партою...

Вся школа повинна бути насамперед трудовим колективом — це один із основних принципів нашої виховної роботи. Життя переконує, що людина стає вихованою лише тоді, коли вона має трудові обов'язки. Тільки тоді, коли людина на власному досвіді збагне, що таке обов'язок і відповідальність, вона може виробити свої власні переконання, свої погляди, свою тверду позицію...

Місія школи в тому, щоб виховувати людей високого обов'язку. Для цього необхідна гармонія! Хочу і повинен».

...Ще трохи, ще одне зусилля — і він закінчить вступ, заспокоював сам себе. Треба ще написати про роль вчителя, виділити це окремо. Адже без зросту і вдосконалення вчителя не можна успішно справитись із великою місією виховання. Учитель з кожним роком має поповнювати свої знання, набиратися мудрості...

«Не можна забувати дуже важливої істини,— продовжував він писати,— виховують не програми, не підручник, не метод, а особистість учителя... Не допустити власної передчасної педагогічної кончини, не вмерти заживо, не згаснути, і в цій вимозі полягає найважливіша умова того, щоб педагогічна праця дала нам справжнє щастя...»

Завжди, коли він брався за якусь роботу, то поринав у неї з головою. Забував про час, про їжу і відпочинок. Навіть болі, здається, відступали перед його силою волі.

Він писав дуже багато. Часом сам помічав, що поспішає. Писав, майже не правлячи написаного, не думаючи про видання, а тим більше перевидання своїх книг. Писав, щоб вилити все, що зібралось в душі. Іноді помічав, може, важкуватість якогось речення, до якого напевне причепилися б стилісти. Що ж, нехай.

Він був схожий на сівача, що вийшов у поле з мішком добірного зерна і поспішав висіяти в ґрунт, розкидаючи щедро, щоб не залишилось воно в засіках його пам'яті, а впало на родючу землю і проросло буйними сходами.

Лікарі вже давно застерігали його: треба лікуватись. Візьміть відпустку, й не на місяць, а на півроку чи й на рік. А він лише посміхався. «А як же школа? Не можу я залишити свою школу...»

І навіть зараз, коли поїхав у Трускавець, узив, бач, з собою роботу. Писав план роботи школи, відчуваючи, ніби він у Павлиші.

Мабуть, він здогадувався, що приречений, але не відступав, ішов назустріч тій годині. Тож не дивно, що за рік до того, як закрити навіки свої очі, написав у Київ директорові видавництва «Радянська школа» листа.

«У зв'язку з невиліковною хворобою прошу видавництво «Радянська школа» прийняти в дар всі мої надруковані праці... Крім того, після припинення моєї науково-педагогічної діяльності прошу прийняти в дар мої завершені і підготовлені до друку рукописи...»

Він старанно, дрібним почерком написав назви вісімнадцяти ще не друкованих рукописів, загальним обсягом п'ять з половиною тисяч сторінок на машинці або 220 авторських аркушів...

В кінці листа було написано: «До припинення моєї науково-педагогічної діяльності прошу вважати цього листа таємницею, про який, крім Вас особисто, ніхто не повинен знати. Це найголовніша умова.

З пошаною *В. Сухомлинський,*

Павлиш.

19 жовтня 1968 р.».

Яка дивовижна спокійність! Мабуть, після довгих нічних роздумів він зважив усе. І як людина твереза, бачив свій трагічний кінець. Але він не припиняв своєї діяльності, навпаки, горів ще більшим вогнем. Не покоїло його лише одне — ніхто не повинен знати його стану. Ніхто! Жодна людина! Ні в школі, ні дома. Лише про себе він часто повторював слова: «Треба не тільки уміти вірно жити, але і достойно по-людськи вмерти». Хоча він не визнавав цього слова. І тому писав у листі не про смерть, а про «припинення діяльності».

І справді, такі, як Сухомлинський, не вмирають. Вони лише припиняють свою кипучу діяльність. Хоч ті книги, те вчення, які залишає по собі вчений чи письменник, продовжують діяти, жити...

* * *

Деся далеко у горах гуркоче грім. І не добереш, надходить чи відходить нічна гроза.

А тут у сонному корпусі тиша. Здається, затих той сердега, що живе поруч у сусідній палаті...

Та раптом болісний крик прокотився коридором вже з іншої палати. «А-а-аа! О-ой, о-ой!» І вже біжить до якогось сердеги чергова сестра: «Мабуть, камінці ідуть».

«Що ж, у кожного свій камінь!» — подумав Сухомлинський. — У мене є свій. Він причаївся й не думає виходити. Тільки часом пече тебе всередині або так різоне, що світ потьмариться. Терпи, козаче, терпи! Від свого каменя ти не позбавишся ніколи... Одна утіха — праця... Як там сказав поет: «Працювати, працювати, в праці сконать...» Але гетьте від мене, думки сумні!»

...Він працював до самого світанку. Адже поки що це була двадцята сторінка. Закінчувався лише вступ до плану...

«Який же це план?» — скаже здивований читач. І справді, це ціла програма педагогічної культури, етики, це сміливий політ думки. Це — своєрідний заповіт вчителя-добротворця.

Хоч він і сам тоді не відав, що творить свою лебедину пісню...

А за вікнами, як на зло, дощі й дощі. Хоч надворі вже й сіріє. Народжується з почі день. Пора йти пити воду... Якби ж вона була цілющою, ота вода. Але така, мабуть, буває лише в казці...

26

Після надокучливих дощів розгодинилось. І над горами заголубіло високе небо. Відкрилися захмарені гори, і блакитне повітря струмувало над зеленими вершинами, текло в долини разом з промінням сонця.

Курортників потягло в гори. Вони ніби ожили, де й поділася нудьга. Здається, зникла разом з парасольками і темними плащами. Вся долина коло буетів заграла розмаїтими барвами.

Цілими зграями відпочиваючі піднімалися крутими стежками в гори. Старі липи і буки стояли на схилах гордовито, купалися в сонці.

Як хороше стає на землі, коли в небі світить і гріє сонце, праматірь всього живого.

Раз якось і Василь Олександрович вибрався на круті схили, що здіймалися над Трускавцем. Стояв на косогорі, обвітрений потоками, що неслися з гір. Вітер перебирав його сивину, пестив обличчя. І душа його співала.

Яка ж ти прекрасна, земле, в промінні сонця! Голуба, зелена, квітчаста. Звідси далеко на схід розкинулась Україна. Більш ніж на тисячу кілометрів. Ось він стоїть на підніжжі Карпат, в усі боки знялися зелені стяги землі. Смереки, ніби живі ракети, шугають у чисте небо.

А звідси далі на схід розкинулась хвиляста рівнина. Чарівне Поділля, а ще далі на схід синьоока Волинь. Від Прип'яті до Десни вишумлює Полісся, а далі Київщина... Лісостеп. А ще далі тихі полтавські ріки, що горнуть до Дніпра, і його село Павлиш, за ним степи аж до самої Херсонщини, до синього моря...

Він бачив усю Україну, бачив своє тихе село і рідну школу серед яблуневого саду на залитому сонцем косогорі. На мить здалося, що він стоїть саме на тому взгірку.

І йому нестерпно захотілося додому. «Поїду я. Все одно мені ця вода не допомагає. А від цієї вологи та дощів серце зовсім змучилось». Немає чим дихати в цій улоговині. Тут на горі якось по-іншому й дихається.

Може, тому, що ясні далі відкрилися перед ним. Жаль лише, що, мабуть, бачить він їх останній раз...

Та не треба думати про це. Не треба... І він підставляв своє лице вітрові, гірському легеню, що летів із гір і широко маяв крильми над посивілою головою степовика з-над Дніпра.

Ой ви, вітри, вітровіння, як вас не любити, коли ви лопочете і здаєтесь мені за матусине благословення.

От коли б ви несли у собі цілющість, дивну силу, від якої б людина стала здоровішою, позбулась своїх недугів. Але не мають такої сили вітри. Несуть одну лише бентегу.

І води цілющої немає. Може, для когось і є, але не для нього. Щось вона не допомагає йому. А розлука зі школою тільки нагонить журу. У школі скоро випуск. Як же це без мене! І відганяв від себе думку, що, може, то буде його остання сходинка...

Він прощався з горами, з голубою далечню, повертався назад і вже не зайшов до бовету, щоб напиться води.

Швидко склався і паступного ж дня вирушив у дорогу. Він їхав поїздом, хоч думки обганяли й поїзд. Він віз у чемодані написаний в Трускавці план. Там було і все те, що мало бути в плані, до деталей розписано, кому з учителів і що робити. Які провести бесіди, позакласні роботи. Що читати, як поєднувати естетичне і трудове виховання...

І ще були в цій мудрій праці педагога роздуми, що звучали, як афоризми. Триста таких афоризмів, крилатих думок. Своєрідна книжка мудрості. Заповіт вчителя дітям. Ось деякі з цих роздумів Василя Олександровича:

«В дитинстві і в ранній юності ти береш у борг — у батька, у матір, у суспільства — пам'ятай про це завжди.

Якби всі залишалися на все життя боржниками, людство перестало б існувати, життя перетворилося б у пекло.

Найпрекрасніші і в той же час найщасливіші ті люди, хто прожив своє життя, дбаючи про інших.

На твоєму людському шляху — каміння, яке ти повинен прибрати, щоб тим, хто іде за тобою, було легше йти. Якщо ти за своє життя не побачив жодного каменя й не прибрав його з дороги — ти не людина.

Старість не може бути щастям, радістю. Це тільки невігласи вигадали слова «щаслива старість». Старість може бути спокоєм або горем. Спокоєм вона стає тоді, коли її шанують. Горем її робить забуття і самотність. Не перетворюй в горе старості — дідуся і бабусі, матері й батька.

Умій відчувати серце матері, умій бачити в її очах ласку і спокій, щастя і радість, тривогу і бентегу, розгубленість і прикристь. Якщо ти в дитинстві не навчився бачити в очах матері її душу, ти на все життя залишишся моральним калікою.

Не вимагай від рідних неможливого. Взагалі ти не маєш права вимагати від батьків! Вони дають тобі все, що в їхніх силах і змозі.

«Три біди є у людини — смерть, старість і погані діти», — говорить українська мудрість. — Старість неминуча, смерть невідвратна — перед нею не можна зачинити двері свого дому, а від поганих дітей можна дім зберегти, як від вогню. І це залежить не тільки від батьків, а й від самих дітей.

Ти станеш справжньою людиною лише тоді, коли узнаєш, що значить трудно. Якщо в дитинстві, отрочстві, ранній юності тобі все було легко — ти можеш вирости безвольною ганчіркою.

«Хоча б над тобою було сто вчителів — вони будуть безсилі, якщо ти не можеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе.

Не йди найлегшим шляхом. Вибирай завжди дорогу нелегку. Переборювання труднощів загартовує людину. Той, хто переборов труднощі, подібний до альпініста, який здолав вершину.

Якщо ти бачиш зло, якщо переконаний, що старші роблять певірно або аморально, — говори про це відверто і мужньо. Говори насамперед учителям. Учитель повинен бути совістю народу.

День без мислі, без читання, без розумового напруження — даремне прожитий день. Не губи часу!

Читання книг — це труд, творчість, напруження духовних сил.

Для того, щоб мати моральне право один раз сказати про біди і горе своєї Батьківщини, треба десять разів щось зробити для її величчя і слави.

В якій би далекій закуток нашої Вітчизни не закинула тебе доля, не забувай своєї коліски.

Не забувай своєї рідної мови. Мова — це тисячі ниток, які пов'язують мільйони людей в єдине ціле, з народом!

Порушувати закон — це все одно що рубати гілку, на якій ми сидимо.

Любов — найбільш інтимне і святе почуття. Бережи таємниці кохання. Дорожи честю дівчини.

Дівчино, будь мудра і вимоглива в коханні! Любов — гаряче почуття, але володарем над нею має бути розум.

З того часу, як ви почуєте крик своєї дитини, починається ваша виключно тонка суспільна діяльність.

Умійте дякувати і бути вдячними. Насамперед дякуйте матері і батькові за те, що вони дають вам щастя буття, матеріальні і духовні блага.

Умій дякувати старшим за те, що вони повчають тебе. Почувши похвалу, дякуй і обіцяй жити по-людському. Почувши докір, несхвалення твого вчинку, дякуй за те, що тебе вчать жити по-людському.

Умій дякувати вчителеві. Вислухавши слова похвали, дякуй за науку. Вислухавши гіркі, суворі слова, теж дякуй за науку. І ти будеш людиною!

Твоя соціалістична Батьківщина, твій радянський народ — це тисячолітнє дерево, що пустило коріння в глибину віків і гордо розкинуло віти над землею, щедро зрошеною кров'ю твоїх предків. Будь на цьому дереві не сухим сучком, а міцною гілкою, що зеленіє, цвіте і плодоносить, залиш по собі добрий слід на рідній землі. Тобі дано прожити кілька десятиріч на родючій землі Батьківщини, залиш по собі не подряпину, яку вкриє пилом перший вітер, а глибоку борозну з колосками пшениці, що наливаються кожного року янтарним зерном, проживи своє життя так, щоб про тебе добрим словом згадували люди».

27

Літня ніч розвішала над Павлівською школою у високому небі зоряні люстри. Сад шумить, обважнілий від дозрілих плодів, шумить таємниче, піби розповідає казку тим дітям, яких зустрічав, будучи ще й сам молодим та зеленим.

Десять літ сплигло. Розкинувся сад, зметнувся гіллям у небо. І діти вирости, стали дорослими. І ось сьогодні прощаються з школою.

Звуки духового оркестру з павлівського косогору, як сон, як мрія. Вслухається в ті звуки Василь Олександрович. Разом із завучем вони підписують атестати зрілості, які мають вручати випускникам.

Затримались трохи. Адже чекали Василя Олександровича. Сьогодні вдень він тільки приїхав з Трусавця. Поспішав на свято...

— Ви пробачте, Василю Олександровичу, але я не посміла підписуватись за директора школи,— пояснила Галина Григорівна.— Хіба ж можна! Та й дітям приємно буде, що в атестаті зрілості ваш підпис...

«Дякую тобі, серденько,— хотілось сказати йому цій добрій, ласкавій учительці.— Можливо, це мій останній підпис»,— і відгонив від серця отой неприємний холодок...

— Ну от, вже й готове. Аж упрів від напруження...

Він вручав дітям атестати, тиснув руки, обнімав, ледь стримуючи сльози. Увесь час не давала спокою підступна думка. «Невже це моя остання сходинка,— пекло в голові.— Ні, ні, не може бути. Я видужаю, я вистою».

В найбільший розпал веселощів йому стало зовсім зле, і він непомітно вийшов із зали до своєї квартири, що була в кінці коридора.

Та його відсутність помітили. І вдарила в серця дітей і вчителів тривога: «Василеві Олександровичу погано! Знову приступ!» Вони вже поривалися до нього в кімнату. Стривожена Ганна Іванівна заспокоювала

їх як могла. «Він приліг трохи відпочити, сказав, що лише на півгодини, а потім знову прийде». Хоч вона знала, як йому важко зводитись на ноги.

— Що з тобою, Васю, дорогий? Може, лікаря викликати...

— Не вистачало ще цього. Щоб зіпсувати дітям свято. Зараз я встану, — і витирав піт скаліченою рукою.

Дружина налила йому краплі, поклала грілку. Тихо шепотіла в другій кімнаті, витираючи сльози.

Важко йому було. Ой, як дуже важко! І все ж він устав. Вийшов, ніби п'яний, з квартири. Коли він зайшов до зали, вибух радості заповнив школу, всі кинулися до нього.

О благословення мить щастя! За неї можна віддати все і навіть життя.

Він стояв у дружньому колі й усміхався. Фотографі-аматори клацали апаратами. Кожному хотілося відбити на плівці оту мить прощання з рідною школою...

Ніч плівла над Павлишем. І несла вона пахощі зрілого поля, і дух полинів з прадавніх скіфських могил, і запах євшан-зілля рідного, до болю рідного краю.

Тільки перед сходом сонця розійшлися вчителі й випускники. Як жаль, що він не міг з дітьми на цей раз піти в степ зустрічати схід сонця. Як жаль!...

Стояв біля школи і дивився, як поволі віддаляється від нього юнацький ключ. Діти, оглядаючись, махали здалеку руками своєму вчителю, ніби кликали його за собою, в далекій вирій!...

Ой лелеченьки ви мої, не увігнатися мені за вами!...

Хвороба напосілась на нього, вклала в ліжко. І він терпляче зносив усі болі й страждання. Він тримався мужньо. Знаходив утіху в книгах. Гарячково працював над новою книгою, яка мала вийти в Києві у видавництві «Радянська школа». Це мало бути продовження його роздумів і спостережень, які він виклав у книзі «Серце відаю дітям». Тільки це вже про старшокласників. Уже прочитав верстку. Скоро вийде! І називатиметься та книга «Народження громадянина».

А в Москві, у видавництві «Просвещение», вийшла книга «Павлишская средняя школа». В ній написано про двадцятирічну працю всього педагогічного колективу, викладено основні мислі про розвиток сучасної педагогіки, розказано і про скромний досвід школи у вихованні молодого покоління.

Особливо радувало те, що він розповів читачам про своїх колег по спільній праці, про учителів рідної школи, починаючи від ветеранів, таких, як Яким Іванович Лисак, Катерина МIRONІВНА Жаленко, Ольга Йосипівна Степанова, Вікторія Трохимівна Дараган, і кіпчаючи наймолодшими, які прийшли до школи недавно, серед яких були і їхні вихованці, а тепер молоді вчителі — Андрій Андрійович Ворошило, Віктор Іванович Шенгур, Лідія Мефодіївна Курило, Валентина Олексіївна Горбач. Ні, він нікого не обійшов, усіх згадав добрим словом. Вони заслужили того. Та про кожного з учителів можна було б написати захоплюючу повість...

...Вже готова докторська дисертація — двісті п'ятдесят сторінок машинопису. Разом з поважними ученими Москви і Києва обирав тему,

на якій добре знався: «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості». Та багаторічна його праця прочитана і схвалена в Москві. Скоро має бути захист дисертації. Уже визначені опоненти, серед них академіки Корольов і Мазуркевич.

Така, можна сказати, видатна подія в його житті. А тут, як на зло, напосілася хвороба. Треба хоч написати листа до Києва. Давно збирався.

Це був останній лист з Павлиша, написаний красивим дрібним почерком.

«Добрий день, дорогий друже Олександрє Романовичу!

Пробачте за те, що своєчасно не відповів на Вашу телеграму. Майже весь червень я був у санаторії в м. Трускавці, а приїхавши з санаторію, захворів дуже. Взагалі після останнього з Вами побачення я дуже хворів, і були такі хвилини, коли здавалося, що і світу білого не побачу більше. В грудях у мене кілька осколків ще з війни, треба робити операцію, а операції робити не можна, бо серце не витримає.

Дуже вдячний Вам за доброзичливе ставлення до мене...

Р. С. Посилаю Вам обіцяну книгу. Ой, яка ж у мене пам'ять стала! Пообіцяв ще коли — й забув...

З пошаною В. Сухомлинський.

30. VI. 70 року».

...Скільки у нього роботи. Невже не встигне? Як там сказано у Тараса Шевченка... «І полишаємо діла».

Та що це я справді! Не треба розкисати. Мудрий Сепска говорив: «Є пристойність і в горі. І в сльозах треба знати міру. Тільки нерозумні люди бувають нестримані у своїх проявах як в радості, так і в скорботі!»

Ні, він плакати не буде. Та й що ті сльози — вияв слабості людини. Є життя і є смерть. Треба не тільки вміти по-людському жити, але й гідно, по-людському вмерти. Така вже доля людини. Поділяють радість з іншими в колективі, а вмирає кожний в самотності.

А от і неправда! Хіба він самотній? Біля нього вірна дружина, і друзі вчителі, і діти. Дивись, забіжать до кімнати хлопчики й дівчатка, оченята горять, а в глибині їх очей сплескує смуток. Говорять стиха, пошепки. То, дивись, яблук принесуть зі свого шкільного саду, то квітів польових. Самі ходили аж до скіфських могил... Васильків парвали і материнки.

Він брав ті святі дари землі в діток, гладив малечу, розпитував про все, що творилося там, за стінами школи. І вони охоче розповідали. Побувши трохи, прощалися з ними і тихо виходили з кімнати.

Як йому хотілося піти вслід за ними аж туди, в степ, до скіфських могил, відчути на собі смагу сонця, повів вітру.

Частенько заходили до нього товариші і друзі з райкому партії, з обкому, приїжджали колеги з облнаросвіти і міністерства. Всі вони раді б допомогти йому, але що вдієш — хвороба зайшла так далеко...

А може, він ще й видає. Чого з людьми не буває. Треба лише не піддаватися хворобі, гнати від себе сумні думки.

Він переводив очі на стіл, що стояв поруч, тягся рукою до незакінченого рукопису, якось ненароком зачепив маленьку коробочку з-під годинника, в якій лежав давній осколок, що сікнув його під Ржевом мало не в саме серце. Лікар у госпіталі давно колись витяг з тіла отой рваний осколок з ворожого снаряда і передав йому на пам'ять...

Перехилився з ліжка, дістав на підлозі маленький шмат металу, розглядав його пильно, піби вперше бачив. І знову поклав у коробочку. «Ну полеж там ще років з десять»,— сказав сам до себе і стомлено відкинув голову на подушку.

Чомусь згадалося, як вчора приходила матуся з Омельника. Приносила пироги з калиною. Бідна, коли б вона знала. Йому нічого їсти не можна.

Поплакала над сном і пішла, згорблена не стільки від літ, скільки від важкого материнського горя...

Літо шуміло гарячими крильми над селом, випалювало кураї і полини на косогорах, на древніх скіфських могилах.

Він дивився на літо, на світ з вікон своєї кімнати, не було сил навіть вийти на подвір'я. Чув тільки, як за стінами падали, зривались і гупали в м'яку землю яблука.

Гуп-гуп-гуп...

А може, то удари власного серця?

Вдень ще так-сяк, а ночі здавались безконечними. Лежав і прислухався. Ось прийшов поїзд з Кременчука, привіз нічну зміну... А зтим прогукотів скорий на Знам'янку. Хтось заспівав пісню, мабуть, юнак повертається від дівчини. Боже, яке то щастя. Іти, і співати, і бачити над головою зорі...

Вдарила рейка десь на краю села. То дід сторож пробив третю годину, скоро й світатиме. Це, бувало, в такий час він уже прокидався, тишенько виходив з кімнати до кабінету і брався за перо...

А зараз несила. Тільки думка працює напружено і невтомно. Все тіло піддається хворобі, а голова ні... І думки ясні і чіткі, так і просяться на папір...

Заходив ранок, та й він не приносив полегшення. І скільки ще відведепо йому отаких днів і ночей?

Лікарі наполягали покласти хворого в лікарню, а він все ще опирався, не хотів покидати свого косогору, своєї висоти, де вирощував сад своєї надії.

І все ж довелося.

Це було в середині серпня. Діти вже приходили до школи, особливо малечка, з нетерпінням чекаючи дзвінка. Машина швидкої допомог підїхала до школи. Два санітари взяли носилки, щоб покласти в них хворого.

Коли він побачив їх з носилками, то відразу ж запротестував.

— Не треба, я сам... На подвір'ї діти. Я не хочу, щоб вони мене бачили безсилим. Не хочу...

І, переборюючи нестерпний біль, пішов, підтримуваний дружиною і лікарем, діти сумними очима проводжали його на вулиці, аж поки машина не зникла в дорожній куряві.

Палата районної лікарні вдарила йому в піздрі специфічним запахом ліків і йодоформу. Зникли запахи землі, пахощі саду і степу...

Ох, як же тут сумно! Вже коли б і вмирати, то серед степу широкого, хоча б на отих скіфських курганах. Але вони зараз далеко...

Він промучився кілька днів. Нарешті лікарі вирішили робити операцію. Іншого виходу не було. Викликали досвідченого лікаря-хірурга, зібралися на консилиум. Прийшли до нього в палату в білих халатах. І війнуло йому далекою згадкою про військовий госпіталь в Уві...

І тоді були ж отакі люди в білих халатах. Але він хоч і був покалічений, але на двадцять вісім років молодший...

Двадцять вісім років подарувало йому життя! Це добре. Адже він міг загинути під Ржевом. Він, власне, помирав там і врятувався чудом.

Чого ж йому горювати зараз...

Як чого? Він же хоче жити, жити! Тільки ж полудень віку. Попереду стільки роботи...

Лікар наказав негайно готувати хворого до операції.

— Робіть що хочете. Тільки швидше, і, якщо можна, дайте мені хоч три-п'ять років життя...

— Я радий вам віддати своїх десять,— усміхнувся лікар.— Будемо сподіватися на краще...

Операція проходила довго. Лікарі вжахнулися, побачивши цілковите змертвіння шлунка й кишечника. І страшне слово «гангрена» зірвалося в старого хірурга... На жаль, пізно. Дуже пізно! Тут медицина безсила...

Під стінами лікарні ходила заплакана мати. Та її не пустили до сина.

Дружина стояла під дверима, зчорніла від горя. Діти товпилися на подвір'ї, прийшли провідати свого директора, свого учителя, найкращого в світі друга.

А він лежав на білих подушках і, здавалося, спав.

Та ні, він не спав. І навіть крізь затуманений мозок до нього долинув дзвінок від школи, в якій він учителював давно-давно, в роки своєї юності.

Шкільний дзвінок, мов блакитний грім далекої весни, який почув би він навіть мертвий.

Він підвівся на лікоть, глянув у вікно, побачив дітей з квітами. І тихо промовив:

— Знову вересень... Дзвінок! Діти ідуть до школи... А я іду з життя...

І впав безсило на подушку, відкинувши руку.

Хтось зойкнув у палаті... Брязнула об підлогу розбита склянка. Важким, безмовним риданням зайшла дружина... І гірко тужила на подвір'ї, поблизу лікарні, старенька, осиротіла мати...

Зупинилося гаряче серце, до останнього подиху віддане дітям...

Він похований недалеко від своєї школи, всього лише за триста кроків.

Він не покинув її навіть у своїй смерті...

Ліг на полиневім косогорі, звідки відкривається такий чудовий простір. Тисячі разів він проходив колись цією дорогою мимо кладовища...

А тепер спить у рідній землі. Гора вінків на його могилі. І сонце кладе свої вінки на могилу добротворця, золоті і срібні вінки, які вивували йому ковалі-вслети на щастя, щоб по всій землі було світло і сонячно...

Вінки з чудової казки.

Невже вона відійшла навіки разом з ним?

Ні, казка, як і пісня, не має кінця. І життя його не закінчилось у той скорботний вересневий день. Він живе у доброті справ своїх, в серцях своїх вихованців, в буйному розвої свого саду, у ярих сходах щедрої ниви, яку засівав золотим зерном, і у вічному весняному блакитному громі...

Павлич — Ірпінь
1970—1973

Василь Олександрович Сухомлинський належить до найвидатніших постатей радянської педагогіки. З його ім'ям пов'язані дальший розвиток і піднесення сучасної педагогічної науки.

Багатюща, самобутня творча спадщина В. О. Сухомлинського з плином часу привертає все більшу увагу. Тільки за останні роки вибрані твори педагога вийшли масовими тиражами. Десятки його окремих книг побачили світ як у нашій країні, так і за кордоном. Про педагогічні ідеї, систему комуністичного навчання і виховання підростаючого покоління, збагачену сільським учителем, написані численні наукові статті, брошури, книги.

Не заростає стежка до селища Павлиш — колиски мрій, творчих поривань і вагомих звершень Василя Олександровича. Освітнянські делегації, окремі педагоги, батьки приїждять сюди з різних куточків нашої неосянної Батьківщини, з-за кордону, щоб прилучитися до невичерпної кришні цілющого досвіду.

У книзі відгуків, що зберігається в Павлиському державному педагогічно-меморіальному музеї В. О. Сухомлинського, серед численних записів можна натрапити на рядки, залишені делегацією вчителів Павловського району Воронежської області. «Ми, — зазначається там, — приїхали до Вас учитися і не помнилися. Тепер ми пересвідчилися, що не лише в казках добро пермагає зло. У Вас ми ще раз переконалися, що Сухомлинський потрібний усім...» Справді, гранично стисло і точно вдалося воронежцям передати покликання часу: спадщина павлиського педагога, його ідеї потрібні всім, хто навчає і виховує.

Привертає увагу, вабить неповторна, самовіддана діяльність Сухомлинського, його феномен і митців. Серед художніх творів про педагога-новатора особливе місце слід відвести повісті «Василь Сухомлинський» (Добротворець) Івана Цюпи — відомого письменника, популярного автора багатьох художніх творів, у тому числі й художньо-документальних. Твір, написаний по живих слідах життя, по суті став першим художньо-документальним осмисленням постаті педагога в прозі.

В. О. Сухомлинського не стало 2 вересня 1970 р., а перший варіант книги про нього з'явився вже наступного року.

Можна, мабуть, виділити три основних чинники, що сприяли створенню книжки. По-перше, автор був особисто знайомий із сільським педагогом, стежив за його роботою, певний час спілкувався з ним. По-друге, уважно й ретельно вивчив фактичний матеріал: простудіював його наукові праці, ознайомився з рукописами педагога, зустрічався й листувався із рідними, близькими, а також колегами по роботі В. О. Сухомлинського. По-третє, Іван Цюпа сам працював на освітянській ниві. Усе це сприяло порівняно швидкому осмисленню важливих документів, фактів, різноманітного матеріалу, а зрештою, й успішному завершенню роботи над книгою.

Народився В. О. Сухомлинський 15 серпня 1918 р. в бідняцькій хліборобській родині села Василівки Онуфріївського району на Кіровоградщині. Автор відображає навколишнє середовище, мальовничі картини природи села.

Коліс П. Тичина, замислюючись над величию свого геніального земляка О. Довженка, запитував: «...І як це міг вічнозамріяний лісостеп такого пружного й до звершення діл найтрудніших завжди поспішаючого, гарячого появили! До кого й до чого саме прислухався в дитинстві Довженко? Кому й чому наслідував, як уже підріс? У який бік найчастіше звертав він свої погляди?» Ці та безліч інших запитань, пов'язаних із становленням характеру, формування світогляду Сухомлинського постало перед І. Цюпою під час роботи над повістю.

Не уникаючи гострих кутів навколишньої дійсності, не прагнучи прикрасити її в ошатисті декорації, письменник реалістично змальовує складне, сповнене труднощів, несподіванок життя головного героя.

Починається книга чи не з найбільш драматичної події в житті педагога — тяжкого поранення політрука роти Сухомлинського взимку 1942 р. під Ржевом, де точились кровопролитні бої. Час від часу в тканину твору підкріплюються розповіді про дитинство Сухомлинського, навчання у Василівській школі, Кременчуцькому технікумі, Полтавському педінституті. Не обминаються перші неслегкі кроки вчителювання. Отже, композиція твору спрямовує оповідь, так би мовити, двома руслами, що дозволяють відтворення сучасного життя відтінити, «озвучити» цінними й цікавими екскурсами в минуле. Зумовлене цим сповільнення дії, насиченої драматично-трагічними елементами, надає сюжетові напруженості, посилює цікавість до зображуваних подій.

Дехто, недостатньо обізнаний із життям Василя Олександровича, вважає, що йому порівняно легко дісталися великі успіхи на педагогічній ниві, що він належить до тих щасливців-самородків, у котрих не було інших труднощів, як встигати пожнати лаври розквіту власних здібностей, таланту. А насправді все було далеко не так або принаймні не так. В. О. Сухомлинський — це виняткова, пристрасна одержимість у праці, безмежна відданість і підпорядкування всього себе справі, безсонні ночі над розв'язанням педагогічних проблем, зрештою, це (за відомим парадоксом А. Ейнштейна) повсякденне прагнення в одній астрономічній хвилині вмістити три людські, власні.

Автор книги приділяє увагу змалюванню складних умов, обставин, які пережив головний герой твору. Так, у Василівці під новий рік ще

хлопчиною, катаючись на скованій морозом річці, він потрапив у ополонку і надовго запледував. Коли навчався в Кременчузі і повертався в хуртовину додому, знесиленний ледве не замерз під скиртою соломн. Як наслідок цього, надовго захворів — запалення легень, плеврит. Лікарі, любляча мати доклали всіх зусиль, щоб поставити його на ноги.

Не встиг одужати, як кинувся рятувати у станку хлопчика Володю, що ледь не втопився. Знову підступно загострилася, ускладнилася хвороба. Довелося надовго їхати на лікування в Одесу, Крим, залишити навчання, улюблену працю.

Та різноманітні випробування, які випали на долю молодого педагога, не лише переборювалися, а й гартували характер, народжували велику енергію для подолання труднощів у подальшому житті. А воно накопувало нові хвилі неприємностей, горя.

Обпалила звістка, що на Кіровоградщині фашистські заїди закатували партизанку — наречену Сухомлинського Віру Повну.

Влітку 1942 р. в евакуації помер хворий батько. Спеціальна комісія відмовляє молодому політрукові в проханні після госпіталю повернутися на фронт: відкрилася давня хвороба легень та й поранення давалося взнаки.

Призначили директором Увинської середньої школи, що в Удмуртії. Тут він вступає до лав КППС.

У 1944 р. повертається на Кіровоградщину — працює завідуючим Онufріївським райвно.

Новий завідуючий райвно часто відвідує школи, намагається якнайкраще вивчити проблеми навчально-виховного процесу. Невеселі то були повоєнні роз'їзди: на кожному кроці натикався на сліди тяжкої, жорстокої війни. У значної частини сімей батьки не повернулися додому. Навчальні заклади нерідко розміщувалися у пристосованих приміщеннях. Не вистачало парт, підручників, книжок, зошитів. Бракувало вчителів. До тих, хто працював несумлінно, про людське око, ставився непримиренно. Тим, хто ще не набув майстерності, допомагав, радив, як поліпшити свою роботу. Проймався неспокоїною турботливістю за всі школи району, хвилювався, переживав. Нарешті вдалося упроситися в школу. З 1947 р. В. О. Сухомлинський — директор Павлівської середньої школи. Ніхто не міг тоді передбачити, яку незвичайну, багатогранну за своїми масштабами роботу розгорне сільський вчитель разом із педагогічним колективом школи, ким стане він для радянської педагогіки, до яких вражаючих результатів приведе його наполегливість, велика, крицева сила волі в досягненні мети, його неспокоїна закоханість у справу...

Важливо, що автор повісті приділяє увагу становленню В. О. Сухомлинського як громадянина і фахівця. Глибоке усвідомлення свого місця в соціалістичному суспільстві, відповідального і почесного покликання — навчати і виховувати підрастаюче покоління, громадянська активність, прагнення своєю працею якомога більше принести користі Країні Рад, народові, любов до школи, дітей — ось головні чинники, які є визначальними в діяльності педагога від перших кроків до останніх на освітянській ниві.

Він учив дітей і сам повсякчас учився, вдосконалювався, жадібно

нагромаджував знання, досвід, неординарний, творчий підхід до шкільних та позашкільних заходів. У кожний урок вкладав усі свої знання, всю напругу. Проводив його так, наче він був останній у його житті,— емоційно, іноді пристрасно, але завжди чітко, переконливо. Учив пізнавати навколишнє життя, прищеплював смак до знань, умінь. Насичував його цікавими пізнавальними фактами. Багато уваги приділяв урізноманітненню форм подачі матеріалу. Умів по-справжньому заохочувати своїх вихованців до корисних і цікавих справ — посиленої допомоги рідному колгоспу, краєзнавчих походів, вирощення дерев і рослин, збирання гербаріїв, фенологічних спостережень і т. д. Цінував час і навчав інших дорожити кожною хвилиною. Прагнув її використати раціонально, з найбільшою користю для учнів, колег і для себе.

Іван Цюпа переконливо зображує, як В. О. Сухомлинському вдавалося поєднувати обов'язки вимогливого, справедливого адміністратора школи, чудового вчителя-експериментатора з надзвичайно великою, плодотворною науково-педагогічною та публіцистичною роботою, широким колом громадських обов'язків.

Образ Сухомлинського виявився б неповним без відтворення його індивідуальних, неповторних особливостей спілкування з дітьми, їхніми батьками, з колегами. Кращі сторінки книжки — це ті, де автор розповідає про уроки Василя Олександровича, сповнені глибокого змісту, психолого-педагогічних тонкощів. Тут і бесіди про поглиблене осягнення суті літературних героїв, красу слова, значення духовних цінностей, зокрема книг, про любов до соціалістичної Вітчизни, високу моральність і т. д. У повісті наголошується на винятковому таланті педагога з кожним учнем вести бесіду на глибоко-індивідуальній основі, з урахуванням особливостей його сімейного стану, нахилів, смаків, уподобань, прагнень і т. д. Розповідається також про те, як Василь Олександрович згуртовував навколо себе колектив вчителів, робив їх своїми однодумцями і соратниками в творчих пошуках, у вирішенні великих і складних завдань, які ставилися перед сільською школою.

Письменник намагається розкрити деякі секрети педагогічної майстерності В. О. Сухомлинського, подати факти конкретної виховної бесіди, впливу на дітей. Це, певною мірою, посилює інтерес до книжки не лише фахівців, учителів, а й широкого читача. Так, у повісті І. Цюпи учителька Марія Григорівна розповідає: «У п'ятому класі був такий собі учень Ан-тось. Він завжди нудьгував на уроках і, щоб згаяти час, займався чим завгодно. Приносив з собою в клас різні іграшки. А то ще спіймає якогось джмеля, покладе в коробочку з-під сірників, і той гуде, ніби на струнах. Під час уроку витягне сірники і буде на парті якусь хатку. У кишенях у нього гудзики, скельця, різні балабончики. Адже й сам не слухає, і від-»

Ну як його відучити від отих пустощів? Та й поганий приклад, як та пошесть, може захопити вертає увагу інших. Та й поганий приклад, як та пошесть, може захопити інших учнів.

Вчителька звернулася до директора, і той порадив: «Попросіть усіх учнів, нехай вони позносять з дому всілякі іграшки і покладуть йому на парту. Хай бавиться».

Вчителька так і вчинила.

— І що б ви думали? Діти відгукнулися на це з радістю. Другого дня зібрали цілу гору іграшок, здебільшого зіпсованих. Дівчатка позносили ляльки, різне квітчасте шмаття. Та ще й приказують при цьому: «Ось тобі, Антосю, бався на здоров'я. А то тобі нудно, та й іграшок мало. Ми вирішили тобі допомогти».

Спалахнув від сорому хлопець. Стоїть сам не свій. Те, що було для нього забавою, тепер завдало йому прикрощів і болю.

З того часу облишив Антось свої пустощі. Як рукою зняло. І сидів на уроці уважний, зосереджений, а згодом сам сміявся зі своїх вибриків.

На кожний урок нести багаж нового, раніше учнями незвіданого, незнаного, повсякчас удосконалювати власні знання, систематично працювати над певною науково-методичною проблемою,— таке завдання перед учителями ставив директор школи і особисто подавав добрий приклад, зразок. Він уважно вивчав творчу спадщину Платона, Арістотеля, Сократа, Мора, Компанелли, Рабле, Коменського, Руссо, Песталоцці, Дістервега, праці вітчизняних педагогів Г. С. Сковороди, К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, Л. М. Толстого, революціонерів-демократів О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка — усіх не злічити. І майже в кожного брав і переосмислював те раціональне зерно, досвід, який можна було використати в сучасних умовах.

Іван Цюпа, здається, ніде не прикрашає, не ідеалізує постаті визначного педагога, а, навпаки, прагне показати сувору правду життя саме так, як вона складалася в головного героя,— радощі і прикрощі, щастя і горе. Вдало зображено епізод, пов'язаний з упередженою, несправедливою та образливою перевіркою діяльності В. О. Сухомлинського за анонімним листом. Комісія будь-що намагалася по-наклепницькому звинуватити директора-новатора насамперед у відступі від педагогічних канонів, у вогнищській самодіяльності, безпринципності. Мужність і витримку виявив у той час педагог, звернувшись за правдою із спеціальним листом до Кіровоградського обкому партії.

Секретар обкому знайшов час особисто приїхати в Павлиш, побувати на уроках учителів, ознайомитись з роботою педагогічного колективу і відкинути несправедливі звинувачення, заспокоїти Василя Олександровича, а значить — зміцнити його віру в плідність нових педагогічних пошуків. «І знову в школі,— зазначає автор,— настали напружені дні від дзвінка до дзвінка. А коли спадала ніч, в кабінеті директора школи довго горів вогник, кидаючи виклик темряві. І тільки десь опівночі він згасав, щоб удосвіта спалахнути знову».

У наполегливих пошуках, директорів широко допомагали вчителі. У результаті з'явилася підготовча група, пізніше названа дітьми і батьками «Школою Радості», а також «Кімната Слави», «Діброва Героїв», «Куточок краси», «Кімната Казки», «Острів Чудес».

Навчання розпізнавати красу в степу, лісі, пізнавати її різноманітні явища, праця над розвитком мислення дітей, збагаченням їхнього словникового запасу відбувалося у так званій «Школі під Голубим Небом». Говорячи про ефективні позакласні заходи, слід згадати також «Свято Першого Хліба», «Свято Книги», «Свято Троянди», «Свято прощання зі Школою», конкурс на кращу декламацію художнього твору, ведення дітьми «Книги Природи» тощо.

Але чи не до найбільших досягнень, започаткованих і усталених у Павлівській середній школі, слід віднести сміливе, наскрізь поваторське вироблення методики навчання дітей уже з початкових класів уміння складати казки, оповідання, вірші. Та хто не знає золотого правила педагогіки: щоб навчити, треба самому вміти! Крім того, ще й учителів до цієї справи слід навернути. Чи підтримають, чи підуть слідом?

Але педагог береться за це, здавалось, нездійсненне завдання і блискуче долає труднощі. Праця дітей у літературних жанрах скеровувалась і заохочувалась учителями, звичайно, не з метою зробити геть усіх школярів письменниками. Це здійснювалось для того, щоб розвинути в учнів художнє мислення, щоб вони краще володіли писемним мовленням, глибше зрозуміли комунікативну функцію слова, його багатозначність, закріпили правила граматики на практиці.

Яскраве свідчення успіху методики В. О. Сухомлинського — це наявність більше сотні томів дбайливо опрацьованих і старанно художньо оздоблених дитячих творів, що зберігаються в Павлівському державному педагогічно-меморіальному музеї.

Де й коли, яка інша школа могла похвалитися такими результатами? Поки що немає такої школи. Більше того, частина дитячих творів уже вийшла у видавництвах окремими книжками, а також використовується в численних передачах для дітей по радіо і телебаченню. Серед них і такі, наприклад, як мініатюрна Зіпінна казочка, що називається «Жолудь»:

«Повіяв вітерець. Упав з дуба жолудь. Жовтий, блискучий, ніби викуваний з міді. Упав і думає: «Так хороше було на вітах, а тепер я на землі. А звідси не видно ні річки, ні лісу.

Засумував жолудь. Став проситися: «Дубе, візьми мене на гілочку». А дуб відповідає: «Дуренький ти. Подивись, я теж виріс із землі. Пускай скоріше корінь, рости. Станеш високим дубом».

Вона, ця казочка, що наводиться в повісті, не потребує коментарів. Але за безхитрістю, простотою прозорого словесного малюнка у ній мерехтять, так би мовити, розбуджений прудкокріплий птах пластичної дитячої уяви про навколишній світ, жага до осмислення живих його чудодійних законів природи, а відтак перекидається місток і до тонких паралелей із людським життям.

Як у словесній моделі А. П. Чехова про зразкову людину, так і за задумом директора в школі усе повинно бути прекрасним: учителі і учні, думки і праця. Оформлення школи чітко продумане, підпорядковане вихідній меті. Подвір'я, класи, коридори оздоблені плакатами, портретами, ховній меті. Подвір'я, класи, коридори оздоблені плакатами, портретами, ховній меті. А на них — висловлювання класиків марксизму-ленінізму, діячів культури, учених, винахідників із світовим ім'ям: «Найголовніше, що ти повинен знайти в нашій школі, — це мету свого життя». «Труди, дерзай, давай щастя іншим, в цьому джерело твого щастя! Знай, що можна стати поетом, художником, відкривачем у будь-якій праці. Не бійся мріяти про вершини науки, мистецтва. Тут, у стінах нашої школи, в комусь живуть Рафаелі і Чайковські, Шолохови і Едісони. Труд, труд і ще раз труд — ось що допоможе тобі розкрити свої обдарування і великі люди — це насамперед великі трудівники. Обери своїм ідеалом трудове життя». Навряд чи хто наважиться заперечити, що ці вимоги

до учнів не співзвучні із думками Н. К. Крупської. Адже вона вказувала, що визначитися серйозно — це означає намітити свій життєвий шлях, виробити свій характер, свої переконання, знайти своє покликання. І цього насамперед слід домагатися під час навчання в школі.

Важко помітити недогляд, упущення, щось додати або знайти зайвну в наочній агітації школи. Як тут, так і в інших справах — важливі акценти, ясність, чіткість, розставлення, як кажуть, усіх крапок над «і». Це по суті непересічний, неординарний компонент стилю роботи В. О. Сухомлиньського.

Нитка авторської розповіді, що звивиста, в'юнка дорога серед полів і лісів, низин і вершин, тиші і грому... І як з кожним кроком ближчає далеч, так з кожною повою сторінкою чіткіше окреслюється, вирізьблюється образ головного героя, характерні риси, праця, успіхи, яснішими, яскравішими стають відсвіти його талановитої особистості.

В. О. Сухомлиньський вважав, що в педагогіці не може існувати дрібних, другорядних справ. Тут усе першорядне, головне, важливе. Адже у високих горах з невеликого камінця, який рантovo покотився (звірину зрушила чи дощі вимили), може утворитися обвал, страшна камінна руйнівна сила, що вергає і нищить усе на своєму шляху. Так і в житті дитини. Певні дрібні факти, випадки, на перший погляд, незначні, мізерні, ніколи можуть спричинитися до негативних у її поведінці змін. Тож не можна у класі чи за межами школи не звертати увагу на дрібниці, де все, крім прямого впливу, має й опосередковане значення, додаткові параметри виміру, оцінки, де все так чи інакше причетне до становлення «райських рослинок», — так назвав юнь, яка не може рости подібно лісу, а потребує опікування, Я. А. Коменський.

Завжди проблеми. Нестримний потік. Безліч запитань, на які не можна знайти готової відповіді навіть у працях древніх чи сучасних мудреців — корифеїв педагогічної думки. А вони, ці питання, не хочуть, не можуть чекати. Їх не відкладеш на потім. Вони вимагають, якщо не блискучого вирішення, то, як правило, мало лишають часу на роздуми. Хто ж їх допоможе розв'язати? Коли?..

Працював невтомно, вкрай виснажливо. До самозабуття, до самозречення. Забуваючи про все. Тому й за його точним, влучним висловом, ніколи не належав самому собі, своїм інтересам, забаганкам. Несподівано для себе (бо піде правди діти, ніколи про те не думав) і, можливо, для багатьох інших став відомим, авторитетним ученим. До його думок уже з повагою прислухаються маститі науковці, як в нашій країні, так і далеко за рубежом.

Тисячі листів. Злива листів. Від різних людей, які звертаються у більш чи менш складних педагогічних випадках за порадою, допомогою. З різних куточків нашої країни приїздили трудящі у Павлиш, до раніше нікому не відомого В. О. Сухомлиньського. Несподівано домагалися зустрічі. Хотіли побачити, віч-на-віч поговорити, поділитися сокровищем...

Надзвичайно багато, підкреслює в книжці І. Цюпа, педагог зробив для популяризації свого передового педагогічного досвіду. Тут насамперед прислужились його численні статті в газетах і журналах, а також видані великими тиражами книжки. Торкаючись, як правило, важливих проблем радянської школи, комуністичного виховання підростаючого покоління,

воми мали публіцистичне спрямування. Яскрава, образна мова, вдало підбрані приклади, композиційна стрункість залучали до осмислення і обговорення творів Сухомлинського не лише фахівців, а й мільйони трудящих, сприяли удосконаленню і розвитку їх педагогічних знань, умінь.

Велика увага у творчості В. Сухомлинського, як наголошується в повісті, приділяється проблемам ідейно-політичного, трудового та морального виховання. Відстоюючи комплексний підхід у вихованні, він указував на необхідність всебічного, гармонійного розвитку кожної особистості, вищим змістом життя якої є боротьба за високі ідеали людства, за комунізм. Належачи до послідовників і невтомних пропагандистів марксистсько-ленінської педагогіки, сільський учитель повсякчас спирався на матеріали, рішення КПРС, Радянського уряду з питань політики, ідеології, культури й освіти. У своїй практичній діяльності і в творах найголовніше місце відводив вихованню в учнів наукового світогляду, комуністичної ідейності, любові до своєї соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму, класового підходу до оцінки суспільних факторів життя, непримиренності до різноманітних проявів ворожої, буржуазної ідеології. У книзі І. Цюпи показано, яке місце у творчості Сухомлинського посідає А. С. Макаренко. В. О. Сухомлинський вважав А. С. Макаренка своїм учителем, порадиником, віддавав належне його великому авторитету в світовій науці, виступав проти бездумного начотницького сприймання його деяких педагогічних ідей, механічного перенесення їх на групи сучасної школи. Автор повісті правдиво показує вдумливий, науковий підхід В. О. Сухомлинського до творчої спадщини А. С. Макаренка, зокрема, під час приватної полемічної розмови В. О. Сухомлинського з працівником Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР.

Письменик змалював В. О. Сухомлинського і в колі сім'ї, друзів, товаришів, зокрема колег по роботі, показав обставини, колорит, серед яких зростає і формується його талант. Насамперед слід спинитися на образах батьків педагога.

Оксана Овдіївна постає перед читачем з люблячим, глибоким серцем, тонким чуттям, дбайливою матір'ю, яка понад усе ставить інтереси здоров'я, благополуччя своїх дітей, їх виховання в праці. Коли їй ішов 94-й рік, сказала кореспондентові «Комсомольської правди»: «Тримати дитя треба міцно, а жаліти так, щоб воно не знало, що його жаліють. А знати буде — це шкідливо... Щоб старших слухали, і свій ум мали і розумно цим умом керувати вміли...»

Її доля подібна до мільйонів селянок, яким випали неймовірно складні випробування, зумовлені лихоліттям війни з фашистською Німеччиною, розрухою. Оксана Овдіївна мала неабиякий вплив на свого улюбленця. Слід підкреслити, що її роль у вилікуванні юного Василя приблизно така ж, як і батька Лесі Українки в тому, що донька лишлася жити.

Оксана Овдіївна наділена яскравими індивідуальними рисами. Її успіх мовлення близьке до побутової народної мови, яскраво, щедро забарвлене народно-пісенними інтонаціями. Ось, наприклад, як воно відтворюється у внутрішньому монологі, зверненому до сина, коли той перебував у самому пеклі війни і не було від нього звістки: «Ой, Василюку, Василюку, мій дорогий синуку. Та звідки ж мені тебе ждати-виглядати.

Прорости ж, дитино моя, хоч волошками пахучими на обніжку і дай мені знати, що ти залишиш хоч якийсь слід на цій землі...»

Тривожні й задумливі очі матері, згадував В. О. Сухомлинський, супроводжують усі мої спогади про те, що оточувало мене в роки дитинства. Такою і змальована в книжці Оксана Овдіївна.

Скупіше, але також переконливо відтворено образ батька. За походженням Олександр Омелянович — бідняк, наймит, а в першу імперіалістичну війну — солдат. Після Великого Жовтня він у перших лавах борців за зміцнення Радянської влади: стає ініціатором створення колгоспу в рідній Василівці, його головою.

Виразно, соковитими штрихами змальовує автор великі здібності Олександра Омеляновича до теслярства. Часто односельці знаходили його серед заметів жовтих кучериків пахучих стружок, з порошинками на одязі, лиці. Справді, мабуть, не було такого сільського хатнього умеблювання, яке б він не зміг виготовити. Шафи, скрині, мисники — усе це народжувалось у нього з-під рук, як із води. Та ще й оздоблювалось тонким, красивим фігурним різьбленням, візерунками. Виховуючи своїх синів у праці, батько привчав їх і до теслярства. Умів також майстерно виготовляти дитячі іграшки. Одного разу з дерева вистругав фігурку косаря у брилі, з пишними вусами, з косою в руках. Іграшка так вдало була виготовлена, що всі відразу впізнали в ній риси сусіда дядька Панаса.

Якось батько запропонував Василькові змайструвати свого косаря. Але обов'язково спершу прикинути, на кого він повинен бути подібним. Олександр Омелянович терпляче роз'яснив технологію виготовлення іграшки, і незабаром Василько успішно справився із завданням. Він зробив власного косаря, який чимось нагадував сивобородого односельця діда Ониська. Згодом змайстрував з дерева фігурку окраси полів — трепетного, невсипущого співуна — жайворонка. Батько похвалив сина.

Василько часто допомагав батькові у теслярстві, навчався самостійно вправно вирізувати з дерева фігурки, малювати, ліпити з глини. Свої вироби він щедро роздавав школярам, навчав їх самостійно виготовляти різноманітні іграшки, а також майструвати. Усе це певною мірою прислужилося йому і пізніше, під час роботи в школі.

О. О. Сухомлинський лишився для односельців взірцем чесності, правдивості, справедливості, працелюбства.

Зі сторінок книги постають образи рідних Василя Олександровича — діда Овдія, а також братів Івана, Сергія, сестри Меланії, котрі всі стали вчителями.

Слід окремо спинитися на образі дружини Василя Олександровича. Ганна Іванівна родом із волзьких просторів, з села Мутасєєво, що на Тамбовщині. Вона, випускниця Куйбишевського педагогічного інституту, спочатку працювала в школі. А коли розпочалась Велика Вітчизняна війна, в грізний час для всієї країни, попросилася, щоб її невідмінно послали на фронт, на передову. Та їй категорично відмовили, наголосивши, що освічені люди не менше потрібні й для тилу і призначили завідувачем відділу дитячих будинків Наркомосу Удмуртської АРСР. Узимку 1943 р. вона, як інспектор дитячих установ, побувала в Уфі і там познайомилася із молодим директором школи В. О. Сухомлинським. Школа, діти, виховання, художня література — ось теми перших їхніх діалогів.

Листи, зустрічі, одруження, а незабаром і виїзд на Україну. З цього часу і до останніх днів Ганна Іванівна стала вірною супутницею, радником, другом Василя Олександровича, успішно працювала вчителькою російської мови і літератури в очолюваній ним школі, народила сина Сергія і доньку Ольгу, піклувалася про затишок у сім'ї, робила все, щоб створити необхідні умови для багатогранної, сподвижницької діяльності чоловіка.

Автор змальовує членів педагогічного колективу Павлівської школи Якова Івановича Лисака, Марію Миколаївну Верховинину, Євдокію Євдокимівну Коломийченко, Олену Йосипівну Степанову, Марію Андріївну Лисак, піонервожатих Лідію Мефодіївну Курило, Катерину Миронівну Жаленко та ін.

«Людина,— зазначав В. О. Сухомлинський,— народжується не для того, щоб зникнути безвісною пилинкою. Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний». Так, талановитий педагог залишив багатющу творчу спадщину, цілий світ педагогічних ідей, що їх з вдячністю використовують у своїй повсякденній праці вчителі, уважно вивчає радянська, а також зарубіжна прогресивна педагогічна наука. Ряд сторінок у книжці приділено науковій діяльності Василя Олександровича, зокрема історії випикнення його праці «Народження громадянина».

Відомо, що В. О. Сухомлинський займався і художньою творчістю: писав вірші, казки, оповідання (частина з них уже видрукована окремими книгами), працював над повістю. Іван Цюпа, захоплюючись його художніми набутками, упродовж оповіді чимало віршів цитує і коментує. «Можливо,— зазначає автор,— й справді Україна втратила в Сухомлинському талановитого поета. Але вона знайшла в ньому чудового педагога, який поєднав у собі поета, учителя й мислителя».

Повість, що має довготривалі часові рамки,— охоплює життя і діяльність В. О. Сухомлинського від народження до останку,— завершується сповненими трагізму, сторінками. Не можна без душевного хвилювання споглядати про останні дні життя педагога. Підірване на війні здоров'я, особливо підупало весною 1970 р. Уже смертельно хворий Василь Олександрович не тільки не полишає роботи, а й до останніх хвилин живе школою, дітьми, учителями, їхніми турботами, поривається до чистих аркушів паперу. Та сили нестримно, невідворотно тануть... І жаль, і туга огортають серце. Адже ще багато лишилося невикінчених творчих задумів, скільки б ще хотілося написати книг! Та й треба конче побудувати нове краще приміщення школи, завершити розпочатий експеримент про ранній розумовий розвиток дитини, захистити докторську дисертацію, до якої усе вже було готовим, тощо. Відчував, що міг зробити значно більше, ніж зроблено. Нестерпно важко розставатися із виміряним, виношеним...

Стара мати, дізнавшись про тяжку недугу сина, приносить із Омелянка з калиною піріжків, які він любив у дитинстві. І не здогадується, що вони останні...

Спадають, наче мажорний словесний реквієм, заключні авторські рядки: «Ні, казка, як і пісня, не має кінця. І життя його не закінчилось у той скорботний вересневий день. Він живе у доброті справ своїх, в серцях своїх вихованців, в буйному розвої свого саду, у ярих сходах щедрої ниви, яку засівав золотим зерном, і у вічному, весняному, блакит-

тому гromі...» Так, справді, сільський педагог своєю невтомною, копiткою працею, яскравим творчим горінням, подвигом заслужив високе визнання і шану у сучасників та нащадків.

У невеликій порівняно книжці, звичайно, нелегко охопити з належною увагою усі суттєві факти, миттєвості життя і творчості такої багатогранної, талановитої особистості, як В. О. Сухомлинський. Тому окремі його риси лише окреслюються контурно. Проте це не лишається у пам'яті. Вражає виїзкова проникливість письменника в осмисленні і відтворенні образу головного персонажа. Місцями навіть створюється враження, наче картини життя «відзняті» художником слова з середини, стереоскопічно. Сухомлинський із сторінок книжки постає в усій своїй чарівливості високого обдарування як людина і педагог. Він — особистість рідкісних душевних якостей, зокрема привітний, уважний, чуйний, доброзичливий, скромний, щирий у ставленні до своїх колег. Відзначався вимогливістю, суворістю особливо у випадках слабкої компетентності, недбалого, формального виконання окремими вчителями своїх обов'язків. Водночас був ерудитом, енциклопедистом, енергійним, діяльним, непримиреним до вад, принциповим комуністом, що своє полум'яне серце беззастеречно і назавжди віддав радянській школі, дітям, педагогіці.

Повість привертає увагу насиченістю багатим документальним матеріалом. До оповіді періодично вкраплюється листування педагога з рідними, учнями, видавництвами, а також вітальні адреси, телеграми від організацій, установ і т. д. Тут можна зустрінути і виписки із контрольно-візитаційної книги з враженнями працівників народної освіти, науковців, студентів про відвідання Павлівської середньої школи. Повністю наводиться стаття В. О. Сухомлинського «Джерело невмирущої криниці» (з листа до словесника). Однак такі різнопланові життєві документи не здаються чужорідними в повісті. Вдало і вміло вмонтовані у композицію, вони відіграють певну позитивну роль у підсиленні реалістичної основи твору.

Книжка «Василь Сухомлинський» (Добротворець) Івану Цюпи вдалася. І в цьому нема сумніву. Про її популярність свідчать і численні читачські відгуки, які продовжують надходити на адресу автора і видавництва, де друкувалася повість. У них зокрема звучить вдячність письменникові за створення корисної книги, сповненої життєвої мудрості й насаги.

Про В. О. Сухомлинського — людину полум'яного серця, видатного педагога сучасності, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії УРСР, члена-кореспондента АПН СРСР, Заслуженого вчителя УРСР, — в майбутньому будуть написані нові змістовні й цікаві твори. Але повість І. А. Цюпи, створена по гарячих слідах швидкоплинного життя, надовго залишиться у пам'яті нащадків як правдивий і хвилюючий твір, як перше художньо-документальне осмислення постаті В. О. Сухомлинського, наближення його феномену до широкого читача.

В. Святовец

В. О. Сухомлинський серед рідних.

В. Сухомлинський дев'ятнадцяти років.

В. О. Сухомлинський з матір'ю Оксаною Овдівною.

В. О. Сухомлинський з дружиною Ганною Іванівною і дітьми Сергієм та Олею.

Хата в селі Васи́лівці, в якій народився В. О. Сухомлинський.

Народный Комиссариат Просвещения
УССР

АТТЕСТАТ

НА ЗВАНИЕ УЧИТЕЛЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Василий Александрович Сухомлинский
(ИМЯ ФАМИЛИЯ)

ОКОНЧИВШ ~~В~~ В 1936 ГОДУ ~~СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ~~

педагогический институт

И ПРОШЕДШ ~~В~~ УСТАНОВЛЕННЫЙ ИСПЫТАТЕЛЬНЫЙ СТАЖ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ШКОЛЕ, УДОСТОВЕРЕН

НА ОСНОВАНИИ ПОСТАНОВЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА И СОВЕТА НАРОД-
НЫХ КОМИССАРОВ СОЮЗА ССР О ВВЕДЕНИИ ПЕРСО-
НАЛЬНЫХ ЗВАНИЙ ДЛЯ УЧИТЕЛЕЙ ОТ 10 АПРЕЛЯ 1936 ГОДА
ЗВАНИЯ УЧИТЕЛЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ.

Н. УССР

Атестат на звання вчителя середньої школи, виданий В. О. Сухомлинському.

Будинок Полтавського державного педагогічного інституту, в якому навчався В. О. Сухомлинський.

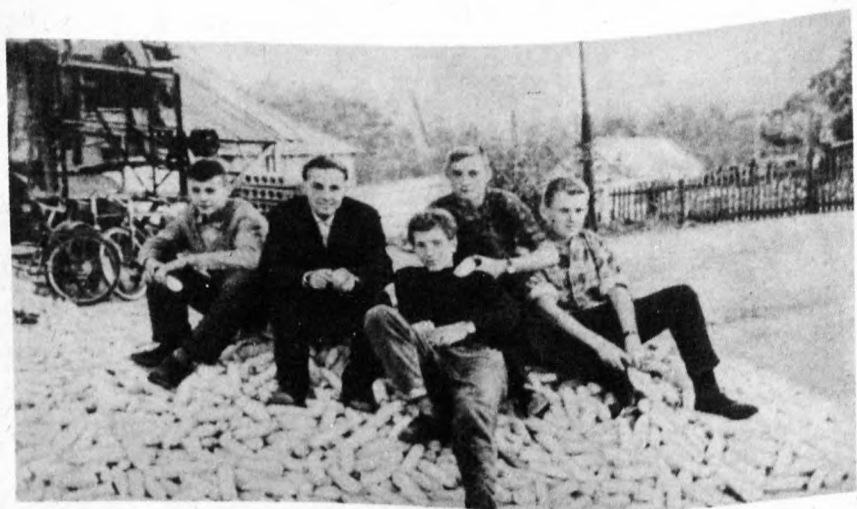
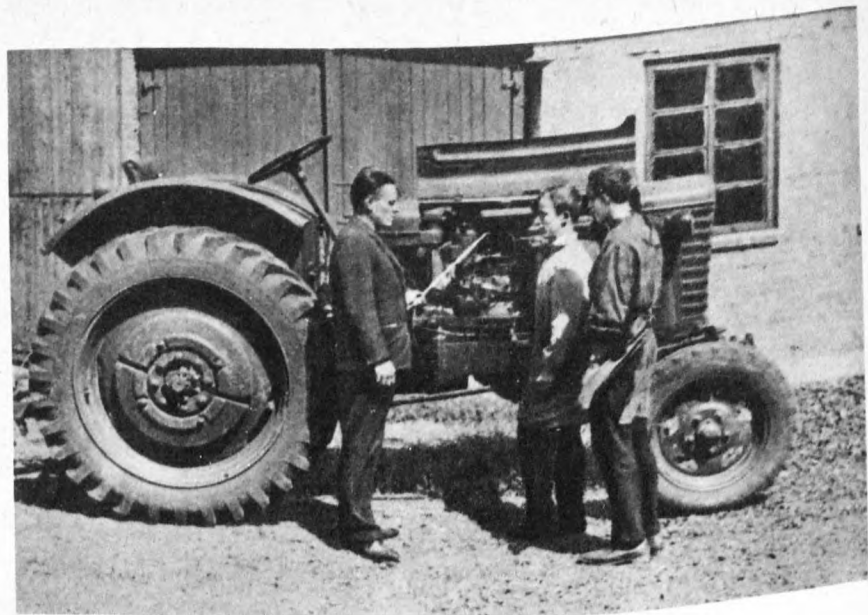
Диплом про закінчення Полтавського державного педагогічного інституту з спеціальності української мови та літератури.

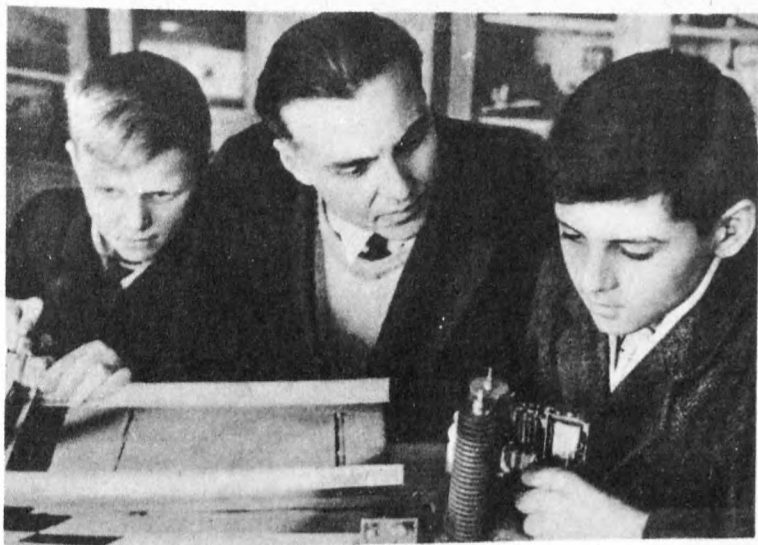
«Учитель — це не тільки той, хто передає учням знання та вміння. Це передусім той, у кого дитина, як у батька і матері вчиться жити» (В. Сухомлинський).

«Мудрість влади педагога — це передусім його здатність усе розуміти. І якщо ви хочете ввійти до дивного палацу — дитинства з його особливими законами, то зрозумійте насамперед ту істину, що в дитини ніколи не буває прагнення навмисне чинити зло» (В. Сухомлинський).

«Праця стае великим вихователем, коли вона входить у духовне життя вихованців, дає радість дружби й товариськості, розвиває допитливість і любов до знань, народжує хвилюючу радість подолання труднощів, відкриває все нову й нову красу в навколишньому світі, пробуджує перше громадянське почуття — почуття творця матеріальних благ, без яких неможливе життя людини» (В. Сухомлинський).

«Ми розглядаємо трудове виховання у тісному зв'язку з моральним, розумовим, естетичним вихованням. Виховну місію школи ми вбачаємо в тому, щоб праця увійшла в духовне життя особистості, в життя колективу, щоб захоплення працею уже в роки отрочтва й ранньої юності стало однією з найважливіших якостей людини» (В. Сухомлинський).

«Далеко не кожний стане ученим, письменником, артистом, далеко не кожному призначено відкрити порох, але майстром у своїй справі повинен стати кожний — це дуже важлива умова всебічного розвитку особистості» (В. Сухомлинський).

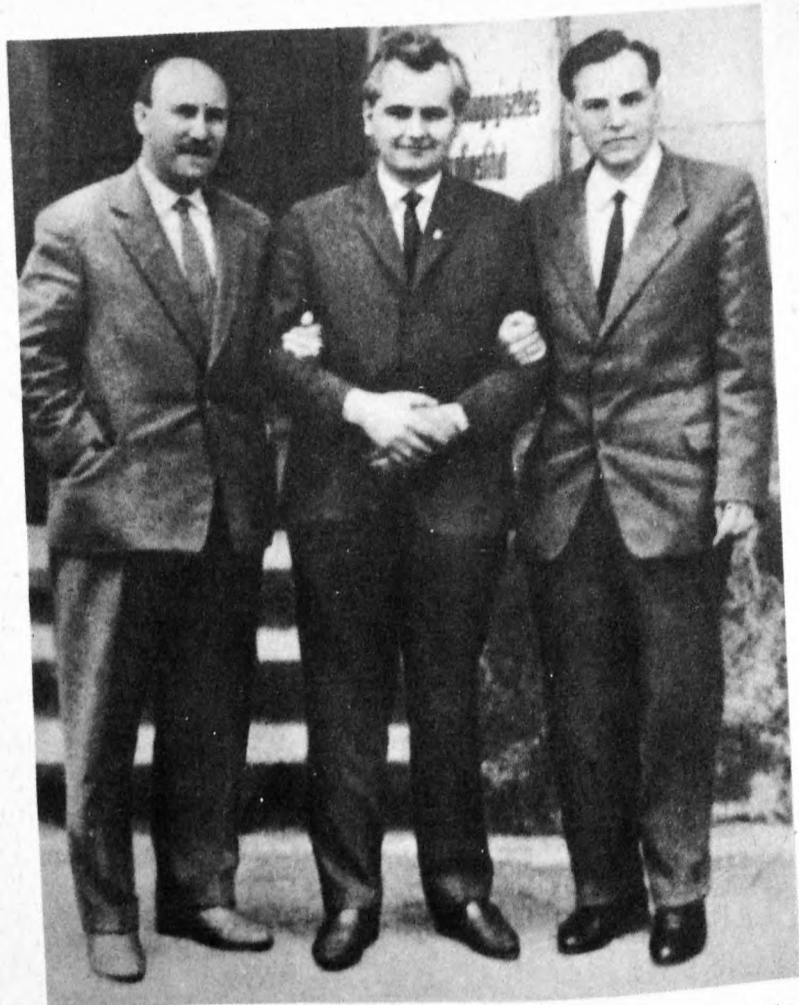
Виступ В. О. Сухомлинського на педагогічній раді школи.

«Немає прекрасніших, величніших ідей, ніж ідеї комунізму. Завдання школи і системи виховання взагалі полягає в тому, щоб підрастаюче покоління жило цими ідеями, ставило їх на перше місце в своєму житті, втілювало їх у конкретні взаємини в колективі, в щоденну працю» (В. Сухомлинський).

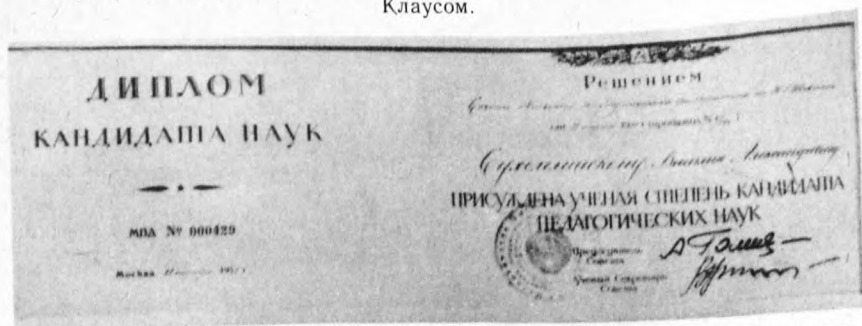

«Ми повинні добиватися, щоб уже у школі формувалась високоідейна особистість, для якої боротьба за комунізм становить найвищий смисл життя» (В. Сухомлинський).

В. О. Сухомлинський з доцентом Петрикашем (Угорщина) і професором Інституту педагогіки Німецької Демократичної Республіки Клаусом.

Диплом про присудження В. О. Сухомлинському вченого ступеня кандидата педагогічних наук.

В. О. Сухомлинський серед учителів на Кубі.

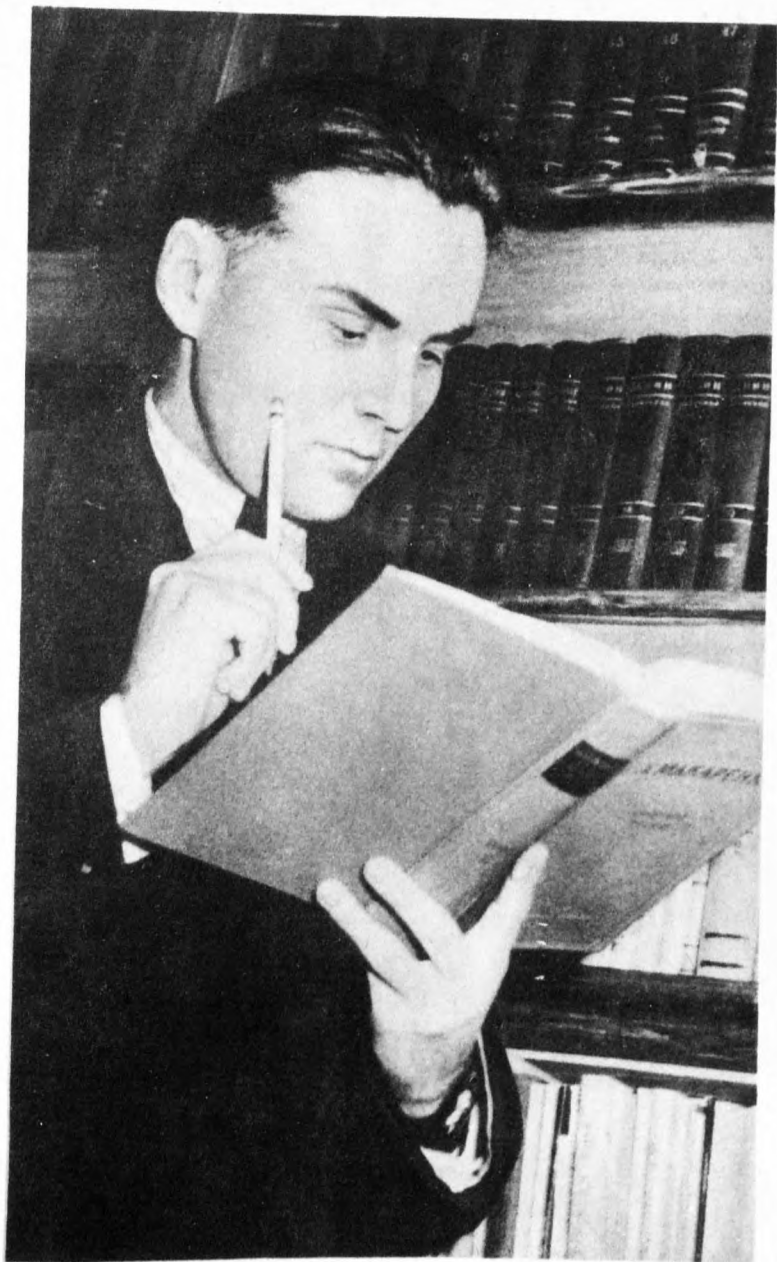
Посвідчення про нагородження В. О. Сухомлинського медаллю А. С. Макарєнка (1965 р.).

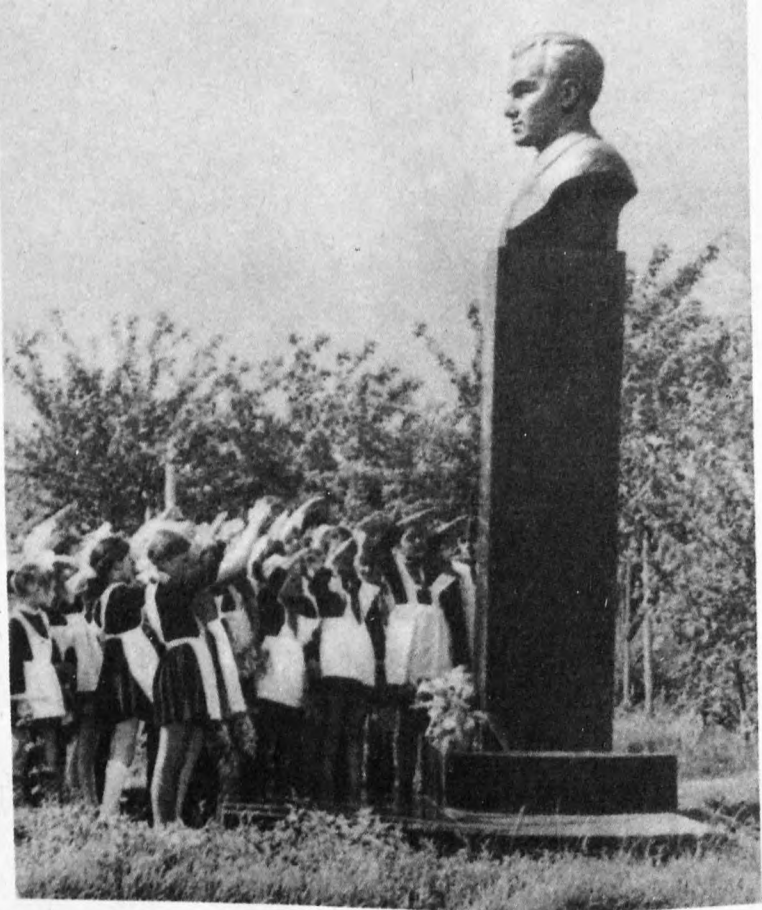
В. О. Сухомлинський у робочому кабінеті дома.

За новою науковою працею.

В. О. Сухомлинський у домашній бібліотеці.

Біля пам'ятника В. О. Сухомлинському в селі Павлиші Онufrіївського району на Кіровоградщині.

ЗМІСТ

Частина перша Покликання	3
Частина друга. Серце, віддане дітям	75
Повість про вчителя (післямова В. Святовця)	206

Мир в образах

Библиотечная серия

Иван Антонович Цюпа

ВАСИЛИЙ СУХОМЛИНСКИЙ
(Добротворец)

(на украинском языке)

«Радянська школа».

Завідуючий редакцією педагогіки *М. І. Мухін*. Редактор *Г. М. Вакар*.
Художній редактор *Г. Ю. Поліщук*. Обкладинка художника *С. А. Шибалова*.
Технічний редактор *Н. М. Горбунова*. Коректори *А. І. Сергієнко*,
Л. С. Бобир

Информ. бланк № 4355

Здано до набору 14.10.83. Підписано до друку 04.07.81. Папір друк. № 3.
Гарнітура літ. Спосіб друку високий. Умовн. арк. 13,5 + 1,0 вкл. +
+ 0,06 форз. Умовн. фарб. відб. 14,56 Обл.-видавн. арк. 17,04 + 0,89 вкл. +
+ 0,03 форз. Тираж 50 000 пр. Видавн. № 28896. Зам. № 4—350. Ціна
1 крб. 20 к

Видавництво «Радянська школа». 252053, Київ, Ю. Коцюбинського, 5.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкинг». 252057, Київ, вул. Довженка, 3
на Київській книжковій фабриці «Жовтень». 252053, Київ-53, Артема, 25.